ओ३म्

निरुक्तम् ॥

निघण्टुभाष्यम्

श्रीमन्महामुनिवर्य्ययास्काचार्य्यप्रणीतम्

खण्डविषयसूच्योपेतम्.

अजमेर—नगरे

वैदिकयन्त्रालये

मुद्रितम्.

संवत् १९७६.

पौष शुक्ल

[पांचवींवार २०००] [मूल्य ॥=) डाकव्यय =)

अथ प्रथमादि-चतुर्दशाध्यायानां विषयसूची ॥

अथ नैगमकाण्डम् ॥

* यह प्रथम चरण निरुक्त का है । † यह भी विषय निरुक्त में है । ‡ यहां अ० से निघण्टु का अध्याय और खं० से निघण्टु का खण्ड समझना चाहिए ।

+ निघण्टु के दूसरे खण्ड से तीसरे खण्ड तक समझना चाहिए ।

अथ दैवतकाण्डम् ॥

* यहां प्रथम अङ्क निघण्टु का अध्याय, दूसरा अङ्क खण्ड का, तीसरा उसी खण्ड के शब्द से चौथे शब्द तक का है ॥

† इस चिह्न के निशान में चतुर्थ पाद के आगे संख्याओं में अन्तिम संख्या उसी शब्द की है जो शब्द साथ में लिखा है॥

अथ अकारादिवर्णक्रमेण खण्डप्रतीकसूची ॥

(अ)

* "न्यमाप्यष्टौ" संधियुक्तो मुद्रितो मूले। † "स्यप्येव" सन्धियुक्तो मुद्रितो मूले।

(आ)

(इ)

(इ)

(ग)

(च)

(द)

* मूले 'वैश्वानरीय' इति।

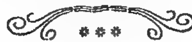
(ह)

इति

ओ३म्

अथ निरुक्ते पूर्वषट्कप्रारम्भः ॥

अथ प्रथमाध्यायः ॥

तत्र प्रथमः पादः ॥

ओ३म् ॥ समाम्नायः समाम्नातः स व्याख्यातव्यस्तमिमं समाम्नायं निघण्टव इत्याचक्षते । निघण्टवः कस्मान्निगमा इमे भवन्ति । छन्दोभ्यः समाहृत्य समाहृत्य समाम्नातास्ते निगन्तव एव सन्तो निगमनान्निघण्टव उच्यन्त इत्यौपमन्यवोऽपि वा हननादेव स्युः समाहता भवन्ति यद्वा समाहृता भवन्ति ॥

तद्यान्येतानि चत्वारि पदजातानि नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्च तानीमानि भवन्ति । तत्रैतन्नामाख्यातयोर्लक्षणं प्रदिशन्ति भावप्रधानमाख्यातं सत्त्वप्रधानानि नामानि । तद्यत्रोभे भावप्रधाने भवतः पूर्वापरीभूतं भावमाख्यातेनाचष्टे व्रजति पचतीत्युपक्रमप्रभृत्यपवर्गपर्यन्तं मूर्त्तं सत्त्वभूतं सत्त्वनामभिर्व्रज्या पक्तिरित्यद इति सत्त्वानामुपदेशो गौरश्वः पुरुषो हस्तीति भवतीति भावस्यास्ते शेते व्रजति तिष्ठतीति ॥ इन्द्रियनित्यं वचनमौदुम्बरायणः ॥ १ ॥

तत्र चतुष्ट्वं नोपपद्यते युगपदुत्पन्नानां वा शब्दानामितरेतरोपदेशः शास्त्रकृतो योगश्च । व्याप्तिमत्त्वात्तु शब्दस्याणीयस्त्वाच्च शब्देन संज्ञाकरणं व्यवहारार्थं लोके तेषां मनुष्यवद्देवताभिधानं पुरुषविद्यानित्यत्वात्कर्मसम्पत्तिर्मन्त्रो वेदे ॥

षड् भावविकारा भवन्तीति वार्ष्यायणिर्जायतेऽस्ति विपरिणमते वर्धतेऽपक्षीयते विनश्यतीति । जायत इति पूर्वभावस्यादिमाचष्टे नापरभावमाचष्टे न प्रतिषेधत्यस्तीत्युत्पन्नस्य सत्त्वस्यावधारणं विपरिणमत इत्यप्रच्यवमानस्य तत्त्वाद्विकारं वर्धत इति स्वाङ्गाभ्युच्चयं सांयौगिकानां वार्थानां वर्धते विजयेनेति वा वर्धते शरीरेणेति वाऽपक्षीयत इत्येतेनैव व्याख्यातः प्रतिलोमं विनश्यतीत्यपरभावस्यादिमाचष्टे न पूर्वभावमाचष्टे न प्रतिषेधति ॥ २ ॥

अतोऽन्ये भावविकारा एतेषामेव विकारा भवन्तीति ह स्माह ते यथावचनमभ्यूहितव्याः ॥

न निर्बद्धा उपसर्गा अर्थान्निराहुरिति शाकटायनो नामाख्यातयोस्तु कर्मोपसंयोगद्योतका भवन्त्युच्चावचाः पदार्था भवन्तीति गार्ग्यस्तद्य एषु पदार्थः प्राहुरिमे तं

नामाख्यातयोरर्थविकरणम् । आ इत्यर्वागर्थे ॥ परेत्येतस्य प्रातिलोम्यमभीत्याभिमुख्यं प्रतीत्येतस्य प्रातिलोम्यमति सु इत्यभिपूजितार्थे निर्दुरित्येतयो प्रातिलोम्य न्यवेति विनिग्रहार्थीया उदित्येतयो प्रातिलोम्य समित्येकीभाव व्यपेत्येतस्य प्रातिलोम्यमन्विति सादृश्यापरभावमपीति संसर्गमुपेत्युपजन परीति सर्वतोभावमधीत्युपरिभावमैश्वर्यं वैवमुच्चावचानर्थान् प्राहुस्तउपेक्षितव्या ॥ ३ ॥

इति प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

ऽयनेऽनुपृष्टे न किमेव ननु किमेवम् ॥ मेति प्रतिषेधे मा कार्षीर्मा हार्षीरिति च ॥ खल्विति च खलु कृत्वा खलु कृतमथापि पदपूरण एव खलु तद् बभूवेति ॥ शश्वदिति विचिकित्सार्थीयो भाषायां शश्वदेवमित्यनुपृष्ट एवं शश्वदित्यस्वयं पृष्टे ॥ नूनमिति विचिकित्सार्थीयो भाषायामुभयमन्वध्यायं विचिकित्सार्थीयश्च पदपूरणश्च । अगस्त्य इन्द्राय हविर्निरुप्य मरुद्भ्यः सम्प्रदित्साञ्चकार स इन्द्र एत्य परिदेवयाञ्चक्रे ॥ ५ ॥ २ ॥

इति प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

अथ तृतीयः पादः ॥

न नूनमस्ति नो श्वः कस्तद्वेद यदद्भुतम् । अन्यस्य चित्तमभि संचरेण्यमुताधीतं वि नश्यति ॥ ऋ० १ । १७० । १ ॥

न नूनमस्त्यद्यतनं नो एव श्वस्तनमद्यास्मिन्द्यवि । द्युरित्यह्नो नामधेयं द्योतत इति सतः । श्व उपाशंसनीयः कालो ह्यो हीनः कालः । कस्तद्वेद यदद्भुतम् । कस्तद्वेद यदभूतमिदमपीतरदद्भुतमभूतमिवाऽन्यस्य चित्तमभिसञ्चरेण्यमभिसञ्चार्योऽन्यो नानेयश्चित्तं चेतनमुताधीतं विनश्यतीत्यप्याध्यातं विनश्यत्याध्यातमभिप्रेतम् । अथापि पदपूरणः ॥ ६ ॥ २ ॥

नूनं सा ते प्रति वरं जरित्रे दुहीयदिन्द्र दक्षिणा मघोनी । शिक्षा स्तोतृभ्यो माति धग्भगो नो बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ ऋ० २ । ११ । २१ ॥

सा ते प्रतिदुग्धां वरं जरित्रे । वरो वरयितव्यो भवति । जरिता गरिता । दक्षिणा मघोनी मघवती मघमिति धननामधेयं मंहतेर्दानकर्मणो दक्षिणा दक्षतेः समर्धयतिकर्मणो व्यृद्धं समर्धयतीत्यपि वा प्रदक्षिणागमनाद् दिशमभिप्रेत्य दिग्घस्तप्रकृतिर्दक्षिणो हस्तो दक्षतेरुत्साहकर्मणो दाशतेर्वा स्याद् दानकर्मणो हस्तो हन्तेः प्राशुर्हनने । देहि स्तोतृभ्यः कामान्मास्मानतिदहीर्मास्मानतिहाय दा भगो नोऽस्तु । बृहद्वदेम स्वे वेदने भगो । भजतेर्बृहदिति महतो नामधेयं परिवृढं भवति । वीरवन्तः कल्याणवीरा वा वीरो वीरयत्यमित्रान्वेतेर्वा स्याद्गतिकर्मणो वीरयतेर्वा ॥ सीमिति परिग्रहार्थीयो वा पदपूरणो वा ॥

प्र सीमादित्यो असृजत् ॥ ऋ० २ । २८ । ४ ॥

प्रासृजदिति वा प्रासृजत्सर्वत इति वा । वि सीमतः सुरुचो वेन आवरिति च ।

नामाख्यातयोरर्थविकरणम् । आ इत्यर्वागर्थे प्र परेत्येतस्य प्रातिलोम्यमभीत्याभि-
मुख्यं प्रतीत्येतस्य प्रातिलोम्यमति सु इत्यभिपूजितार्थे निर्दुरित्येतयोः प्रातिलोम्यं
न्यवेति विनिग्रहार्थीयावुदित्येतयोः प्रातिलोम्यं समित्येकीभावं व्यपेत्येतस्य प्राति-
लोम्यमन्विति सादृश्यापरभावमपीति संसर्गमुपेत्युपजनं परीति सर्वतोभावमधीत्यु-
परिभावमैश्वर्यं वैवमुच्चावचानर्थान् प्राहुस्तउपेक्षितव्या ॥ ३ ॥

इति प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

अथ द्वितीयः पादः ॥

अथ निपाता उच्चावचेष्वर्थेषु निपतन्त्यप्युपमार्थेऽपि कर्मोपसंग्रहार्थेऽपि पदपूरणाः ॥
तेषामेते चत्वार उपमार्थे भवन्तीति । इवेति भाषायां चान्वध्यायं चाग्निरिवेन्द्र इवेति
नेति प्रतिषेधार्थीयो भाषायामुभयमन्वध्यायं नेन्द्रं देवममंसतेति (ऋ० १० । ८६ । १)
प्रतिषेधार्थीयः पुरस्तादुपाचारस्तस्य यत्प्रतिषेधति । दुर्मदासो न सुरायामित्युपमार्थीय
उपरिष्टादुपाचारस्तस्य येनोपमिमीते । चिदित्येषोऽनेककर्माचार्यश्चिदिदं ब्रूयादिति पूजा-
याम् (आचार्य कस्मादाचार्य आचारं ग्राहयत्याचिनोत्यर्थानाचिनोति बुद्धिमिति वा) ।
दधि चिदित्युपमार्थे । कुल्माषांश्चिदाहरेत्यवकुत्सिते । (कुल्माषाः कुलेषु सीदन्ति) ।
नु इत्येषोऽनेककर्मेदं नु करिष्यतीति हेत्वपदेशे । कथं नु करिष्यतीत्यनुपृष्टे नन्वेतद-
कार्षीदिति चाथाप्युपमार्थे भवति ॥

वृक्षस्य नु ते पुरुहूत वयाः ॥ ऋ० ६ । २४ । ३ ॥

वृक्षस्येव ते पुरुहूत शाखाः वयाः शाखा वेतेर्वातायना भवन्ति शाखा खशयाः
शक्नोतेर्वा ॥

अथ यस्यागमादर्थपृथक्त्वमह विज्ञायते न त्वौद्देशिकमिव विग्रहेण पृथक्त्वात्स कर्मो-
पसंग्रहः । चेति समुच्चयार्थ उभाभ्यां सम्प्रयुज्यतेऽहं च त्वं च वृत्रहन्निति (ऋ० ८ ।
६२ । ११) । एतस्मिन्नेवार्थे देवेभ्यश्च पितृभ्य एत्याकारः । वेति विचारणार्थे । हन्ताहं
पृथिवीमिमां निदधानीह वेह वे(ऋ० १० । ११९ । ९)त्यथापि समुच्चयार्थे
भवति ॥ ४ ॥ १ ॥

वायुर्वा त्वा मनुर्वा त्वेति (य० ९ । ७) । अह इति च ह इति च विनिग्रहार्थीयौ पूर्वेण
संप्रयुज्येते । अयमहेदं करोत्वयमिदं ह करिष्यतीदं न करिष्यतीति । अथाप्युकार एतस्मि-
न्नेवार्थ उत्तरेण । मृषेमे वदन्ति सत्यमु त वदन्तीत्यथापि पदपूरण इदमु तदु ॥ हीत्येषो-
ऽनेककर्मेदं हि करिष्यतीति हेत्वपदेशे कथं हि करिष्यतीत्यनुपृष्टे कथं हि व्याकरिष्य-
तीत्यसूयायाम् ॥ किलेति विद्याप्रकर्ष एवं किलेत्यथापि न ननु इत्येताभ्यां सम्प्रयु-

ध्यनेऽनुपृष्टे न किंचैव ननु किंचैरम् ॥ मेति प्रतिषेधे मा कार्षीर्मा हार्षीरिति च ॥ खल्विति च खलु कृत्वा खलु कृतमथापि पदपूरण एव खलु तद् बभूवेति ॥ शश्वदिति विचिकित्सार्थीयो भाष या शश्वत्स्वमित्यनुपृष्ट एव शश्वदित्यस्वय पृष्टे ॥ नूनमिति विचिकित्सार्थीयो भाषायामुभयमन्वध्याय विचिकित्सार्थीयश्च पदपूरणश्च । अगस्त्य इन्द्राय हविर्निरुप्य मरुद्भ्यः सम्प्रदित्साञ्चकार स इन्द्र एत्य परिदेवयाञ्चक्रे ॥ ५ ॥ २ ॥

इति प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

अथ तृतीयः पादः ॥

न नूनमस्ति नो श्वः कस्तद्वेद यदद्भुतम् । अन्यस्य चित्तमभि संचरेण्यमुताधीतं वि नश्यति ॥ ऋ० १ । १७० । १ ॥

न नूनमस्त्यद्यतन नो एव श्वस्तनमद्यास्मिन्यषि । सुरित्यह्नोनामधेय द्योतत इति सत । श्व उपाशसनीय कालो ह्यो हीन काल । कस्तद्वेद यदद्भुतम् । कस्तद्वेद यदभूतमिदमपीतरदद्भुतमभूतमिवान्यस्य चित्तमभिसञ्चरेण्यमभिसञ्चार्यन्यो नानेयश्चित्त चेतनरुताधीत विनश्यतीत्यप्याध्यात विनश्यत्याध्यातमभिप्रतम् । अथापि पदपूरणः ॥ ६ ॥ २ ॥

नून सा ते प्रति वरं जरित्रे दुहीयदिन्द्र दक्षिणा मघोनी । शिक्षा स्तोतृभ्यो माति धग्भगो नो बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ ऋ० २ । ११ । २१ ॥

सा ते प्रतिदुग्धा वर जरित्रे । वरो वरयितव्यो भवति । जरिता गरिता । दक्षिणा मघोनी मघवती मघमिति धननामधेय महतद्दानकर्मणो दक्षिणा दक्षते समर्धयतिकर्मणो व्यृद्ध समर्धयतीति वा प्रदक्षिणागमनाद् दिशमभिप्रेत्य दिग्घस्तप्रकृतिर्दक्षिणो हस्तो दक्षतेरुत्साहकर्मणो दाशतर्वा स्याद् दानकर्मणो हस्तो ह ते प्राशुर्हनने । देहि स्तोतृभ्य कामान्मास्मानतिदहीर्मास्मानतिहाय दा भगो नोऽस्तु । बृहद्वदेम स्वे वेदने भगो । भज॰ बृहदिति महतो नामधेय परिवृढं भवति । वीरवन्त कल्याणवीरा वा वीरो वीरयत्यमि । वेतेर्वा स्याद्गतिकर्मणो वीरयतेर्वा ॥ सीमिति परिग्रहार्थीयो वा पदपूरणो वा ॥

प्र सीमादित्यो असृजत् ॥ ऋ० २ । २८ । ४ ॥

प्रासृजदिति वा प्रासृजत्सर्वत इति वा । वि सीमत सुरुचो वेन आवरिति च ।

(य० १३।३) व्यवृणोत्सर्वत आदित्य' सुरुच आदित्यरश्मयः सुरोचनात्। अपि वा सीमेत्येतदनर्थकमुपबन्धमाददीत पञ्चमीकर्माणं सीम्नः सीमतः सीमातः मर्यादातः। सीमा मर्यादा विषीव्यति देशाविति ॥ त्व इति विनिमहार्थीयं सर्वनामानुदात्तमर्धनामेत्येके॥ ७॥२॥

ऋचां त्वः पोषमास्ते पुपुष्वान्गायत्रं त्वो गायति शक्वरीषु। ब्रह्मा त्वो वदति जातविद्यां यज्ञस्य मात्रां वि मिमीत उ त्वः ॥ ऋ० १० । ७१ । ११ ॥

इत्यृत्विक्कर्मणां विनियोगमाचष्टे । ऋचामेकः पोषमास्ते पुपुष्वान्होतर्गर्चनी। गायत्रमेको गायति शक्वरीषूद्गाता । गायत्रं गायतेः स्तुतिकर्मणः - शक्वर्य ऋचः शक्नोतेस्तद्यदाभिर्वृत्रमशकद्धन्तुं तच्छक्वरीणां शक्वरीत्वमिति विज्ञायते । ब्रह्मैको जाते जाते विद्यां वदति ब्रह्मा सर्वविद्यः सर्वं वेदितुमर्हति। ब्रह्मा परिवृढः श्रुततो ब्रह्म परिवृढं सर्वतः। यज्ञस्य मात्रां विमिमीत एकोऽध्वर्युरध्वर्युरध्वर्युरध्वरं युनक्त्यध्वरस्य नेताध्वरं कामयत इति वापि वाधीयाने युरुपबन्धोऽध्वर इति यज्ञनाम ध्वरतिर्हिंसाकर्मा तत्प्रतिषेधः ॥ निपात इत्येके तत्कथमनुदात्तप्रकृति नाम स्याद् दृष्टव्ययं तु भवत्युत त्वं सख्ये स्थिरपीतमाहुरिति द्वितीयायामुतो त्वस्मै तन्वं विसस्र इति चतुर्थ्यामथापि प्रथमाबहुवचने ॥ ८ ॥ ३ ॥

अक्षण्वन्तः कर्णवन्तः सखायो मनोजवेष्वसमा बभूवुः। आदघ्नास उपकक्षास उ त्वे ह्रदा इव स्नात्वा उ त्वे ददृश्रे ॥ ऋ० १० । ७१ । ७ ॥

अक्षिमन्तः कर्णवन्तः सखायोऽक्षि चष्टेरनक्तेरित्याग्रायणस्तस्मादेते व्यक्ततरे इव भवत इति ह विज्ञायते । कर्णः कृन्ततेर्निकृत्तद्वारो भवत्यृच्छतेरित्याग्रायण ऋच्छन्तीव खे उदगन्तामिति ह विज्ञायते। मनसां प्रजवेष्वसमा बभूवुरास्यदघ्ना अपर उपकक्षदघ्ना अपरे। आस्यमस्यतेरास्यन्दत एनदन्नमिति वा। दघ्नं दघ्यतेः स्रवतिकर्मणो दास्यतेर्वा स्याद्विदस्ततरं भवति। प्रस्नेया ह्रदा इवैके ददृशिरे प्रस्नेयाः स्नानार्हा ह्रदो ह्रदतेः शब्दकर्मणो ह्लादतेर्वास्याच्छीतीभावकर्मणः। अथापि समुच्चयार्थे भवति पर्याया इव त्वदाश्विनमाश्विनं च पर्यायाश्चेति ॥

अथ ये प्रवृत्तेऽर्थेऽमिताक्षरेषु ग्रन्थेषु वाक्यपूरणा आगच्छन्ति पदपूरणास्ते मिताक्षरेष्वनर्थकाः कमीमिद्विति ॥ ९ ॥ ४ ॥

निष्ट्वक्त्रासंश्चिदित्नरो भूरि तोकावृकादिव ।
बिभ्युस्यन्तोऽवाशिरे शिशिरं जीवनाय कम् ॥

शिशिरं जीवनाय । शिशिरं शृणातेः शम्नातेर्वा ॥

एमेनं सृजता सुते ॥ ऋ० १ । ६ । २ ॥

आसृजतैनं सुते ।

तमिद्वर्धन्तु नो गिरः ॥ ऋ० ८ । ६१ । १४ ॥

तं वर्धयन्तु नो गिरः स्तुतयो गिरो गृणातेः ॥

अयमु ते समतसि ॥ ऋ० १ । ३० । ४ ॥

अयं ते समतसि । इवोऽपि दृश्यते । सु विदुरिव । विज्ञायेते इव'॥

अथापि नेत्येषु इदित्येतेन सम्प्रयुज्यते ॥ १० ॥ ५ ॥

हुविर्भिरेके स्वरितः सचन्ते सुन्वन्त एके सवनेषु सोमान् ।
शचीर्मदन्त उत दक्षिणाभिर्नेज्जिह्मायन्त्यो नरकं पताम ॥

नरकं न्यरकं नीचैर्गमनं नास्मिन्रमणं स्थानमल्पमप्यस्तीति वा । अथापि न चेत्येष इदित्येतेन सम्प्रयुज्यतेऽनुपृष्टे । न चेत्सुरां पिबन्तीति । सुरा सुनोते । एवमुच्चावचेष्वर्थेषु निपतन्ति । त उपेक्षितव्याः ॥ ११ ॥ ६ ॥

इति प्रथमाऽध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

अथ चतुर्थः पादः ॥

इतीमानि चत्वारि पदजातान्यनुक्रान्तानि नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्च तत्र नामान्याख्यातजानीति शाकटायनो नैरुक्तसमयश्च । न सर्वाणीति गार्ग्यो वैयाकरणानां चैके । तद्यत्र स्वरसंस्कारौ समर्थौ प्रादेशिकेन गुणेनान्वितौ स्यातां संविज्ञातानि तानि यथा गौरश्वः पुरुषो हस्तीति । अथ चेत्सर्वाण्याख्यातजानि नामानि स्युर्यः कश्च तत्कर्म कुर्यात्सर्वं तत्सत्त्वं तथाचक्षीरन्य. कश्चाध्वानमश्नुवीताश्वः स वचनीयः स्याद्यत्किञ्चित्तृन्द्यात्तृणं तद्यथापि चेत्सर्वाण्याख्यातजानि नामानि स्युर्यावद्भिर्भावैः सम्प्रयुज्येत तावद्भ्यो नामधेयप्रतिलम्भः स्यात्तत्रैवं स्थूणा दरशया वा सञ्जनी च स्यात् ॥ १२ ॥ १.१॥

अथापि य एषां न्यायवान्कार्मनामिकः संस्कारो यथा चापि प्रतीतार्थानि स्युस्तथैनान्याचक्षीरन्पुरुषं पुरिशय इत्याचक्षीरन्नष्टेत्यश्वं तर्दनमिति तृणम् । अथापि निष्पन्नेऽभिव्याहारेऽभिविचारयन्ति प्रथनात्पृथिवीत्याहुः क एनामप्रथयिष्यत्किमाधारश्चेति । अथानन्वितेऽर्थेऽप्रादेशिके विकारे पदेभ्य पदेतरार्धान्त्संचस्कार शाकटायन एतेः कारितं च यकारादिं चान्तकरणमस्तेः शुद्धं च सकारादिं च । अथापि सत्वपूर्वो भाव इत्याहुरपरस्माद्भावात्पूर्वस्य प्रदेशो नोपपद्यत इति । तदेतन्नोपपद्यते ॥ १३ ॥ २ ॥

यथो हि नु वा एतत्तद्यत्र स्वरसंस्कारौ समर्थौ प्रादेशिकेन गुणेनान्वितौ स्यातां सर्वं प्रादेशिकमित्येवं सत्यनुपालम्भ एष भवति । यथो एतद्य एषां तत्कर्म कुर्यात्सर्वं तत्सत्त्वं तथाचक्षीरन्निति पश्यामः समानकर्मणां नामधेयप्रतिलम्भमेकेषां नैकेषां यथा तक्षा परिव्राजको जीवनो भूमिज इत्येतेनैवोत्तरः प्रत्युक्तः । यथो एतद्यथा चापि प्रतीतार्थानि स्युस्तथैनान्याचक्षीरन्निति सन्त्यल्पप्रयोगाः कृतोऽप्यैकपदिका यथाव्रततिर्दमूना जाट्य आट्णारो जागरूको दर्विहोमीति । यथो एतन्निष्पन्नेऽभिव्याहारेऽभिविचारयन्तीति भवति हि निष्पन्नेऽभिव्याहारे योगपरीष्टिः प्रथनात्पृथिवीत्याहुः क एनामप्रथयिष्यत्किमाधारश्चेत्यथ वै दर्शनेन पृथुरप्रथिता चेदप्यन्यैरथाप्येवं सर्व एव दृष्टप्रवादा उपालभ्यन्ते । यथो एतत्पदेभ्यः पदेतरार्धान्त्संचस्कारेति योऽनन्वितेऽर्थे संचस्कार स तेन गर्ह्यः सैषा पुरुषगर्हा न शास्त्रगर्हा इति । यथो एतदपरस्माद्भावात्पूर्वस्य प्रदेशो नोपपद्यत इति पश्यामः पूर्वोत्पन्नानां सत्त्वानामपरस्माद्भावान्नामधेयप्रतिलम्भमेकेषां नैकेषां यथा बिल्वादो लम्बचूडक इति । बिल्व भरणाद्वा भेदनाद्वा) ॥ १४ ॥ ३ ॥

इति प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

अथ पञ्चमः पादः ॥

अथापीदमन्तरेण मन्त्रेष्वर्थप्रत्ययो न विद्यतेऽर्थमप्रतियतो नात्यन्तं स्वरसंस्कारोद्देशस्तदिदं विद्यास्थानं व्याकरणस्य कार्त्स्न्यं स्वार्थसाधकं च । यदि मन्त्रार्थप्रत्ययायानर्थकं भवतीति कौत्सोऽनर्थका हि मन्त्रास्तदेतेनोपेक्षितव्यम् । नियतवाचो युक्तयो नियतानुपूर्व्या भवन्त्यथापि ब्राह्मणेन रूपसम्पन्ना विधीयन्ते । उरु प्रथस्वेति प्रथयति (श० १ । १ । ६ । ८) । प्रोहाणीति प्रोहत्यथाप्यनुपपन्नार्था भवन्त्योषधे त्रायस्वैनम् (य० ४ । १ । ६ । १५) । स्वधिते मैनं हिंसी(य० ४ । १ । ६ । १५)रित्याह हिंसन् । अथापि विप्रतिषिद्धार्था भवन्ति ।

एक एव रुद्रोऽवतस्थे न द्वितीयः ।

असंख्याता सहस्राणि ये रुद्रा अधि भूम्याम् ॥ य० १६ । ५४ ॥

अशत्रुरिन्द्र जज्ञिषे ॥ ऋ० १० । १३३ । २ ॥

शतं सेना अजयत्साकमिन्द्र इति ॥ ऋ० १० । १०३ । १ ॥

अथापि जानन्तं सम्प्रेष्यत्यग्नये समिध्यमानायानुब्रूही(श० १ । ३ । २ । ३)-त्यथाप्याहादितिः सर्वमित्यदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षमिति (ऋ० १ । ८९ । १०) । तदुपरिष्टाद् व्याख्यास्यामः । अथाप्यविस्पष्टार्था भवन्त्यम्यग्यादृश्मिन्जारयायि काणुकेति ॥ १५ ॥ ५ ॥

अर्थवन्तः शब्दसामान्यादेतद्वै यज्ञस्य समृद्धं यद्रूपसमृद्धं यत्कर्म क्रियमाणमृग्यजुर्वाभिवदतीति च ब्राह्मणम् । क्रीळन्तौ पुत्रैर्नप्तृभिरिति । यथो एतन्नियतवाचो युक्तयो नियतानुपूर्व्या भवन्तीति लौकिकेष्वप्येतद्यथेन्द्राग्नी पितापुत्राविति । यथो एतद् ब्राह्मणेन रूपसम्पन्ना विधीयन्त इत्युदितानुवादः स भवति । यथो एतदनुपपन्नार्था भवन्तीत्याम्नायवचनादहिंसा प्रतीयेत । यथो एतद्विप्रतिषिद्धार्था भवन्तीति लौकिकेष्वप्येतद्यथा सपत्नोऽयं ब्राह्मणोऽनमित्रो राजेति । यथो एतज्जानन्तं सम्प्रेष्यतीति जानन्तमभिवादयते जानते मधुपर्कं प्राहेति । यथो एतददितिः सर्वमिति लौकिकेष्वप्येतद्यथा सर्वरसा अनुप्राप्ताः पानीयमिति । यथो एतदविस्पष्टार्था भवन्तीति नैष स्थाणोरपराधो यदेनमन्धो न पश्यति पुरुषापराधः स भवति यथा जानपदीषु विद्यातः पुरुषविशेषो भवति पारोवर्यवित्सु तु खलु वेदितृषु भूयोविद्यः प्रशस्यो भवति ॥ १६ ॥ ६ ॥

इति प्रथमाध्यायस्य पञ्चमः पादः ॥

अथ षष्ठः पादः ॥

अथापीदमन्तरेण पदविभागो न विद्यते ।

अवसाय पद्वते रुद्र मृळेति ॥ ऋ० १० । १६९ । १ ॥

पद्वदवसं गाव्यध्वदनमवतेर्गत्यर्थस्यासो नामकरणस्तस्मान्नावगृह्णन्ति ।

अवसायाश्वानिति ॥ ऋ० १ । १०४ । १ ॥

स्यतिरुपसृष्टो विमोचने तस्मादवगृह्णन्ति ।

दूतो निर्ऋत्या इदमाजगामेति ॥ ऋ० १० । १६५ । १ ॥

षष्ठ्यर्थप्रेक्षा वा पञ्चम्यर्थप्रेक्षा वाऽऽःकारान्तम् ।

परो निर्ऋत्या आ चक्ष्वेति ॥ ऋ० १० । १६४ । १ ॥

चतुर्थ्यर्थप्रेक्षैकारान्तम् ॥ परः सन्निकर्षः संहिता (पा० १ । ४ । १०६) पद-प्रकृतिः संहिता पदप्रकृतीनि सर्वचरणानां पार्षदानि ॥

अथापि याज्ञे दैवतेन बहवः प्रदेशा भवन्ति तदेतेनोपेक्षितव्यं ते चेद् ब्रूयुर्लिङ्गज्ञा अत्र स्म इति ।

इन्द्रं न त्वा शवसा देवता वायुं पृणन्तीति ॥ ऋ० ६ । ४ । ७ ॥

वायुलिङ्गं चेन्द्रलिङ्गं चाग्नेये मन्त्रे ।

अग्निरिव मन्यो त्विषितः सहस्वेति ॥ ऋ० १० । ८४ । २ ॥

तथाग्निर्मान्यवे मन्त्रे त्विषितो ज्वलितस्त्विषिरित्यप्यस्य दीप्तिर्नाम भवति ॥ अथापि ज्ञानप्रशंसा भवत्यज्ञाननिन्दा च ॥ १७ ॥ २ ॥

स्थाणुरयं भारहारः किलाभूदधीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थम् । योऽर्थज्ञ इत्सकलं भद्रमश्नुते नाकमेति ज्ञानविधूतपाप्मा ॥

यद्गृहीतमविज्ञातं निगदेनैव शब्द्यते ।
अनग्नाविव शुष्कैधो न तज्ज्वलति कर्हिचित् ॥

स्थाणुस्तिष्ठतेरर्थोऽर्तेररणस्थो वा ॥ १८ ॥ २ ॥

उत त्वः पश्यन्न ददर्श वाचमुत त्वः शृण्वन्न शृणोत्येनाम् ।
उतो त्वस्मै तन्वं वि सस्रे जायेव पत्य उशती सुवासाः ॥
ऋ० १० । ७१ । ४ ॥

अप्येकः पश्यन्न पश्यति वाचमपि च शृण्वन्न शृणोत्येनामित्यविद्वांसमाहार्धम् । अप्येकस्मै तन्वं विसस्र इति स्वमात्मानं विवृणुते । ज्ञानं प्रकाशनमर्थस्याहानया वाचोपमोत्तमया वाचा । जायेव पत्ये कामयमाना सुवासा ऋतुकालेषु सुवासाः कल्याणवासाः कामयमाना ऋतुकालेषु यथा स एनां पश्यति स शृणोतीत्यर्थज्ञप्रशंसा । तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय ॥ १९ ॥ २ ॥

उत त्वं सख्ये स्थिरपीतमाहुर्नैनं हिन्वन्त्यपि वाजिनेषु । अधेन्वा चरति माययैष वाचं शुश्रुवाँ अफलामपुष्पाम् ॥ ऋ० १० । ७१ । ५ ॥

अप्येकं वाक्सख्ये स्थिरपीतमाहू रममाणं विपीतार्थं देवसख्ये रमणीये स्थान इति वा विज्ञातार्थं यन्नाप्नुवन्ति वाग्ज्ञेयेषु बलवत्स्वप्यधेन्वा ह्येष चरति मायया वाक्प्रति-रूपया नाऽस्मै कामान् दुग्धे वाग्दोह्यान्देवमनुष्यस्थानेषु यो वाचं श्रुतवान्भवत्यफला-मपुष्पामित्यफलाऽस्मा अपुष्पा वाग्भवतीति वा किञ्चित्पुष्पफलेति वार्थं वाचः पुष्प-फलमाह । याज्ञदैवते पुष्पफले देवताध्यात्मे वा ॥)

साक्षात्कृतधर्माण ऋषयो बभूवुस्तेऽवरेभ्योऽसाक्षात्कृतधर्मभ्य उपदेशेन मन्त्रा-न्त्सम्प्रादुरुपदेशाय ग्लायन्तोऽवरे बिल्मग्रहणायेमं ग्रन्थं समाम्नासिषुर्वेदं च वेदाङ्गा-नि च । (बिल्मं भिल्मं भासनमिति वा) ॥ एतावन्तः समानकर्माणो धातवः । (धातुर्दधातेः) । एतावन्त्यस्य सत्त्वस्य नामधेयान्येतावतामर्थानामिदमभिधानम् । नै-घण्टुकमिदं देवतानामप्राधान्येनेदमिति । तद्यदन्यदैवते मन्त्रे निपतति नैघण्टुकं तत् ॥

अश्वं न त्वा वारवन्तम् ॥ ऋ० १ । २७ । १ ॥

अश्वमिव त्वा बालवन्तं बाला दंशवारणार्था भवन्ति दंशो दशतेः ।

मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः ॥ ऋ० १ । १५४ । २ ॥

मृग इव भीमः कुचरो गिरिष्ठाः । मृगो मार्ष्टेर्गतिकर्मणो भीमो बिभ्यत्यस्माद्भी-ष्मोऽप्येतस्मादेव । कुचर इति चरतिकर्म कुत्सितमथ चेद्देवताभिधानं क्वायं न चरती-ति । गिरिष्ठा गिरिस्थायी गिरिः पर्वतः समुद्गीर्णो भवति पर्ववान्पर्वतः पर्व पुनः पृणातेः प्रीणातेर्वार्धमासपर्व देवानस्मिन्प्रीणन्तीति तत्प्रकृतीतरत्सन्धिसामान्यान्मेघस्थायी मे-घोऽपि गिरिरेतस्मादेव ॥ तद्यानि नामानि प्राधान्यस्तुतीनां देवतानां तद्दैवतमित्याच-क्षते तदुपरिष्टाद् व्याख्यास्यामो नैघण्टुकानि नैगमानीह ॥ २० ॥ ४ ॥

इति प्रथमाऽध्यायस्य षष्ठः पादः ॥

समाप्तश्चायमध्यायः ॥

ओ३म्

अथ द्वितीयाऽध्यायारम्भः ॥

तत्र प्रथमः पादः ॥

अथ निर्वचनम् । तद्येषु पदेषु स्वरसंस्कारौ समर्थौ प्रादेशिकेन गुणेनान्वितौ स्यातां तथा तानि निर्ब्रूयादथानन्वितेऽर्थेऽप्रादेशिके विकारेऽर्थनित्यः परीक्षेत केनचिद्वृत्तिसामान्येनाविद्यमाने सामान्येऽप्यक्षरवर्णसामान्यान्निर्ब्रूयान्नत्वेव न निर्ब्रूयान्न संस्कारमाद्रियेत विशयवत्यो हि वृत्तयो भवन्ति । यथार्थं विभक्तीः सन्नमयेत्प्रत्तमवत्तमिति धात्वादी एव शिष्येते । अथाप्यस्तेर्निवृत्तिस्थानेष्वादिलोपो भवति स्तः सन्तीत्यथाप्यन्तलोपो भवति गत्वागतमित्यथाप्युपधालोपो भवति जग्मतुर्जग्मुरित्यथाप्युपधाविकारो भवति राजा दण्डीत्यथापि वर्णलोपो भवति तत्त्वा यामीत्यथापि द्विवर्णलोपस्तृच इत्यथाप्यादिविपर्ययो भवति ज्योतिर्घनो बिन्दुर्वाट्य इत्यथाप्याद्यन्तविपर्ययो भवति स्तोका रज्जुः सिकतास्तर्क्वित्यथाप्यन्तव्यापत्तिर्भवति ॥ १ ॥

ओघो मेघो नाधो गाधो वधूर्मध्विति । अथापि वर्णोपजन आस्थद् द्वारो भरूजेति । तद्यत्र स्वरादनन्तरान्तस्थान्तर्धातु भवति तद् द्विप्रकृतीनां स्थानमिति प्रदिशन्ति तत्र सिद्धायामनुपपद्यमानायामितरयोपपिपादयिषेत्तत्राप्येकेऽल्पनिष्पत्तयो भवन्ति तद्यथैतदूतिर्मृदुः पृथुः पृषतः कुणारुमित्यथापि भाषिकेभ्यो धातुभ्यो नैगमाः कृतो भाष्यन्ते दमूनाः क्षेत्रसाधा इत्यथापि नैगमेभ्यो भाषिकाः उष्णं घृतमिति । अथापि प्रकृतय एवैकेषु भाष्यन्ते विकृतय एकेषु । शवतिर्गतिकर्मा कम्बोजेष्वेव भाष्यते । (कम्बोजाः कम्बलभोजाः कमनीयभोजा वा, कम्बलः कमनीयो भवति) । विकारमस्यार्येषु भाषन्ते शव इति । दातिर्लवनार्थे प्राच्येषु दात्रमुदीच्येषु । एवमेकपदानि निर्ब्रूयात् ॥

अथ तद्धितसमासेष्वेकपर्वसु च पूर्वं पूर्वमपरमपरं प्रविभज्य निर्ब्रूयाद् दण्ड्यः पुरुषोदण्डपुरुषो दण्डमर्हतीति वा दण्डेन सम्पद्यत इति वा दण्डो ददतेर्धारयतिकर्मणोऽक्रूरो ददते मणिमित्यभिभाषन्ते दमनादित्यौपमन्यवो दण्डमस्याकर्षतेति गर्हायाम् । कक्ष्या रज्जुरश्वस्य कक्षं सेवते कक्षो गाहतेः क्स इति नामकरणः ख्यातेर्वानर्थकोऽभ्यासः किमस्मिन्ख्यानमिति कषतेर्वा तत्सामान्यान्मनुष्यकक्षो बाहुमूलसामान्यादश्वस्य ॥ २ ॥

राज्ञः पुरुषो राजपुरुषो राजा, राजतेः पुरुषः पुरिषादः पुरिशयः पूरयतेर्वा पूरयत्यन्तरित्यन्तःपुरुषमभिप्रेत्य ।

यस्मात्परं नापरमस्ति किञ्चिद्यस्मान्नाणीयो न ज्यायोऽस्ति कश्चित् । वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकस्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम् ॥ तैत्ति० आ० प्र० १० ॥

इत्यपि निगमो भवति । विश्वकद्राकर्षो वीति चकद्र इति श्वगतौ भाष्यते द्रातीति गतिकुत्सना कद्रातीति द्रातिकुत्सना चकद्राति कद्रातीति सतोऽनर्थकोऽभ्यासस्तदस्मिन्नस्तीति विश्वकद्र । कल्याणवर्णरूप कल्याणवर्णस्येवास्य रूपं कल्याणं कमनीयं भवति वर्णो वृणोति रूपं रोचते । एवं तद्धितसमासान्निर्ब्रूयात् । नैकपदानि निर्ब्रूयान्नावैयाकरणाय नानुपसन्नायानिदंविदे वा । नित्यं ह्यविज्ञातुर्विज्ञानेऽसूयोपसन्नाय तु निर्ब्रूयाद्यो वाऽलं विज्ञातुं स्यान्मेधाविने तपस्विने वा ॥ ३ ॥

विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम गोपाय मा शेवधिष्टेऽहमस्मि । असूयकायानृजवेऽयताय न मा ब्रूया वीर्यवती तथा स्याम् ॥

य आतृणत्त्यवितथेन कर्णावदुःखं कुर्वन्नमृतं सम्प्रयच्छन् । तं मन्येत पितरं मातरं च तस्मै न द्रुह्येत्कतमच्चनाह ॥

अध्यापिता ये गुरुं नाद्रियन्ते विप्रा वाचा मनसा कर्मणा वा । यथैव ते न गुरोर्भोजनीयास्तथैव तान्न भुनक्ति श्रुतं तत् ॥

यमेव विद्याः शुचिमप्रमत्तं मेधाविनं ब्रह्मचर्योपपन्नम् । यस्तेन द्रुह्येत्कतमच्चनाह तस्मै मां ब्रूया निधिपाय ब्रह्मन् ॥

इति । निधि शेवधिरिति ॥ ४ ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

अथ द्वितीयः पादः ॥

अथातोऽनुक्रमिष्यामः। गौरिति पृथिव्या नामधेयं यद्दूरं गता भवति यच्चास्यां भूतानि गच्छन्ति गातेर्वौकारो नामकरणः। अथापि पशुनामेह भवत्येतस्मादेव। अथाप्यस्यां ताद्धितेन कृत्स्नवन्निगमा भवन्ति। गोभिः श्रीणीत मत्सरम् (ऋ० ९। ४६। ४) इति पयसः।

मत्सरः सोमो मन्दतेस्तृप्तिकर्मणो मत्सर इति लोभनामाभिमत्त एनेन धनं भवति। पयः पिबतेर्वा प्यायतेर्वा। क्षीरं क्षरतेर्घसेर्वेरो नामकरण उशीरमिति यथा। अंशुं दुहन्तो अध्यासते गवि (ऋ० १०। ९४। ९) इत्यधिषवण्चर्मणः। अंशुः शमष्टमात्रो भवत्यननाय शं भवतीति वा। चर्म चरतेर्वोच्चृत्तं भवतीति वा। अथापि चर्म च श्लेष्मा च। गोभिः सन्नद्धो असि वीळयस्व (ऋ० ६। ४७। २७) इति रथस्तुतौ। अथापि स्नाव च श्लेष्मा च। गोभिः सन्नद्धा पतति प्रसूता (ऋ० ६। ७५। ११) इतीषुस्तुतौ। ज्यापि गौरुच्यते गव्या चेत्ताद्धितमथ चेन्न गव्या गमयतीषूनिति ॥ ५ ॥ १ ॥

वृक्षेवृक्षे नियता मीमयद्गौस्ततो वयः प्र पतान्पूरुषादः ॥ ऋ० १०। २७। २२ ॥

वृक्षे वृक्षे धनुषि धनुषि वृक्षो व्रश्चनाद्वृत्वा क्षां तिष्ठतीति वा। क्षा क्षियतेर्निवासकर्मणः। नियतामीमयद्गौः शब्दं करोति मीमयतिः शब्दकर्मा। ततो वयः प्रपतन्ति पुरुषानदनाय। विरिति शकुनिनाम वेतेर्गतिकर्मणः। अथापीषुनामेह भवत्येतस्मादेव। आदित्योऽपि गौरुच्यते ॥

उतादः परुषे गवि ॥ ऋ० ६। ५६। ३ ॥

पर्ववति भास्वतीत्यौपमन्यवः। अथाप्यस्यैको रश्मिश्चन्द्रमसं प्रति दीप्यते तदेतेनोपेक्षितव्यमादित्यतोऽस्य दीप्तिर्भवतीति। सुषुम्नः सूर्यरश्मिश्चन्द्रमा गन्धर्व (ऋ० १८। ४०) इत्यपि निगमो भवति। सोऽपि गौरुच्यते। अत्राह गोरमन्वतेति तदुपरिष्टाद् व्याख्यास्यामः। सर्वेऽपि रश्मयो गाव उच्यते ॥ ६ ॥ २ ॥

ता वां वास्तून्युश्मसि गमध्यै यत्र गावो भूरिशृङ्गा अयासः। अत्राह तदुरुगायस्य वृष्णः परमं पदमवभाति भूरि ॥ ऋ० १। १५४। ६ ॥

तानि वां वास्तूनि कामयामहे गमनाय यत्र गावो भूरिशृङ्गा बहुशृङ्गा भूरीति बहुनो नामधेयम्प्रभवतीति सतः शृङ्गं श्रयतेर्वा शृणातेर्वा शम्नातेर्वा शरणायोद्गतमिति वा शिरसो निर्गतमिति वायासोऽयनाः। तत्र तदुरुगायस्य विष्णोर्महागतेः परमं पदं परार्ध्य-

स्थमवभाति भूरि । पादः पद्यतेस्तन्निधानात्पदं पशुपादप्रकृतिः प्रभागपादः प्रभागपादसामान्यादितराणि पदानि । एवमन्येषामपि सत्त्वानां सन्देहा विद्यन्ते तानि चेत्समानकर्माणि समाननिर्वचनानि नानाकर्माणि चेन्नानानिर्वचनानि यथार्थं निर्वक्तव्यानि । इतीमान्येकविंशतिः पृथिवीनामधेयान्यनुक्रान्तानि । तत्र, निर्ऋतिर्निरमणादृच्छतेः कृच्छ्रापत्तिरितरा सा पृथिव्या सन्दिह्यते तयोर्विभागस्तस्या एषा भवति ॥ ७ ॥ ३ ॥

य ईं चकार न सो अस्य वेद य ईं ददर्श हिरुगिन्नु तस्मात् । स मातुर्योना परिवीतो अन्तर्बहुप्रजा निर्ऋतिमा विवेश ॥ ऋ० १ । १६४ । ३२ ॥

बहुप्रजाः कृच्छ्रमापद्यत इति परिव्राजका वर्षकर्मेति नैरुक्ता य ईं चकारेति करोतिकिरती सन्दिग्धौ वर्षकर्मणा न सोऽस्य वेद मध्यमः स एवास्य वेद मध्यमो यो ददर्शादित्योऽपहितं स मातुर्योनौ मातान्तरिक्षं निर्मीयन्तेऽस्मिन्भूतानि योनिरन्तरिक्षं महानवयवः परिवीतो वायुनायमपीतरो योनिरेतस्मादेव परियुतो भवति । बहुप्रजा भूमिमापद्यते वर्षकर्मणा । शाकपूणिः सङ्कल्पयाञ्चक्रे सर्वा देवता जानानीति * तस्मै देवतोभयलिङ्गा प्रादुर्बभूव तां न जज्ञे । तां पप्रच्छ विविदिषाणि त्वेति । सास्मा एतामृचमादिदेशैषा मद्देवतेति ॥ ८ ॥ ४ ॥

अयं स शिङ्क्ते येन गौरभीवृता मिमाति मायुं ध्वसनावधि श्रिता । सा चित्तिभिर्नि हि चकार मर्त्यं विद्युद्भवन्ती प्रति वव्रिमौहत ॥ ऋ० १ । १६४ । २९ ॥

अयं स शब्दायते येन गौरभिप्रवृत्ता मिमाति मायुं शब्दं करोति मायुमिवादित्यमिति वा वागेषा माध्यमिका ध्वंसने मेघेऽधिश्रिता सा चित्तिभिः कर्मभिर्नीचैर्निकरोति मर्त्यं विद्युद्भवन्ति प्रत्यूहते वव्रिम् । वव्रिरिति रूपनाम वृणोतीति सतः । वर्षेण प्रच्छाद्य पृथिवीं तत्पुनरादत्ते ॥ ९ ॥ ५ ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

अथ तृतीयः पादः ॥

हिरण्यनामान्युत्तराणि पञ्चदश । हिरण्यं कस्माद्ध्रियत आयम्यमानमिति वा ह्रियते

---

* जानामिति पुस्तकान्तरे ।

जनाज्जनमिति वा हितरमणं भवतीति वा हृदयरमणं भवतीति वा हर्यतेर्वा स्यात् प्रेप्साकर्मणः ॥

अन्तरिक्षनामान्युत्तराणि षोडश । अन्तरिक्षं कस्मादन्तरा क्षान्तं भवत्यन्तरेमे इति वा शरीरेष्वन्तरक्षयमिति वा । तत्र समुद्र इत्येतत्पार्थिवेन समुद्रेण सन्दिह्यते । समुद्रः कस्मात्समुद्द्रवन्त्यस्मादापः समभिद्रवन्त्येनमापः सम्मोदन्तेऽस्मिन्भूतानि समुदको भवति समुनत्तीति वा । तयोर्विभागः । तत्रेतिहासमाचक्षते—देवापिश्चार्ष्टिषेणः शन्तनुश्च कौरव्यौ भ्रातरौ बभूवतुः स शन्तनुः कनीयानभिषेचयाञ्चक्रे देवापिस्तपः प्रतिपेदे । ततः शन्तनोराज्ये द्वादश वर्षाणि देवो न ववर्ष तमूचुर्ब्राह्मणा अधर्मस्त्वया चरितो ज्येष्ठं भ्रातरमन्तरित्याभिषेचितं तस्मात्ते देवो न वर्षतीति । स शन्तनुर्देवापिं शिशिक्ष राज्येन तमुवाच देवापिः पुरोहितस्तेऽसानि याजयानि च त्वेति । तस्यैतद्वर्षकामसूक्तम् । तस्यैषा भवति ॥ १० ॥ १ ॥

आर्ष्टिषेणो होत्रमृषिर्निषीदन्देवापिर्देवसुमतिं चिकित्वान् । स उत्तरस्मादधरं समुद्रमपो दिव्या असृजद्वर्ष्या अभि ॥ ऋ० १० । ९८ । ५ ॥

आर्ष्टिषेण ऋष्टिषेणस्य पुत्र इषितसेनस्येति वा । सेना सेश्वरा समानगतिर्वा पुत्रः पुरु त्रायते निपरणाद्वा पुं नरकं ततस्त्रायत इति वा । होत्रमृषिर्निषदन्नृषिर्दर्शनात्स्तोमान्ददर्शेत्यौपमन्यवस्तद्यदेनाँस्तपस्यमानान्ब्रह्म स्वयम्भ्वभ्यानर्षत्त ऋषयोऽभवंस्तदृषीणामृषित्वमिति विज्ञायते । देवापिर्देवानामपत्या स्तुत्या च प्रदानेन च देवसुमतिं देवानां कल्याणीं मतिं चिकित्वाँश्चेतनवान् । स उत्तरस्मादधरं समुद्रमुत्तर उद्धततरो भवत्यधरोऽधोरः अधो न धावतीत्यूर्ध्वगतिः प्रतिषिद्धा । तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय ॥ ११ ॥ २ ॥

यद्देवापिः शन्तनवे पुरोहितो होत्राय वृतः कृपयन्नदीधेत् । देवश्रुतं वृष्टिवनिं रराणो बृहस्पतिर्वाचमस्मा अयच्छत् ॥ ऋ० १० । ९८ । ७ ॥

शन्तनुः शं तनोऽस्त्विति वा शमस्मै तन्वा अस्त्विति वा । पुरोहितः पुर एनं दधति । होत्राय वृतः कृपायमाणोऽन्वध्यायद् देवश्रुतं देवा एनं शृण्वन्ति वृष्टिवनिं वृष्टियाचिनं रराणो रातिरभ्यस्तो बृहस्पतिर्ब्रह्मासीत्सोऽस्मै वाचमयच्छद् बृहदुपव्याख्यातम् ॥ १२ ॥ ३ ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

अथ चतुर्थः पादः ॥

साधारणान्युत्तराणि षड् दिवश्चादित्यस्य च । यानि त्वस्य प्राधान्येनोपरिष्टात्तानि व्याख्यास्यामः । आदित्यः कस्मादादत्ते रसानादत्ते भासं ज्योतिषामादीप्तो भासेति वादितेः पुत्र इति वा । अल्पप्रयोगं त्वस्यैतदार्चाभ्याम्नाये सूक्तभाक् सूर्यमादितेयमदितेः पुत्रम् । एवमन्यासामपि देवतानामादित्यप्रवादाः स्तुतयो भवन्ति तद्यथैतन्मित्रस्य वरुणस्यार्यम्णो दक्षस्य भगस्यांशस्येत्यथापि मित्रावरुणयोः ।

आदित्या दानुनस्पती ॥ ऋ० १ । १३६ । ३ ॥

दानपती । अथापि मित्रस्यैकस्य ।

प्र स मित्र मर्तो अस्तु प्रयस्वान्यस्त आदित्य शिक्षति व्रतेन ॥ ऋ० ३ । ५९ । २ ॥

इत्यपि निगमो भवत्यथापि वरुणस्यैकस्य ।

अथा वयमादित्य व्रते तव ॥ ऋ० १ । २४ । १५ ॥

व्रतमिति कर्मनाम निवृत्तिकर्म वारयतीति सत इदमपीतरद् व्रतमेतस्मादेव वृणोतीति सतोऽन्नमपि व्रतमुच्यते यदावृणोति शरीरम् ॥ १३ ॥ १ ॥

स्वरादित्यो भवति सु अरणः सु ईरणः स्वृतो रसान्स्वृतो भासं ज्योतिषां स्वृतो भासेति वैतेन द्यौर्व्याख्याता । पृश्निरादित्यो भवति प्राश्नुत एनं वर्ण इति नैरुक्ताः संस्प्रष्टा रसान्संस्प्रष्टा भासं ज्योतिषां संस्पृष्टो भासेति वाथ द्यौः संस्पृष्टा ज्योतिर्भिः पुण्यकृद्भिश्च । नाक आदित्यो भवति नेता रसानां नेता भासां ज्योतिषां प्रणयोऽथ द्यौः कमिति सुखनाम तत्प्रतिषिद्धं प्रतिषिध्येत ॥

न वा अमुं लोकं जग्मुषे किं च नाकम् ॥

न वा अमुं लोकं गतवते किं चनासुखं पुण्यकृतो ह्येव तत्र गच्छन्ति ॥

गौरादित्यो भवति गमयति रसान् गच्छत्यन्तरिक्षेऽथ द्यौर्यत्पृथिव्या अधिदूरं गता भवति यच्चास्यां ज्योतींषि गच्छन्ति । विष्टबादित्यो भवत्याविष्टो रसानाविष्टो भासं ज्योतिषामाविष्टो भासेति वाथ द्यौराविष्टा ज्योतिर्भिः पुण्यकृद्भिश्च । नभ आदित्यो भवति नेता रसानां नेता भासां ज्योतिषां प्रणयोऽपि वा । भन एव स्याद्विपरीतो न न भातीति वैतेन द्यौर्व्याख्याता ॥ १४ ॥ २ ॥

इति द्वितीयाऽध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

अथ पञ्चमः पादः ॥

रश्मिनामान्युत्तराणि पञ्चदश । रश्मिर्यमनात्तेषामादितः साधारणानि पञ्चाश्वरश्मिभिः ॥

दिङ्नामान्युत्तराण्यष्टौ । दिशः कस्माद् दिशतेरासदनादपि वाभ्यशनात् । तत्र काष्ठा इत्येतदनेकस्यापि सत्त्वस्य नाम भवति काष्ठा दिशो भवन्ति क्रान्त्वा स्थिता भवन्ति काष्ठा उपदिशो भवन्तीतरेतरं क्रान्त्वा स्थिता भवन्त्यादित्योऽपि काष्ठोच्यते क्रान्त्वा स्थितो भवत्याज्यन्तोऽपि काष्ठोच्यते क्रान्त्वा स्थितो भवत्याऽऽपोऽपि काष्ठा उच्यन्ते क्रान्त्वा स्थिता भवन्तीति स्थावराणाम् ॥ १५ ॥ १ ॥

अतिष्ठन्तीनामनिवेशनानां काष्ठानां मध्ये निहितं शरीरम् । वृत्रस्य निण्यं वि चरन्त्यापो दीर्घं तम आशयदिन्द्रशत्रुः ॥ ऋ० १ । ३२ । १० ॥

वृणोतेर्वा वर्धतेर्वा वर्ततेर्वा । यदवृणोत्तद्वृत्रस्य वृत्रत्वमिति विज्ञायते । यदवर्त्तत तद्वृत्रस्य वृत्रत्वमिति विज्ञायते । यदवर्धत तद्वृत्रस्य वृत्रत्वमिति विज्ञायते ॥ १७ ॥ ३ ॥

इति द्वितीयाऽध्यायस्य पञ्चमः पादः ॥

अथ षष्ठः पादः ॥

रात्रिनामान्युत्तराणि त्रयोविंशतिः । रात्रिः कस्मात्प्ररमयति भूतानि नक्तंचारीण्युपरमयतीतराणि ध्रुवीकरोति रातेर्वा स्याद् दानकर्मणः प्रदीयन्तेऽस्यामवश्यायाः ॥

उषो नामान्युत्तराणि षोडश । उषाः कस्मादुच्छतीति सत्या रात्रेरपरः कालस्तस्या एषा भवति ॥ १८ ॥ १ ॥

इ॒दं श्रेष्ठं॒ ज्योति॑षां॒ ज्योति॒रागा॑च्चि॒त्रः प्र॑के॒तो अ॑जनिष्ट॒ विभ्वा॑ । यथा॒ प्रसू॑ता सवि॒तुः स॒वाँय॑ ए॒वा रात्र्यु॒षसे॒ योनि॑मारैक् ॥ ऋ० १ । ११३ । १ ॥

इदं श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योतिरागमच्चित्रं प्रकेतनं प्रज्ञाततममजनिष्ट विभूततमं यथा प्रसूता सवितुः प्रसवाय रात्रिरादित्यस्यैवं रात्र्युषसे योनिमरिचत्स्थानम् । स्त्रीयोनिरभियुत एनां गर्भः । तस्या एषापरा भवति ॥ १९ ॥ २ ॥

रुश॑द्वत्सा॒ रुश॑ती श्वे॒त्यागा॒दारै॑गु कृ॒ष्णा सद॑नान्यस्याः । स॒मा॒नब॑न्धू अ॒मृते॑ अनू॒ची द्यावा॒ वर्णं॑ चरत आमिना॒ने ॥ ऋ० १ ।११३ । २ ।

रुशद्वत्सा सूर्यवत्सा रुशदिति वर्णनाम रोचतेर्ज्वलतिकर्मणः । सूर्यमस्या वत्समाह साहचर्याद्रसहरणाद्वा । रुशती श्वेत्यागात् । श्वेत्या श्वेततेररिचत्कृष्णा सदनान्यस्याः कृष्णवर्णा रात्रिः कृष्णा कृष्यतेर्निकृष्टो वर्णः । अथैने संस्तौति समानबन्धू समानबन्धने अमृते अमरणधर्माणावनूची अनूच्याविर्तीतरेतरमभिप्रेत्य द्यावा वर्णं चरतस्ते एव द्यावौ द्योतनादपि वा द्यावा चरतस्तया सह चरत इति स्यादामिनाने आमिन्वाने अन्योन्यस्याध्यात्मं कुर्वाणे ॥ अहर्नामान्युत्तराणि द्वादश । अहः कस्मादुपाहरन्त्यस्मिन् कर्माणि । तस्यैष निपातो भवति वैश्वानरीयायामृचि ॥ २० । ३ ॥

अहश्च कृष्णमहरर्जुनं च वि वर्तेते रजसी वेद्याभिः । वैश्वानरो जायमानो न राजावातिरज्ज्योतिषाग्निस्तमांसि ॥ ऋ० ६ । ९ । १ ॥

अहश्च कृष्णं रात्रिः शुक्लं चाहरर्जुनं विवर्तेते रजसी वेद्याभिर्वेदितव्याभिः प्रवृत्तिभिर्वैश्वानरो जायमान इवोद्यन्नादित्यः सर्वेषां ज्योतिषां राजावाहन्नग्निर्ज्योतिषा तमांसि ॥

मेघनामान्युत्तराणि त्रिंशत् । मेघः कस्मान्मेहतीति सतः । आ उपर उपल इत्येताभ्यां साधारणानि पर्वतनामभिः । उपर उपलो मेघो भवत्युपरमन्तेऽस्मिन्नभ्राण्युपरता आप इति वा । तेषामेषा भवति ॥ २१ ॥ ४ ॥

देवानां माने प्रथमा अतिष्ठन्कृन्तत्रादेषामुपरा उदायन् । त्रयस्तपन्ति पृथिवीमनूपा द्वा बृबूकं वहतः पुरीषम् ॥ ऋ० १० । २७ । २३ ॥

देवानां निर्माणे प्रथमा अतिष्ठन्माध्यमिका देवगणाः । प्रथम इति मुख्यनाम प्रतमो भवति । कृन्तत्रमन्तरिक्षं विकर्तनं मेघानां विकर्तनेन मेघानामुदकं जायते । त्रयस्तपन्ति पृथिवीमनूपाः । पर्जन्यो वायुरादित्यः शीतोष्णवर्षैरोषधीः पाचयन्त्यनूपा अनुवपन्ति लोकान्स्वेन स्वेन कर्मणा । अयमपीतरोऽनूप एतस्मादेवानूप्यत उदकेनापि वानूपमिति स्यात्तथा प्रागिति तस्यानूप इति स्यात्तथा प्राचीनमिति । द्वा बृबूकं वहतः पुरीषम् । वाय्वादित्या उदकं बृबूकमित्युदकनाम ब्रवीतेर्वा शब्दकर्मणो भ्रंशतेर्वा पुरीषम् पृणातेः पूरयतेर्वा ॥ २२ ॥ ५ ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य षष्ठः पादः ॥

अथ सप्तमः पादः ॥

वाङ्नामान्युत्तराणि सप्तपञ्चाशत् । वाक्कस्माद्वचेः । तत्र सरस्वतीत्येतस्य नदीवद्देवतावच्च निगमा भवन्ति तद्यद्देवतावदुपरिष्टात्तद् व्याख्यास्यामः । अथैतन्नदीवत् ॥ २३ ॥ १ ॥

इयं शुष्मेभिर्बिसखा इवारुजत्सानु गिरीणां तविषेभिरूर्मिभिः । पारावतघ्नीमवसे सुवृक्तिभिः सरस्वतीमा विवासेम धीतिभिः ॥ ऋ० ६ । ६१ । २ ॥

। इयं शुष्मेभिः शोषणैः शुष्ममिति बलनाम शोषयतीति सतो बिसं बिस्यतेर्भेदनकर्मणो वृद्धिकर्मणो वा सानु समुच्छ्रितं भवति समुन्नुन्नमिति वा महद्भिरूर्मिभिः पारावतघ्नी पारावारघातिनी पारं परं भवत्यवारमवरमवनाय सुप्रवृक्ताभिः शोभनाभिः स्तुतिभिः सरस्वतीं नदीं कर्मभिः परिचरेम ॥

उदकनामान्युत्तराण्येकशतम् । उदकं कस्मादुनत्तीति सतः ॥

नदीनामान्युत्तराणि सप्तत्रिंशत् । नद्यः कस्मान्नदना इमा भवन्ति शब्दवत्यः । बहुलमासां नैघण्टुकं वृत्तमाश्चर्यमिव प्राधान्येन । तत्रेतिहासमाचक्षते–विश्वामित्र ऋषिः सुदासः पैजवनस्य पुरोहितो बभूव (विश्वामित्रः सर्वमित्रः सर्वं संसृतं सुदाः कल्याणदानः पैजवनः पिजवनस्य पुत्रः पिजवनः पुनः स्पर्धनीयजवो वामिश्रीभावगतिर्वा) स वित्तं गृहीत्वा विपाट्छुतुद्र्योः सम्भेदमाययावनुययुरितरे । स विश्वामित्रो नदीस्तुष्टाव गाधा भवतेत्यपि द्विवदपि बहुवत्तद्यद् द्विवदुपरिष्टात्तद् व्याख्यास्यामोऽथैतद् बहुवत् ॥ २४ ॥ २ ॥

रमध्वं मे वचसे सोम्याय ऋतावरीरुप मुहूर्तमेवैः । प्र सिन्धुमच्छा बृहती मनीषावस्युरह्वे कुशिकस्य सूनुः ॥ ऋ० ३ । ३३ । ५ ॥

उपरमध्वं मे वचसे सोम्याय सोमसम्पादिन ऋतावरीर्ऋतवत्य ऋतमित्युदकनाम प्रत्यृतं भवति मुहूर्तमेवैरयनैरवनैर्वा । मुहूर्तो मुहुरृतुरृतुरर्तेर्गतिकर्मणो मुहुर्मूढ इव कालो यावदभीक्ष्णं चेति । अभीक्ष्णमभिक्षणं भवति क्षणः क्षणोतेः प्रक्ष्णुतः कालः । कालः कालयतेर्गतिकर्मणः । प्राभिह्वयामि सिन्धुं बृहत्या महत्या मनीषया मनस ईषया स्तुत्या प्रज्ञया वावनाय कुशिकस्य सूनुः । कुशिको राजा बभूव क्रोशतेः शब्दकर्मणः क्रंशतेर्वा स्यात्प्रकाशयतिकर्मणः साधुविक्रोशयितार्थानामिति वा नद्यः प्रत्यूचुः ॥ २५ ॥ ३ ॥

इन्द्रो अस्माँ अरदद्वज्रबाहुरपाहन्वृत्रं परिधिं नदीनाम् । देवोऽनयत्सविता सुपाणिस्तस्य वयं प्रसवे याम उर्वीः ॥ ऋ० ३ । ३३ । ६ ॥

इन्द्रो अस्मानरदद्वज्रबाहू रदतिः खनतिकर्मापाहन्वृत्रं परिधिं नदीनामिति व्याख्यातम् । देवोऽनयत्सविता सुपाणिः कल्याणपाणिः । पाणिः पणायतेः पूजाकर्मणः प्रगृह्य पाणी देवान्पूजयन्ति । तस्य वयं प्रसवे याम उर्वीः । उर्व्य ऊर्णोतेर्वृणोतेरित्यौर्णवाभः । प्रत्याख्यायान्तत आशुश्रुवुः ॥ २६ ॥ ४ ॥

आ ते कारो शृणवामा वचांसि ययाथ दूरादनसा रथेन । नि ते नंसै पीप्यानेव योषा मर्यायेव कन्या शश्वचैते ॥ ऋ० ३।३३।१० ॥

आशृणवाम ते कारो वचनानि याहि दूरादनसा च रथेन च निनमाम ते पाययमानेव योषा पुत्रं मर्य्यायेव कन्या परिष्वजनाय निनमा इति वा ॥

अश्वनामान्युत्तराणि षड्विंशतिः । तेषामष्टा उत्तराणि बहुवत् । अश्वः कस्मादश्नुतेऽध्वानं महाशनो भवतीति वा । तत्र दधिक्रा इत्येतद् दधत्क्रामतीति वा दधत्क्रन्दतीति वा दधदाकारी भवतीति वा । तस्याश्ववद् देवतावच्च निगमा भवन्ति तद्यद् देवतावदुपरिष्टात्तद् व्याख्यास्यामोऽथैतदश्ववत् ॥ २७ ॥ ५ ॥

उत स्य वाजी क्षिपणिं तुरण्यति ग्रीवायां बद्धो अपिकक्ष आसनि । क्रतुं दधिक्रा अनु सन्तवीत्वत्पथामङ्कांस्यन्वापनीफणत् ॥ ऋ० ४।४०।४ ॥

अपि स वाजी वेजनवान्क्षेपणमनु तूर्णमश्नुतेऽध्वानं ग्रीवायां बद्धो ग्रीवा गिरतेर्वा गृणातेर्वा गृह्णातेर्वापिकक्ष आसनीति व्याख्यातम् । क्रतुं दधिक्राः कर्म्म वा प्रज्ञां वा अनुसन्तवीत्वत् । तनोतेः पूर्वया प्रकृत्या निगमः । पथामङ्कांसि पथां कुटिलानि । पन्थाः पततेर्वा पद्यतेर्वा पन्थतेर्वाङ्कोऽञ्चतेरापनीफणदिति फणतेश्चर्करीतवृत्तम् ॥

दशोत्तराण्यादिष्टोपयोजनानीत्याचक्षते साहचर्यज्ञानाय ॥

ज्वलतिकर्म्माण उत्तरे धातव एकादश ॥

तावन्त्येवोत्तराणि ज्वलतो नामधेयानि ॥ २८ ॥ ६ ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य सप्तमः पादः ॥

समाप्तश्चायमध्यायः ॥

अथ तृतीयाऽध्यायारम्भः ॥

तत्र प्रथमः पादः ॥

कर्मनामान्युत्तराणि षड्विंशतिः । कर्म कस्मात्क्रियत इति सतः ॥

अपत्यनामान्युत्तराणि पञ्चदश । अपत्यं कस्मादपततं भवति नानेन पततीति वा । तद्यथा जनयितुः प्रजैवमर्थीये ऋचा उदाहरिष्यामः ॥ १ ॥

परिषद्यं ह्यरणस्य रेक्णो नित्यस्य रायः पतयः स्याम ।
न शेषो अग्ने अन्यजातमस्त्यचेतानस्य मा पथो वि दुक्षः ॥
ऋ० ७ । ४ । ७ ॥

परिहर्तव्यं हि नोपसर्तव्यमरणस्य रेक्णोऽरणोऽपार्णो भवति रेक्ण इति धननाम रिच्यते प्रयतः । नित्यस्य रायः पतयः स्याम पित्र्यस्येव धनस्य । न शेषो अग्ने अन्यजातमस्ति । शेष इत्यपत्यनाम शिष्यते प्रयतोऽचेतयमानस्य तत्प्रमत्तस्य भवति मा नः पथो विदूदुष इति । तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय ॥ २ ॥

नहि ग्रभायारणः सुशेवोऽन्योदर्यो मनसा मन्तवा उ ।
अधा चिदोकः पुनरित्स एत्या नो वाज्यभीषाळेतु नव्यः ॥
ऋ० ७ । ४ । ८ ॥

नहि ग्रहीतव्योऽरणः सुसुखतमोऽप्यन्योदर्यो मनसापि न मन्तव्यो ममायं पुत्र इत्यथ स ओकः पुनरेव तदेति यत आगतो भवत्योक इति निवासनामोच्यते । एतु नो वाजी वेजनवानभिषहमाणः सपत्नान्नवजातः स एव पुत्र इति ॥ अथैतां दुहितृदायाद्य उदाहरन्ति पुत्रदायाद्य इत्येके ॥ ३ ॥

शासद्वह्निर्दुहितुर्नप्त्यं गाद्विद्वाँ ऋतस्य दीधितिं सपर्यन् ।
पिता यत्र दुहितुः सेकमृञ्जन्त्सं शग्म्येन मनसा दधन्वे ॥
ऋ० ३ । ३१ । १ ॥

प्रशास्ति वोढा सन्तानकर्मणे दुहितुः पुत्रभावम् । दुहिता दुर्हिता दूरे हिता दोग्धेर्वा । नप्तारमुपागमद् दौहित्रं पौत्रमिति । विद्वान्प्रजननयज्ञस्य रेतसो वाङ्गाद्-

ङ्गात्सम्भूतस्य हृदयादधिजातस्य मातरि प्रत्यृतस्य विधानं पूजयन् । अविशेषेण मिथुनाः पुत्रा दायादा इति तदेतदृक्श्लोकाभ्यामभ्युक्तम् ।

अङ्गादङ्गात्सम्भवसि हृदयादधिजायसे ।
आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतम् इति ।
श० १४ । ९ । ४ । २६ ॥

अविशेषेण पुत्राणां दायो भवति धर्मतः ।
मिथुनानां विसर्गादौ मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ॥

न दुहितर इत्येके । तस्मात्पुमान्दायादोऽदायादा स्त्रीति विज्ञायते । तस्मात्स्त्रियं जातां परास्यन्ति न पुमांसमिति च । स्त्रीणां दानविक्रयातिसर्गा विद्यन्ते न पुंसः । पुंसोऽपीत्येके शौनःशेपे दर्शनात् । अभ्रातृमती वाद इत्यपरम् ॥

अमूर्या यन्ति जामयः सर्वा लोहितवाससः ।
अभ्रातर इव योषास्तिष्ठन्ति हतवर्त्मनः ॥ अथर्व० १ । १७ । १ ॥

अभ्रातृका इव योषास्तिष्ठन्ति सन्तानकर्मणे पिण्डदानाय हतवर्त्मान इत्यभ्रातृकाया अनिर्वाह औपमिकः । तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय ॥ ४ ॥

अभ्रातेव पुंस एति प्रतीची गर्तारुगिव सनये धनानाम् ।
जायेव पत्य उशती सुवासा उषा हस्रेव नि रिणीते अप्सः ॥
ऋ० १ । १२४ । ७ ॥

अभ्रातेव पुंसः पितॄनेत्यभिमुखी सन्तानकर्मणे पिण्डदानाय न पतिं गर्तारोहिणीव धनलाभाय दाक्षिणाजी । गर्तः सभास्थाणुर्गृणातेः सत्यसङ्गरो भवति । तत्र याऽपुत्रा याऽपतिका सा रोहति तां तत्राक्षैराघ्नन्ति सा रिक्थं लभते । श्मशानसञ्चयोऽपि गर्त उच्यते गुरतेरपगूर्णो भवति । श्मशानं श्मशयनं श्म शरीरं शरीरं शृणातेः शम्नातेर्वा । श्मश्रु लोम श्मनि श्रितं भवति । लोम लुनातेर्वा लीयतेर्वा । नोपरस्याविष्कुर्यान्नोपरस्याविष्कुर्याद्यदुपरस्याविष्कुर्याद्गर्तेष्ठाः स्यात्प्रमायुको यजमान इत्यपि निगमो भवति । रथोऽपि गर्त उच्यते गृणातेः स्तुतिकर्मणः स्तुततमं यानम् ॥

आ रोहथो वरुण मित्र गर्तम् ॥ ऋ० ५ । ६२ । ८ ॥

इत्यपि निगमो भवति । जायेव पत्ये कामयमाना सुवासा ऋतुकालेषूषा हसनेव दन्तान्विवृणुते रूपाणीति चतस्र उपमाः । नाभ्रातृमतीमुपयच्छेत तोकं ह्यस्य तद्भवतीत्यभ्रातृकायाः

'अपत्यमतप्रतिषेधः प्रत्यक्षः पितुश्च पुत्रभाव' ।' पिता यत्र दुहितुरप्रत्तायाः रेतः प्रार्जयति सन्दधात्यात्मानं सङ्गमेन मनसेति । अथैतां जाम्या रिक्थप्रतिषेध रन्ति ज्येष्ठं पुत्रिकाया इत्येके ॥ ५ ॥

न जामये तान्वो रिक्थमारैक्चकार गर्भं सनितुर्निधानं
यदी मातरो जनयन्त वह्निमन्यः कर्ता सुकृतोरन्य ऋन्धन्
ऋ० ३ । ३१ । २ ॥

न जामये भगिन्यै । जामिरन्येऽस्यां जनयन्ति जामपत्यं जमतेर्वा स्याद्गतिक निर्गमनप्राया भवति । तान्व आत्मजः पुत्रो रिक्थं प्रारिचत्प्रादाच्चकारैनां गर्भनि सनितुर्हस्तग्राहस्य यदिह मातरोऽजनयन्त वह्निं पुत्रमवह्निं च स्त्रियमन्यतरः सन् कर्ता भवति पुमान् दायादोऽन्यतरोऽर्धयित्वा जामि प्रदीयते परस्मै ॥ ६ ॥

इति तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

अथ द्वितीयः पादः ॥

मनुष्यनामान्युत्तराणि पञ्चविंशतिः । मनुष्याः कस्मान्मत्वा कर्माणि सीव्यन्ति मनस्यमानेन सृष्टा मनस्यतिः पुनर्मनस्वीभावे मनोरपत्यं मनुषो वा तत्र पञ्च इत्येतस्य निगमा भवन्ति ॥ ७ ॥ १ ॥

तदद्य वाचः प्रथमं मसीय येनासुराँ अभि देवा असाम
ऊर्जाद उत यज्ञियासः पञ्चजना मम होत्रं जुषध्वम् ॥
ऋ० १० । ५३ । ४ ॥

तदद्य वाचः परमं मंसीय येनासुरानभिभवेम देवाः । असुरा असुरता स्थानेष्वस्ताः स्थानेभ्य इति वापि वासुरिति प्राणानामास्तः शरीरे भवति तेन तद्वन्तः सोर्देवानसृजत तत्सुराणां सुरत्वमसोरसुरानसृजत तदसुराणामसुरत्वमिति विज्ञायते ऊर्जाद उत यज्ञियासः । अन्नादाश्च यज्ञियाश्चोर्गित्यन्ननामोर्जयतीति सतः पक्वं सुप्रवृक्णमिति वा । पञ्चजना मम होत्रं जुषध्वम् । गन्धर्वाः पितरो देवा असुरा रक्षांसीत्येके चत्वारो वर्णा निषादः पञ्चम इत्यौपमन्यवः । निषादः कस्मान्निषदनो भवति निषण्णमस्मिन्पापकमिति नैरुक्ताः ॥

यत्पाञ्चजन्यया विशा ॥ ऋ० ८ । ६३ । ७ ॥

पञ्चजनीनया विशा पञ्चपृक्ता सङ्ख्या स्त्रीपुंनपुंसकेष्वविशिष्टा ॥

बाहुनामान्युत्तराणि द्वादश । बाहू कस्मात्प्रबाधत आभ्यां कर्माणि ॥

अङ्गुलिनामान्युत्तराणि द्वाविंशतिः । अङ्गुलयः कस्मादग्रगामिन्यो भवन्तीति वाग्रगालिन्यो भवन्तीति वाग्रकारिण्यो भवन्तीति वाग्रसारिण्यो भवन्तीति वाङ्कना भवन्तीति वाञ्चना भवन्तीति वापि वाभ्यञ्चनादेव स्युः । तासामेषा भवति ॥ ८ । २ ॥

दशा॑वनिभ्यो॒ दश॑कक्ष्येभ्यो॒ दश॑योक्त्रेभ्यो॒ दश॑योजनेभ्यः । दशा॑भीशुभ्यो अर्चताजरेभ्यो॒ दश॒ धुरो॒ दश॒ युक्ता वह॑द्भ्यः ॥ ऋ० १० । ९४ । ७ ॥

अवनयोऽङ्गुलयो भवन्त्यवन्ति कर्माणि कक्ष्याः प्रकाशयन्ति कर्माणि योक्त्राणि योजनानीति व्याख्यातमभीशवोऽभ्यश्नुवते कर्माणि । दश धुरो दश युक्ता वहद्भ्यः । धूर्धूर्वतेर्वधकर्मण इयमपीतरा धूरेतस्मादेव विहन्ति वहं धारयतेर्वा ॥

कान्तिकर्माण्युत्तरे धातवोऽष्टादश ॥

अन्ननामान्युत्तराण्यष्टाविंशतिः । अन्नं कस्मादानतं भूतेभ्योऽत्तेर्वा ॥

अत्तिकर्माण्युत्तरे धातवो दश ॥

बलनामान्युत्तराण्यष्टाविंशतिः । बलं कस्माद् बलं भरं भवति बिभर्तेः ॥

धननामान्युत्तराण्यष्टाविंशतिरेव । धनं कस्माद्धिनोतीति सतः ॥

गोनामान्युत्तराणि नव ॥

क्रुध्यतिकर्माण्युत्तरे धातवो दश ॥

क्रोधनामान्युत्तराण्येकादश ॥

गतिकर्माण्युत्तरे धातवो द्वाविंशशतम् ॥

क्षिप्रनामान्युत्तराणि षड्विंशतिः । क्षिप्रं कस्मात्संक्षिप्तो विकर्षः ॥

अन्तिकनामान्युत्तराण्येकादश । अन्तिकं कस्मादानीतं भवति ॥

सङ्ग्रामनामान्युत्तराणि षट्चत्वारिंशत् । सङ्ग्रामः कस्मात्सङ्गमनाद्वा सङ्गरणाद्वासङ्गतौ ग्रामाविति वा । तत्र खल इत्येतस्य निगमा भवन्ति ॥ ९ ॥ ३ ॥

अ॒भी॒३॒द॑मेक॒मेको॑ अस्मि निष्षाळ॒भी द्वा किमु॒ त्रयः॑ करन्ति । खले॒ न प॒र्षान्प्रति॑ हन्मि॒ भूरि॒ किं मा॑ निन्दन्ति॒ शत्र॑वोऽनि॒न्द्राः ॥ ऋ० १० । ४८ । ७ ॥

अभिभवामीदमेकमेकोऽस्मि निष्षहमाणः सपत्नानभिभवामि द्वौ किं मा त्रयः कुर्वन्ति । एक इता संख्या द्वौ द्रुततरा संख्या त्रयस्तीर्णतमा संख्या चत्वारश्चलिततमा संख्याष्टावश्नोतेर्नव न वननीया नावाप्ता वा दश दस्ता दृष्टार्था वा विंशतिर्द्विर्दशतः शतं दशदशतः सहस्रं सहस्वदयुतं नियुतं प्रयुतं तत्तदभ्यस्तमम्बुदो मेघो भवत्यम्बु तद्दोऽम्बुदोऽम्बुमद्भातीति वाम्बुमद्भवतीति वा स यथा महान्बहुर्भवति वर्षंस्तदिवार्बुदम् । खलेन पर्षान्प्रतिहन्मि भूरि । खल इव पर्षान्प्रति हन्मि भूरि । खल इति संग्रामनाम खलतेर्वा स्खलतेर्वायमपीतरः खल एतस्मादेव समास्कन्नो भवति । किं मा निन्दन्ति । ये माऽनिन्द्राः । य इन्द्रं न विविदुरिन्द्रो ह्यहमस्म्यनिन्द्रा इतर इति वा ॥

व्याप्तिकर्माण उत्तरे धातवो दश । तत्र द्वे नाम्नी आक्षाण आश्नुवान आपान आप्नुवान ॥

वधकर्माण उत्तरे धातवस्त्रयस्त्रिंशत् । तत्र वियात इत्येतद्वियातयत इति वियातयेति वा ॥

आखण्डल प्र हूयसे ॥ ऋ० ८ । १७ । १२ ॥

आखण्डयित खण्डं खण्डयते. । तडिदित्यन्तिकवधयो. संसृष्टकर्म ताडयतीति सत ॥ १० ॥ ४ ॥

त्वया वयं सुवृधा ब्रह्मणस्पते स्पार्हा वसु मनुष्या ददीमहि । या नो दूरे तडितो या अरातयोऽभिसन्ति जम्भया ता अनप्नसः ॥ ऋ० २ । २३ । ९ ॥

त्वया वयं सुवर्धयित्रा ब्रह्मणस्पते स्पृहणीयानि वसूनि मनुष्येभ्य आददीमहि याश्च नो दूरे तडितो याश्चान्तिकेऽरातयोऽदानकर्माणो वा दानप्रज्ञा वा जम्भयता अनप्नसोऽप्न इति रूपनामाप्नोतीति सतः । विद्युत्तडिद्भवतीति शाकपूणिः सा ह्यवताडयति दूराच्च दृश्यतेऽपि त्विदमन्तिकनामैवाभिप्रेतं स्यात् ॥

दूरे चित्सन्तळिदिवाति रोचसे ॥ ऋ० १ । ९४ । ७ ॥

दूरेऽपि सन्नन्तिक इव सन्दृश्यस इति ॥

वज्रनामान्युत्तराण्यष्टादश । वज्रः कस्माद्वर्जयतीति सतस्तत्र कुत्स इत्येतत्कृन्ततेर्ऋषिः कुत्सो भवति कर्ता स्तोमानामित्यौपमन्यवोऽत्राप्यस्य वधकर्मैव भवति तत्सख इन्द्रः शुष्णं जघानेति ॥

ऐश्वर्यकर्माण उत्तरे धातवश्चत्वार ॥

ईश्वरनामान्युत्तराणि चत्वारि । तत्रेन इत्येतत्सनित ऐश्वर्येणेति वा सनितमनेनैश्वर्यमिति वा ॥ ११ ॥ ५ ॥

यत्रा॑ सुप॒र्णा अ॒मृत॑स्य भा॒गमनि॑मेषं वि॒दथा॑भि॒स्वर॑न्ति।
इ॒नो विश्व॑स्य॒ भुव॑नस्य गो॒पाः स मा॒ धीरः॒ पाक॒मत्रा वि॑वेश ॥
-ऋ० १ । १६४ । २१ ॥

यत्र सुपर्णा. सुपतना आदित्यरश्मयोऽमृतस्य भागमुदकस्यानिमिषन्तो वेदनेनाभिस्वरन्तीति वाभिप्रयन्तीति वेश्वर. सर्वेषां भूताना गोपायितादित्य स मा धीर पाकमत्राविवेशेति धीरो धीमान्पाकः पक्तव्यो भवति विपक्वप्रज्ञ आदित्य इत्युपनिषद्वर्णो भवतीत्यधिदैवतम् । अथाध्यात्मं यत्र सुपर्णा. सुपतनानीन्द्रियाण्यमृतस्य भाग ज्ञानस्यानिमिषन्तो वेदनेनाभिस्वरन्तीति वाभिप्रयन्तीति वेश्वर. सर्वेषामिन्द्रियाणां गोपायितात्मा स मा धीरः पाकमत्राविवेशेति धीरो धीमान्पाक. पक्तव्यो भवति विपक्वप्रज्ञ आत्मेत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ १२ ॥ ६ ॥

इति तृतीयाऽध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

अथ तृतीयः पादः ॥

बहुनामान्युत्तराणि द्वादश । बहु कस्मात्प्रभवतीति सत ॥

ह्रस्वनामान्युत्तराण्येकादश । ह्रस्वो ह्रसते ॥

महन्नामान्युत्तराणि पञ्चविंशति । महान्कस्मान्मानेनान्याञ्जहातीति शाकपूणिर्मंहनीयो भवतीति वा । तत्र ववक्षिथ विवक्षस इत्येते वक्तेर्वा वहतेर्वा साऽभ्यासात् ॥

गृहनामान्युत्तराणि द्वाविंशति । गृहा कस्माद् गृह्णन्तीति सताम् ॥

परिचरणकर्माण उत्तरे धातवो दश ॥

सुखनामान्युत्तराणि विंशति । सुखं कस्मात्सुहितं खेभ्य. खं पुन. खनते. ॥

रूपनामान्युत्तराणि षोडश । रूप रोचते ॥

प्रशस्यनामान्युत्तराणि दश ॥

प्रज्ञानामान्युत्तराण्येकादश ॥

सत्यनामान्युत्तराणि षट् । सत्यं कस्मात्सत्सु तायते सत्प्रभवं भवतीति वा ॥

अष्टा उत्तराणि पदानि पश्यतिकर्माण उत्तरे धातव आयतिप्रभृतीनि च नामान्यामिश्राणि ।

नवोत्तराणि पदानि सर्वपदसमाम्नानाय ॥

अथात उपमाः । यदतत्तत्सदृशमिति गार्ग्यस्तदासां कर्म । ज्यायसा वा गुणेन प्रख्याततमेन वा कनीयांसं वाऽप्रख्यातं वोपमिमीतेऽथापि कनीयसा ज्यायांसम् ॥ १३ ॥ १ ॥

तनूत्यजेव तस्करा वनर्गू रशनाभिर्दशभिरभ्यधीताम् ॥ ऋ० १० । ४ । ६ ॥

तनूत्यक्तनूत्यक्ता वनर्गू वनगामिनावग्निमन्थनौ बाहू तस्कराभ्यामुपमिमीते । तस्करस्तत्करो भवति यत्पापकमिति नैरुक्तास्तनोतेर्वा स्यात्सन्ततकर्मा भवत्यहोरात्रकर्मा वा । रशनाभिर्दशभिरभ्यधीताम् । अभ्यधीतामित्यभ्यधाताम् । ज्यायांस्तत्र गुणोऽभिप्रेतः ॥ १४ ॥ २ ॥

कुह स्विद्दोषा कुह वस्तोरश्विना कुहाभिपित्वं करतः कुहोषतुः । को वां शयुत्रा विधवेव देवरं मर्यं न योषा कृणुते सधस्थ आ ॥ ऋ० १० । ४० । २ ॥

क्व स्विद्रात्रौ भवथः क्व दिवा क्वाभिप्राप्तिं कुरुथः क्व वसथः को वां शयने विधवेव देवरम् । देवरः कस्माद् द्वितीयो वर उच्यते । विधवा विधातृका भवति विधवनाद्वा विधावनाद्वेति चर्मशिरा अपि वा धव इति मनुष्यनाम तद्वियोगाद्विधवा । देवरो दीव्यतिकर्मा । मर्यो मनुष्यो मरणधर्मा । योषा यौतेराकुरुते सहस्थाने । अथ निपाताः पुरस्तादेव व्याख्याताः । यथेति कर्मोपमा ॥

यथा वातो यथा वनं यथा समुद्र एजति ॥ ऋ० ५ । ७८ । ८ ॥

भ्राजन्तो अग्नयो यथा ॥ ऋ० १ । ५० । ३ ॥

आत्मा यक्ष्मस्य नश्यति पुरा जीवगृभो यथा ॥ ऋ० १० । ९७ । ११ ॥

आत्माऽततेर्वाप्तेर्वापि वाप्त इव स्याद्यावद् व्याप्तिभूत इति ॥

अग्निर्न ये भ्राजसा रुक्मवक्षसः ॥ ऋ० १० । ७८ । २ ॥

अग्निरिव ये भ्राजमाना रोचिष्णुरुक्मा भ्राजस्वन्तो रुक्मवक्षसः ॥ १५ ॥ ३ ॥

चतुरश्चिद्ददमानाद्बिभीयादा निधातोः ।
न दुरुक्ताय स्पृहयेत् ॥ ऋ० १ । ४१ । ६ ॥

चतुरोऽक्षान्धारयत इति तद्यथा कितवाद् बिभीयादेवमेव दुरुक्ताद् बिभीयान्न दुरुक्ताय स्पृहयेत् कदाचित् ॥ आ इत्याकार उपसर्गः पुरस्तादेव व्यस्याती ऽथाप्युपमार्थे दृश्यते ॥

जार आ भगम् ॥ ऋ० १० । ११ । ६ ॥

जार इव भगमादित्योऽत्र जार उच्यते रात्रेर्जरयिता स एव भासाम् । तथापि निगमो भवति स्वसुर्जारः शृणोतु न इत्युषसमस्य स्वसारमाह साहचर्याद्रसहरणाद्वापि स्वयं मनुष्यजार एवाभिप्रेतः स्यात्स्त्रीभगस्तथा स्याद्भजतेः । मेष इति भूतोपमा ॥

मेषो भूतोऽभि यन्नयः ॥ ऋ० ८ । २ । ४० ॥
मेषो मिषतेस्तथा पशुः पश्यतेः । अग्निरिति रूपोपमा ॥

हिरण्यरूपः स हिरण्यसन्दृगपां नपात्सेदु हिरण्यवर्णः ॥
ऋ० २ । ३५ । १० ॥

हिरण्यवर्णस्येवास्य रूपम् ॥ था इति च ।

तं प्रत्नथा पूर्वथा विश्वथेमथा ॥ ऋ० ५ । ४४ । १ ॥

प्रत्न इव पूर्व इव विश्व इवेम इवेत्ययमेततरोऽमुष्मादसावस्ततरोऽस्मादमुथायथासाविति व्याख्यातम् । वदिति सिद्धोपमा । ब्राह्मणवद्वृषलवत् । ब्राह्मणा इव वृषला इवेति । वृषलो वृषशीलो भवति वृषाशीलो वा ॥ ६ ॥ ४ ॥

प्रियमेधवदत्रिवज्जातवेदो विरूपवत् ।
अङ्गिरस्वन्महिव्रत प्रस्कण्वस्य श्रुधी हवम् ॥ ऋ०
१ । ४५ । ३ ॥

प्रियमेध प्रिया अस्य मेधा यथैतेषामृषीणामेवं प्रस्कण्वस्य शृणु ह्वानम् । प्रस्कण्वः कण्वस्य पुत्रः कण्वप्रभवो यथा प्राग्रम् । अर्चिषि भृगुः सम्बभूव भृगुर्भृज्यमानो न देहेऽङ्गारेष्वङ्गिरा (अङ्गारा अङ्कना अञ्चना)। अत्रैव तृतीयमृच्छेतत्यूचुस्तस्मादत्रिर्न त्रय इति विखननाद्वैखानसो भरणाद्भारद्वाजो विरूपो नानारूपो महिव्रतो महाव्रत इति ॥ १७ ॥ ५ ॥

इति तृतीयाऽध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

अथ चतुर्थः पादः ॥

अथ लुप्तोपमान्यर्थोपमानीत्याचक्षते सिंहो व्याघ्र इति पूजायां श्वा काक इति कुत्सायाम् । काक इति शब्दानुकृतिस्तदिदं शकुनिषु बहुलम् । न शब्दानुकृतिर्विद्यत इत्यौपमन्यव । काकोऽपकालयितव्यो भवति । तित्तिरिस्तरणात्तिलमात्रचित्र इति वा । कपिञ्जल कपिरिव जीर्णः कपिरिव जवत ईषत्पिङ्गलो वा कमनीयं शब्दं पिञ्जयतीति वा । श्वाशुयायी शवतेर्वा स्याद् गतिकर्मणः श्वसितेर्वा । सिंह सहनाद्धिंसेर्वा स्याद्विपरीतस्य सम्पूर्वस्य वा हन्तेः संहाय हन्तीति वा । व्याघ्रो व्याघ्राणाद् व्यादाय हन्तीति वा ॥ १८ ॥ १ ॥

अर्चतिकर्माण उत्तरे धातवश्चतुश्चत्वारिंशत् ॥

मेधाविनामान्युत्तराणि चतुर्विंशति । मेधावी कस्मान्मेधया तद्वान्भवति मेधा मतौ धीयते ॥

स्तोतृनामान्युत्तराणि त्रयोदश । स्तोता स्तवनात् ॥

यज्ञनामान्युत्तराणि पञ्चदश । यज्ञ कस्मात्प्रख्यात यजतिकर्मेति नैरुक्ता याच्ञो भवतीति वा यजुरुन्नो भवतीति वा बहुकृष्णाजिन इत्यौपमन्यवो यजूंष्येनं नयन्तीति वा ॥

ऋत्विङ्नामान्युत्तराण्यष्टौ । ऋत्विक् कस्मादीरण ऋग्यष्टा भवतीति शाकपूणिर्ऋतुयाजी भवतीति वा ॥

याच्ञाकर्माण उत्तरे धातव सप्तदश ॥

दानकर्माण उत्तरे धातवो दश ॥

अध्येषणाकर्माण उत्तरे धातवश्चत्वार ॥

स्वपिति सस्तीति द्वौ स्वपितिकर्माणौ ॥

कूपनामान्युत्तराणि चतुर्दश । कूप. कस्मात्कुपानं भवति कुप्यतेर्वा ॥

स्तेननामान्युत्तराणि चतुर्दशैव । स्तेनः कस्मात्संस्त्यानमस्मिन्पापकमिति नैरुक्ता ॥

निर्णीतान्तर्हितनामधेयान्युत्तराणि षट् । निर्णीतं कस्मान्निर्णिक्तं भवति ॥

दूरनामान्युत्तराणि पञ्च । दूर कस्माद् द्रुतं भवति दुरयं वा ॥

पुराणनामान्युत्तराणि षट् । पुराण कस्मात्पुरा नवं भवति ॥

नवनामान्युत्तराणि षडेव । नव कस्मादानीत भवति ॥ १९ ॥ २ ॥

द्विश उत्तराणि नामानि । प्रपित्वेऽभीक इत्यासन्नस्य प्रपित्वे प्राप्तेऽभीकेऽभ्यक्ते ॥

आपिरवे नः प्रपित्वे तूयमा गहि ॥ ऋ० ८ । ४ । ३ ॥

अनीके चिदुग्रोऽक्रुदित्यपि निगमो भवति ॥ दभ्रमर्भकमित्यल्पस्य । दभ्रं दभ्नोतेः सुदम्भं भवत्यर्भकमवहृतं भवति ।

उपोप मे परा मृश मा मे दभ्राणि मन्यथाः ॥ ऋ० १ । १२६ । ७ ॥

नमो महद्भ्यो नमो अर्भकेभ्य इत्यपि निगमो भवति ॥ तिरः सत इति प्राप्तस्य तिरस्तीर्णं भवति सतः संसृतं भवति ।

तिरश्चिदर्यया परि वर्तिर्यातमदाभ्या ॥ ऋ० ५ । ७५ । ७ ॥

पात्रेव भिन्दन्त्सत एति रक्षस इत्यपि निगमो भवति ॥ त्वो नेम इत्यर्धस्य त्वोऽपततो नेमोऽपनीतः । अर्धं हरतेर्विपरीताद्धारयतेर्वा स्यादुद्धृतं भवत्यृध्नोतेर्वा स्यादृद्धतमो विभागः ।

पीयति त्वो अनु त्वो गृणाति ॥ ऋ० १ । १४७ । २ ॥

नेमे देवा नेमेऽसुरा इत्यपि निगमो भवति ॥ ऋक्षाः स्तृभिरिति नक्षत्राणाम् । नक्षत्राणि नक्षतेर्गतिकर्मणो नेमानि क्षत्राणीति च ब्राह्मणमृक्षा उदीर्णानीव ख्यायन्ते । स्तृभिः स्तीर्णानीव ख्यायन्ते ।

अमी य ऋक्षा निहितास उच्चा ॥ ऋ० १ । २४ । १० ॥

पश्यन्तो द्यामिव स्तृभिरित्यपि निगमो भवति ॥ वम्रीभिरुपजिह्विका इति सीमिकानां वम्र्यो वमनात्सीमिकाः स्यमनादुपजिह्विका उपजिघ्र्यः ।

वम्रीभिः पुत्रमग्रुवो अदानम् ॥ ऋ० ४ । १९ । ९ ॥

यदत्त्युपजिह्विका यद्वम्रो अतिसर्पति ॥ ऋ० ८ । १०२ । २१ ॥

इत्यपि निगमो भवति ॥ ऊर्दरं कृदरमित्यावपनस्योर्दरमुदीर्णं भवत्यूर्जं दीर्णं वा । समूर्दरं न पूरयतेत्यपि निगमो भवति । तमूर्दरमिव पूरयति यवेन । कृदरं कृतदरं भवति । समिद्धो अञ्जन्कृदरं मतीनामित्यपि निगमो भवति ॥ २० ॥ ३ ॥

रम्भः पिनाकमिति दण्डस्य । रम्भ आरभन्त एनम् । आ त्वा रम्भं न जिव्रयो ररम्भेत्यपि निगमो भवत्यारभामहे त्वा जीर्णा इव दण्डम् । पिनाकं प्रतिपिनष्ट्यनेन । कृत्तिवासाः पिनाकहस्तोऽवततधन्वेत्यपि निगमो भवति । मेना ग्ना इति स्त्रीणां स्त्रियः स्त्यायतेरपत्रपणकर्मणो मेना मानयन्त्येना ग्ना गच्छन्त्येनाः ॥

अमेनांश्चिज्जनिवतश्चकर्थ ॥ ऋ० ५ । ३१ । २ ॥

स्नास्त्वाकृन्तन्नामोऽतन्वत (मै० स० १ । ६ । ४) इत्यपि निगमो भवत. ॥ शेपो वैतस इति पुंस्प्रजननस्य शेप शपते स्पृशतिकर्मणो वैतसो वितस्तं भवति ।

यस्यामुशन्तः प्रहराम शेपम् ॥ ऋ० १० । ८५ । ३७ ॥

त्रिः स्म माह्नः श्नथयो वैतसेन (ऋ० १० । ९५ । ५) इत्यपि निगमो भवत ॥ अयेने इत्युपदेशस्य । अया ते अग्ने समिधा विधेम (ऋ० ४ । ४ । १५) इति स्त्रियाः । एना वो अग्निम् (ऋ० ७ । १६ । १) इति नपुंसकस्य । एना पत्या तन्वं संसृजस्व (ऋ० १० । ८५ । २७) इति पुंस । सिषक्तु सचत इति सेवमानस्य ।

स नः सिषक्तु यस्तुरः ॥ ऋ० १ । १८ । २ ॥

स नः सेवतां यस्तुर ।

सचस्वा नः स्वस्तये ॥ ऋ० १ । १ । ९ ॥

सेवस्व नः स्वस्तये । स्वस्तीत्यविनाशिनामास्तिरभिपूजित स्वस्तीति । भ्यसते रेजत इति भयवेपनयो ॥

यस्य शुष्माद्रोदसी अभ्यसेताम् ॥ ऋ० २ । १२ । १ ॥

रेजते अग्ने पृथिवी मखेभ्यः (ऋ० ६ । ६६ । ९) इत्यपि निगमो भवत ॥ द्यावापृथिवीनामधेयान्युत्तराणि चतुर्विंशति । तयोरेषा भवति ॥ २१ ॥ ४ ॥

कतरा पूर्वा कतरापरायोः कथा जाते कवयः को वि वेद । विश्वं त्मना बिभृतो यद्ध नाम वि वर्तेते अहनी चक्रियेव ॥ ऋ० १ । १८५ । १ ॥

कतरा पूर्वा कतरा परैनयो कथ जाते कवय क एने विजानाति सर्वमात्मना बिभृतो यद्धैनयो कर्म विवर्तेते चैनयोरहनी अहोरात्रे चक्रयुक्ते इवेति द्यावापृथिव्योर्महिमानमाचष्टे ॥ २२ ॥ ५ ॥

इति तृतीयाऽध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

तृतीयाध्यायश्च समाप्तः ॥

ओ३म्

अथ चतुर्थाध्यायारम्भः ॥

तत्र प्रथमः पादः ॥

एकार्थमनेकशब्दमित्येतदुक्तम् । अथ यान्यनेकार्थान्येकशब्दानि तान्यतोऽनुक्रमिष्यामोऽनवगतसंस्कारांश्च निगमान् । तदैकपदिकमित्याचक्षते ॥

जहा जघानेत्यर्थः ॥ १ ॥

को नु मर्या अमिथितः सखा सखायमब्रवीत् । जहा को अस्मदीषते ॥ ऋ० ८ । ४५ । ३७ ॥

मर्या इति मनुष्यनाम मर्यादाभिधानं वा स्यात् । मर्यादा मर्यैरादीयते मर्यादा मर्यादिनोर्विभागः । मेथतिराक्रोशकर्मा । अपापकं जघान कमहं जातु कोऽस्मद्भीतः पलायते । निधा पाश्या भवति यन्निधीयते । पाश्या पाशसमूहः । पाशः पाशयतेर्विपाशनात् ॥ २ ॥

वयः सुपर्णा उप सेदुरिन्द्रं प्रियमेधा ऋषयो नाधमानाः । अप ध्वान्तमूर्णुहि पूर्धि चक्षुर्मुमुग्ध्यस्मान्निधयेव बद्धान् ॥ ऋ० १० । ७३ । ११ ॥

वयो वेर्बहुवचनं सुपर्णाः सुपतना आदित्यरश्मय उपसेदुरिन्द्रं याचमानाः । अपोर्णुह्याध्वस्तं चक्षुः । चक्षुः ख्यातेर्वा चष्टेर्वा । पूर्धि पूरय देहीति वा मुञ्चास्मान्पाशैरिव बद्धान् ॥ ३ ॥

पार्श्वतः श्रोणितः शितामतः ॥ यजुः २१ । ४३ ॥

पार्श्वं पर्शुमयमङ्गं भवति । पर्शुः स्पृशतेः संस्पृष्टा पृष्ठदेशम् । पृष्ठं स्पृशतेः संस्पृष्टमङ्गैः । अङ्गमङ्गनादञ्चनाद्वा । श्रोणिः श्रोणतेर्गतिचलाकर्मणः श्रोणिश्चलतीव गच्छतः दोः शिताम भवति दोर्द्रवतेः । योनिः शितामेति शाकपूणिर्विषितो भवति । श्यामतो यकृत इति तैटीकिः । श्यामं श्यायतेः । यकृद्यथा कथा च कृत्यते । शितिमांसतो मेदस्त इति गालवः । शिति श्यतेर्मांसं माननं वा मानसं वा मनोऽस्मिन्त्सीदतीति वा मेदो मेद्यतेः ॥ ३ ॥

यदि॑न्द्र चि॒त्रं मे॒हनास्ति॒ त्वादा॑तमद्रिवः ।
राध॒स्तन्नो॑ विदद्वस उभयाह॒स्त्या भ॑र ॥ ऋ० ५ । ३९ ॥ १ ॥

यदिन्द्र चित्रं चायनीयं मंहनीयं धनमस्ति । यन्म इह नास्तीति वा त्रीणि मध्यमानि पदानि । त्वया नस्तद् दातव्यमद्रिवन् । अद्रिरादृणात्येनेनापि वात्तेः स्यात्ते सोमाद इति ह विज्ञायते । राध इति धननाम राध्नुवन्त्यनेन । तन्नस्त्वं वित्तधनोभाभ्यां हस्ताभ्यामाहर । उभौ समुब्धौ भवतः । दमूना दममना वा दानमना वा दान्तमना वापि वा दम इति गृहनाम तन्मनाः स्यान्मनो मनोतेः ॥ ४ ॥

जु॒ष्टो दमू॑ना॒ अति॑थिर्दुरो॒ण इ॒मं नो॑ य॒ज्ञमुप॑
याहि वि॒द्वान् । विश्वा॑ अग्ने अभि॒युजो॑ वि॒हत्या
शत्रू॒य॒ताम् भ॑रा॒ भोज॑नानि ॥ ऋ० ५ । ४ । ५ ॥

अतिथिरभ्यतितो गृहान्भवत्यभ्येति तिथिषु परकुलानीति वा परगृहाणीति वा दुरोण इति गृहनाम दुरवा भवन्ति दुस्तर्पाः । इमं नो यज्ञमुपयाहि विद्वान्त्सर्वा अग्ने अभियुजो विहत्य शत्रूयतामाभर भोजनानि । विहत्यान्येषां बलानि शत्रूणां भवनादाहर भोजनानीति वा धनानीति वा । मूषो मूषिका इत्यर्थः । मूषिकाः पुनर्मुष्णातेर्मूषोऽप्येतस्मादेव ॥ ५ ॥

सं मा॑ तप॒न्त्य॒भितः॑ स॒पत्नी॑रिव॒ पर्श॑वः ।
मूषो॒ न शि॒श्ना व्य॑दन्ति मा॒ध्य॑ स्तो॒तारं॑ ते शत-
क्रतो । वि॒त्तं मे॑ अ॒स्य रोद॑सी ॥ ऋ० १ । १०५ । ८ ॥

सन्तपन्ति मामभितः सपत्न्य इवेमाः पर्शवः कूपपर्शवो मूषिका इवास्नातानि सूत्राणि व्यदन्ति । स्वाङ्गाभिधानं वा स्याच्छिश्नानि व्यदन्तीति । सन्तपन्ति माध्य । कामाः स्तोतारं ते शतक्रतो । वित्तं मे अस्य रोदसी । जानीतं मेऽस्य द्यावापृथिव्याविति । त्रितं कूपेऽवहितमेतत्सूक्तं प्रतिबभौ । तत्र ब्रह्मेतिहासमिश्रमृङ्मिश्रं गाथामिश्रं भवति । त्रितस्तीर्णतमो मेधया बभूवापि वा सङ्ख्यानामैवाभिप्रेतं स्याद्दृतो द्वितस्त्रित इति त्रयो बभूवु ॥ ६ ॥

इ॒षिरे॑ण ते॒ मन॑सा सु॒तस्य॑ भक्षी॒महि॒ पित्र्य॑स्येव॒ रा॒यः ।

सोमराजन्प्र ण आयूंषि तारीरहानीव सूर्यो वासराणि ॥
ऋ० ८ । ४८ । ७ ॥

ईषणेन वैषणेन चार्षणेन वा ते मनसा सुतस्य भक्षीमहि पित्र्यस्येव धनस्य प्रवर्द्धय च न आयूंषि सोमराजन् ! अहानीव सूर्यो वासराणि । वासराणि वेसराणि विवासनानि गमनानीति वा । कुरुतनेत्यनर्थका उपजना भवन्ति कर्त्तन हन्तन यातनेति । जठरमुदरं भवति जग्धमस्मिन्ध्रियते धीयते वा ॥ ७ ॥

मरुत्वाँ इन्द्र वृषभो रणाय पिबा सोम-
मनुष्वधं मदाय । आसिञ्चस्व जठरे मध्व
ऊर्मिं त्वं राजासि प्रदिवः सुतानाम् ॥ ऋ० ३ । ४७ । १ ॥

मरुत्वानिन्द्र ! मरुद्भिस्तद्वान्वृषभो वर्षितापां रणाय रमणीयाय संग्रामाय पिब सोममनुष्वधमन्नं मदाय मदनीयाय जैत्रायासिञ्चस्व जठरे मधुन ऊर्मिम् । मधु सोममित्यौपमिकं माद्यतेः । इदमपीतरन्मध्वेतस्मादेव । त्वं राजासि पूर्वेष्वप्यहःसु सुतानाम् ॥ ८ ॥

इति चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

अथ द्वितीयः पादः ॥

तितउ परिपवनं भवति ततवद्वा तुन्नवद्वा तिलमात्रतुन्नमिति वा ॥ ९ ॥ १ ॥

सक्तुमिव तितउना पुनन्तो यत्र धीरा मनसा
वाचमक्रत । अत्रा सखायः सख्यानि जानते भद्रै-
षां लक्ष्मीर्निहिताधि वाचि ॥ ऋ० १० । ७१ । २ ॥

सक्तुमिव परिपवनेन पुनन्तः । सक्तुः सचतेर्दुर्धावो भवति कसतेर्वा स्याद्विपरीतस्य विकसितो भवति । यत्र धीरा मनसा वाचमकृषत प्रज्ञानं धीराः प्रज्ञानवन्तो ध्यानवन्तः । तत्र सखायः सख्यानि सञ्जानते । भद्रैषां लक्ष्मीर्निहिताधि वाचीति । भद्रं भगेन व्याख्यातं भजनीयं भूतानामभिद्रवणीयं भवद्रमयतीति वा भाजनवद्वा । लक्ष्मीर्लाभाद्वा लक्षणाद्वा लप्स्यनाद्वा लाञ्छनाद्वा लषतेर्वा स्यात्प्रेप्साकर्मणो लग्यतेर्वा स्यादाश्लेषकर्मणो लज्जतेर्वा स्यादश्लाघाकर्मणः । शिप्रे इत्युपरिष्टाद् (६ । १७) व्याख्यास्याम ॥ १० ॥ २ ॥

तत्सूर्यस्य देवत्वं तन्महित्वं मध्या कर्तोर्विततं सं जभार । यदेदयुक्त हरितः सधस्थादाद्रात्री वासस्तनुते सिमस्मै ॥ ऋ० १ । ११५ । ४ ॥

तत्सूर्यस्य देवत्वं तन्महित्वं मध्ये यत्कर्मणां क्रियमाणाना विततं संह्रियते यदासावयुंक्त हरणानादित्यरश्मीन्हरितोऽश्वानिति वाथ रात्री वासस्तनुते सिमस्मै वेसरमहरवयुवती सर्वस्मात् । अपि वोपमार्थे स्याद्रात्रीव इति वासस्तनुत इति । तथापि निगमो भवति ॥

पुनः समव्यद्विततं वयन्ती ॥ ऋ० २ । ३८ । ४ ॥

समनात्सीत् ॥ ११ ॥ ३ ॥

इन्द्रेण सं हि दृक्षसे सञ्जग्मानो अबिभ्युषा । मन्दू समानवर्चसा ॥ ऋ० १ । ६ । ७ ॥

इन्द्रेण हि सन्दृश्यसे सङ्गच्छमानोऽबिभ्युषा गणेन । मन्दू मदिष्णू युवा स्थोऽपि वा मन्दुना तेनेति स्यात्समानवर्चसेत्येतेन व्याख्यातम् ॥ १२ ॥ ४ ॥

ईर्मान्तासः सिलिकमध्यमासः सं शूरणासो दिव्यासो अत्याः । हंसा इव श्रेणिशो यतन्ते यदाक्षिषुर्दिव्यमज्ममश्वाः ॥ ऋ० १ । १६३ । १० ॥

ईर्मान्ताः समीरितान्ताः सुसमीरितान्ताः पृथ्वन्ता वा । सिलिकमध्यमाः संसृतमध्यमाः शीर्षमध्यमा वा । अपि वा शिर आदित्यो भवति यदनुशेते सर्वाणि भूतानि मध्ये चैषां तिष्ठति । इदमपीतरच्छिर एतस्मादेव समाश्रितान्येतदिन्द्रियाणि भवन्ति । सं शूरणासो दिव्यासो अत्याः । शूरः शवतेर्गतिकर्मणो दिव्या दिविजा अत्या अतनाः । हंसा इव श्रेणिशो यतन्ते । हंसा हन्तेर्घ्नन्त्यध्वानम् । श्रेणिश इति श्रेणि श्रयतेः समाश्रिता भवन्ति । यदाक्षिषुर्यदापन्दिव्यमज्ममजनिमाजिमश्वाः । अत्यादित्यस्तुतिरश्वस्यादित्यादश्वो निरतष्ट इति । सूरादश्वं वसवो निरतष्ट (ऋ० १ । १६३ । २) इत्यपि निगमो भवति ॥ १३ ॥ ५ ॥

कायमानो वना त्वं यन्मातॄरजगन्नपः न तत्ते अग्ने प्रमृषे निवर्तनं यद्दूरे सन्निहाभवः ॥ ऋ० ३ । ६ । २ ॥

फायमानश्चायमानः कामयमान इति वा । वनानि त्वं यन्मातृरपोऽगम उपशाम्यन् । न तत्ते अग्ने ! प्रमृष्यते निवर्तनं दूरे यत्सन्निह भवसि जायमानः ॥

लोधं नयन्ति पशु मन्यमानाः ॥ ऋ० ३ । ५३ । २३ ॥

लुब्धमृषिं नयन्ति पशुं मन्यमानाः ॥

शीरं पावकशोचिषम् ॥ ऋ० ८ । १०२ । ११ ॥

पावकदीप्तिम् । अनुशायिनमिति वाशिनमिति वा ॥ १४ ॥ ६ ॥

कनीनकेव विद्रधे नवे द्रुपदे अर्भके । बभ्रू यामेषु शोभेते ॥ ऋ० ४ । ३२ । २३ ॥

कनीनके कन्यके । कन्या कमनीया भवति केयं नेतव्येति वा कमनेनानीयत इति वा कनतेर्वा स्यात्कान्तिकर्मणः । कन्ययोरधिष्ठानप्रवचनानि सप्तम्या एकवचनानीति शाकपूणिः । विद्रधोर्दारुपाद्योर्दारु दृणातेर्वा द्रूणातेर्वा तस्मादेव द्रु । नवे नवजाते अर्भके अवृद्धे । ते यथा तदधिष्ठानेषु शोभेते एवं बभ्रू यामेषु शोभेते । बभ्रोरश्वयोः संस्तवः । इदं च मेऽदादिदं च मेऽदादित्यृषिः प्रसङ्ख्यायाह ॥

सुनास्त्वा अधि तुग्वनि ॥ ऋ० ८ । १९ । ३७ ॥

सुवास्तुर्नदी । तुग्व तीर्थं भवति तूर्णमेतदायन्ति ॥

कुविन्नंसन्ते मरुतः पुनर्नः ॥ ऋ० ७ । ५८ । ५ ॥

पुनर्नो नमन्ते मरुतः । नसत इत्युपरिष्टाद् (७ । १७) व्याख्यास्यामः ॥

ये ते मदा आहनसो विहायसस्तेभिरिन्द्रं चोदय दातवे मघम् ॥ ऋ० ९ । ७५ । ५ ॥

ये ते मदा आहननवन्तो वञ्चनवन्तस्तैरिन्द्रं चोदय दानाय मघम् ॥ १५ ॥ ७ ॥

उपो अदर्शि शुन्ध्युवो न वक्षो नोधाइवाविरकृत प्रियाणि । अद्मसन्न ससतो बोधयन्ती शश्वत्तमागात्पुनरेयुषीणाम् ॥ ऋ० १ । १२४ । ४ ॥

उपादर्शि शुन्ध्युव. शुन्ध्युरादित्यो भवति शोधनात्तस्यैव वर्चो भासोऽध्यूढम् । इदमपीतरद्वर्च एतस्मादेवाध्यूढं काये । शकुनिरपि शुन्ध्युरुच्यते शोधनादेवोदकचरो भवति । आपोऽपि शुन्ध्युव उच्यन्ते शोधनादेव । नोधा ऋषिर्भवति नवनं दधाति स यथा स्तुत्या कामानाविष्कुरुत एवमुषा रूपाण्याविष्कुरुते । अद्मसद्मान्न भवत्यद्मसादिनीति वान्नसानीति वा । सस्ततो बोधयन्ती शश्वत्तमागात्पुनरेयुषीणाम् । स्वपतो बोधयन्ती शाश्वतिकतमागात्पुनरागामिनीनाम् ॥

ते वाशीमन्त इष्मिणः ॥ ऋ० १ । ८७ । ६ ॥

ईषणिन इति वैषणिन इति वार्षणिन इति वा । वाशीति वाङ्नाम वाश्यत इति सत्याः ॥

शंसावाध्वर्यो प्रति मे गृणीहीन्द्राय वाहः कृणवाव जुष्टम् ॥ ऋ० ३ । ५३ । ३ ॥

अभिवहनस्तुतिमभिप्रवणप्रवादा स्तुतिं मन्यन्त ऐन्द्री त्वेव शस्यते । परितक्म्येत्युपरिष्टाद् (११ । २५) व्याख्यास्यामः ॥ १६ ॥ ८ ॥

इति चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

अथ तृतीयः पादः ॥

सुविते सु इते सूते सुगते प्रजायामिति वा । सुविते मा धा (मै० सं० १ । २ । ७) इत्यपि निगमो भवति । दयतिरनेककर्मा । नवेन पूर्वं दयमानाः स्याम (मै० सं० ४ । १३ । ८) इत्युपदयाकर्मा । य एक इद्विदयते वसु (ऋ० १ । ८४ । ७) इति दानकर्मा वा विभागकर्मा वा । दुर्वर्तुर्भीमो दयते वनानि (ऋ० ६ । ६ । ५) इति दहतिकर्मा । दुर्वर्तुर्दुर्वारः । विदद्वसुर्दयमानो वि शत्रून् (ऋ० ३ । ३४ । १) इति हिंसाकर्मा. ॥

इमे सुता इन्दवः प्रातरित्वना सजोषसा पिबतमश्विना तान् । अहं हि वामूतये वन्दनाय मां वायसो दोषा दयमानो अबूबुधत् ॥

दयमान इति । नू चिदिति निपातः पुराणनवयोर्नू चेति च ॥

अद्या चिन्नू चित्तदपो नदीनाम् ॥ ऋ० ६ । ३० । ३ ॥

अद्य च पुरा च तदेव कर्म नदीनाम् ॥

नू च॑ पु॒रा च॒ सद॑नं र॒यी॒णाम् ॥ ऋ० १ । ९६ । ७ ॥

अद्य च पुरा च सदनं रयीणाम् । रयिरिति धननाम रातेर्दानकर्मणः ॥ १७ ॥ १ ॥

वि॒द्याम॒ तस्य॑ ते व॒यमकू॑पारस्य दा॒वने॑ ॥ ऋ० ५ । ३९ । २ ॥

विद्याम तस्य ते वयमकूपारस्य दानस्य । आदित्योऽप्यकूपारो उच्यतेऽकूपारो भवति दूरपारः । समुद्रोऽप्यकूपार उच्यतेऽकूपारो भवति महापारः । कच्छपोऽप्यकूपार उच्यतेऽकूपारो न कूपमृच्छतीति । कच्छपः कच्छं पाति कच्छेन पातीति वा कच्छेन पिबतीति वा । कच्छः खच्छः खच्छदः । अयमपीतरो नदीकच्छ एतस्मादेव कमुदकं तेन छाद्यते ॥

शिशी॑ते॒ शृङ्गे॒ रक्ष॑से वि॒निक्षे॑ ॥ ऋ० ५ । २ । ९ ॥

निश्यति शृङ्गे रक्षसो विनिक्षणाय । रक्षो रक्षितव्यमस्माद्रहसि क्षणोतीति वा रात्रौ नक्षत इति वा ॥

अ॒ग्निः सु॒तुक॑: सु॒तुके॑भि॒रश्वै॑: ॥ ऋ० १० । ३ । ७ ॥

सुतुकनः सुतुकनैरिति वा सुप्रजाः सुप्रजोभिरिति वा ॥

सु॒प्रा॒य॒णा अ॒स्मिन्य॒ज्ञे वि श्र॑यन्ताम् ॥ यजु० १८ । २५ ॥

सुप्रगमनाः ॥ १८ ॥ २ ॥

दे॒वा नो॒ यथा॒ सद॒मिद्वृ॒धे अस॒न्नप्रा॑युवो रक्षि॒तारो॑ दि॒वे-दि॑वे ॥ ऋ० १ । ८९ । १ ॥

देवा नो यथा सदा वर्धनाय स्युरप्रायुवोऽप्रमाद्यन्तो रक्षितारश्च अहन्यहनि । च्यवन ऋषिर्भवति च्यावयिता स्तोमानाम् । च्यवानमित्यप्यस्य निगमा भवन्ति ॥

यु॒वं च्यवा॑नं स॒नयं॒ यथा॒ रथं॒ पुन॒र्युवा॑नं च॒रथा॑य तक्षथुः ॥ ऋ० १० । ३९ । ४ ॥

युवं च्यवनं सनयं पुराणं यथा रथं पुनर्युवानं चरणाय ततक्षथुः । युवा प्रयौति कर्माणि । तक्षतिः करोतिकर्मा । रजो रजतेः ज्योती रज उच्यते । उदकं रज उच्यते । लोका रजांस्युच्यन्ते । असृगहनी रजसी उच्येते । रजांसि चित्रा विचरन्ति तन्यवः

ऋ० ५ । ६३ । ५) इत्यपि निगमो भवति । हरो हरतेः । ज्योतिर्हर उच्यते । लोका हरांस्युच्यन्ते । असृगहनी हरसी उच्येते । प्रत्यग्ने हरसा हरः शृणीहि (ऋ० १० । ८७ । २५) इत्यपि निगमो भवति ॥

जुहुरे विचितयन्तः ॥ ऋ० ५ । १९ । २ ॥

जुह्विरे विचेतयमानाः । व्यन्त इत्येषोऽनेककर्मा । पदं देवस्य नमसा व्यन्तः ॥ ऋ० ६ । १ । ४) इति पश्यतिकर्मा । वीहि शूर पुरोडाशम् (ऋ० ३ । ४१ । ३) इति खादतिकर्मा ॥

वीतं पातं पयस उस्रियायाः ॥ ऋ० १ । १५३ । ४ ॥

अभीतं पिबतं पयस उस्रियायाः । उस्रियेति गोनामोस्राविणोऽस्यां भोगा उस्रेति च ॥

त्वामिन्द्र मतिभिः सुते सुनीथासो वसूयवः । गोभिः क्राणा अनूषत ॥

गोभिः कुर्वाणा अस्तोषत ॥

आ तू षिञ्च हरिमीं द्रोरुपस्थे वाशीभिस्तक्षताश्मन्मयीभिः ॥ ऋ० १० । १०१ । १० ॥

आसिञ्च हरिं द्रोरुपस्थे द्रुममयस्य । हरिः सोमो हरितवर्णः । अयमपीतरो हरिरेतस्मादेव । वाशीभिस्तक्षताश्मन्मयीभिः । वाशीभिरश्ममयीभिरिति वा वाग्भिरिति वा ॥

स शर्धदर्यो विषुणस्य जन्तोर्मा शिश्नदेवा अपि गुर्ऋतं नः ॥ ऋ० ७ । २१ । ५ ॥

स उत्सहतां यो विषुणस्य जन्तोर्विषमस्य मा शिश्नदेवा अब्रह्मचर्याः । (शिश्नं श्नथतेः) अपि गुर्ऋतं नः । सत्यं वा यज्ञं वा ॥ १९ ॥ ३ ॥

आ घा ता गच्छानुत्तरा युगानि यत्र जामयः कृणवन्नजामि । उप बर्बृहि वृषभाय बाहुमन्यमिच्छस्व सुभगे पतिं मत् ॥ ऋ० १० । १० । १० ॥

आगमिष्यन्ति तान्युत्तराणि युगानि यत्र जामयः करिष्यन्त्यजामिकर्माणि । जाम्यतिरेकनाम, बालिशस्य वाऽसमानजातीयस्य वोपजनः । उपधेहि वृषभाय बाहुमन्यमिच्छस्व सुभगे पतिं मदिति व्याख्यातम् ॥ २० ॥ ४ ॥

द्यौर्मे पिता जनिता नाभिरत्र बन्धुर्मे माता पृथिवी महीयम् । उत्तानयोश्चम्वोर्योनिरन्तरत्रा पिता दुहितुर्गर्भमाधात् ॥ ऋ० १ । १६४ । ३३ ॥

दीर्घायुरस्या यः पतिर्जीवाति शरदः शतम् ॥ ऋ० १० । ८५ । ३६ ॥

दीर्घायुरस्या यः पतिर्जीवतु स शरदः शतम् । शरच्छृता अस्यामोषधयो भवन्ति शीर्णा आप इति वा । अस्येत्यस्या इत्येतेन व्याख्यातम् ॥ २५ ॥ ४ ॥

अस्य वामस्य पलितस्य होतुस्तस्य भ्राता मध्यमो अस्त्यश्नः । तृतीयो भ्राता घृतपृष्ठो अस्यात्रापश्यं विश्पतिं सप्तपुत्रम् ॥ ऋ० १ । १६४ । १ ॥

अस्य वामस्य वननीयस्य पलितस्य पालयितुर्होतुर्ह्वातव्यस्य तस्य भ्राता मध्यमोऽस्त्यशनः । भ्राता भरतेर्हरतिकर्मणो हरते भागं भर्तव्यो भवतीति वा । तृतीयो भ्राता घृतपृष्ठोऽस्यायमग्निः । तत्रापश्यं सर्वस्य पातारं वा पालयितारं वा विश्पतिं सप्तपुत्रं सप्तमपुत्रं सर्पणपुत्रमिति वा । सप्त सृप्ता संख्या सप्तादित्यरश्मय इति वदन्ति ॥ २६ ॥ ३ ॥

सप्त युञ्जन्ति रथमेकचक्रमेको अश्वो वहति सप्तनामा । त्रिनाभि चक्रमजरमनर्वं यत्रेमा विश्वा भुवनाधि तस्थुः ॥ ऋ० १ । १६४ । २ ॥

सप्त युञ्जन्ति रथमेकचक्रमेकचारिणम् । चक्रं चकतेर्वा चरतेर्वा क्रामतेर्वा । एकोऽश्वो वहति सप्तनामादित्यः सप्तास्मै रश्मयो रसानभिसन्नामयन्ति सप्तैनमृषयः स्तुवन्तीति वा । इदमपीतरं नामैतस्मादेवाभिसन्नामात् । संवत्सरप्रधान उत्तरोऽर्धर्चः । त्रिनाभि चक्रं त्र्यृतुः संवत्सरो ग्रीष्मो वर्षा हेमन्त इति संवत्सरः संवसन्तेऽस्मिन् भूतानि । ग्रीष्मो ग्रस्यन्तेऽस्मिन्रसा वर्षा वर्षत्यासु पर्जन्यो हेमन्तो हिमवान्हिमं पुनर्हन्तेर्वा हिनोतेर्वा । अजरमजरणमनर्वमप्रत्यृतमन्यस्मिन् । यत्रेमानि सर्वाणि भूतान्यभिसन्तिष्ठन्ते तं संवत्सरं सर्वमात्राभि स्तौति । पञ्चारे चक्रे परिवर्तमाने (ऋ० १ । १६४ । १३) इति पञ्चर्तुतया । पञ्चर्तवः संवत्सरस्येति च ब्राह्मणं हेमन्तशिशिरयोः समासेन (ऐ० ब्रा० १ । १) । षळर आहुरर्पितम् (ऋ० १ । १६४ । १२) इति षड्ऋतुतया । अराः प्रत्यृता नाभौ । षट् पुनः सहते ॥

द्वादशारं नहि तज्जराय ॥ ऋ० १ । १६४ । ११ ॥
द्वादश प्रधयश्चक्रमेकम् ॥ ऋ० १ । १६४ । ४८ ॥

इति मासानाम् । मासा मानात् । प्रधि प्रहितो भवति ॥

तस्मिन्त्साकं त्रिशता न शङ्कवोऽर्पिताः षष्टिर्न चलाचलासः ॥ ऋ० १ । १६४ । ४८ ॥

षष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतानि संवत्सरस्याहोरात्रा (गो० ब्रा० १ । ५ । ५) इति च ब्राह्मणं समासेन ॥

सप्त शतानि विंशतिश्च तस्थुः ॥ ऋ० १ । १६४ । ११ ॥

सप्त च वै शतानि विंशतिश्च संवत्सरस्याहोरात्रा (ऐ० ब्रा० २ । १७) इति च ब्राह्मणं विभागेन ॥ २७ ॥ ६ ॥

इति चतुर्थाऽध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

चतुर्थोऽध्यायश्च समाप्तः ॥

द्यौर्मे पिता पाता वा पालयिता वा जनयिता नाभिरत्र बन्धुर्मे माता पृथिवी महतीयम्। बन्धुः सम्बन्धनात्। नाभिः सन्नहनान्नाभ्या सन्नद्धा गर्भा जायन्त इत्याहुरेतस्मादेव ज्ञातीन्त्सनाभय इत्याचक्षते सबन्धव इति च। ज्ञातिः संज्ञानात्। उत्तानयोश्चम्वोर्योनिरन्तः। उत्तान उत्तान ऊर्ध्वतानो वा। तत्र पिता दुहितुर्गर्भं दधाति पर्जन्यः पृथिव्याः। शंयुः सुखंयुः॥

अथा नः शं योररपो दधात॥ ऋ० १०। १५। ४॥

रपो रिप्रमिति पापनामनी भवतः। शमनं च रोगाणां यावनं च भयानाम्। अथापि शंयुर्बार्हस्पत्य उच्यते। तच्छंयोरावृणीमहे गातुं यज्ञाय गातुं यज्ञपतये (तै० सं० २।६।१०।२) इत्यपि निगमो भवति। गमनं यज्ञाय गमनं यज्ञपतये॥ २१॥ ५॥

इति चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः॥

अथ चतुर्थः पादः॥

अदितिरदीना देवमाता॥ २२॥ १॥

अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षमदितिर्माता स पिता स पुत्रः। विश्वे देवा अदितिः पञ्च जना अदितिर्जातमदितिर्जनित्वम्॥ ऋ० १। ८९। १०॥

इत्यदितेर्विभूतिमाचष्ट एनान्यदीनानीति वा॥

यमेरिरे भृगवः॥ ऋ० १। १४३। ४॥

एरिर इतीर्तिरुपसृष्टोऽभ्यस्तः॥ २३॥ २॥

उत स्मैनं वस्त्रमथिं न तायुमनु क्रोशन्ति क्षितयो भरेषु। नीचायमानं जसुरिं न श्येनं श्रवश्चाच्छा पशुमच्च यूथम्॥ ऋ० ४। ३८। ५॥

अपि स्मैनं वस्त्रमथिमिव वस्त्रमाथिनम्। वस्त्रं वस्ते.। तायुरिति स्तेननाम संस्त्यानमस्मिन्पापकमिति नैरुक्तास्तस्यतेर्वा स्यात्। अनुक्रोशन्ति क्षितयः सङ्ग्रामेषु। भर इति संग्रामनाम भरतेर्वा हरतेर्वा नीचायमानम् नीचैरयमानम्। नीचैर्निचितं भवत्युच्चैरुचितं भवति॥

जस्तमिव श्येनम् । श्येन शंसनीयं गच्छति । अवश्याच्छा पशुमच्च यूथम् । अवश्याऽपि पशुमच्च यूथम् । प्रशंसा च यूथं च धनं च यूथं चेति वा । यूथ यौतेः समायुतं भवति ।

इन्धानं एनं जरते स्वाधीः ॥ ऋ० १० । ४५ । १ ॥

गृणाति । मन्दी मन्दते स्तुतिकर्मणः ॥

प्र मन्दिने पितुमदर्चता वचः ॥ ऋ० १ । १०१ । १ ॥

प्रार्चत मन्दिने पितुमद्वच । गौर्व्याख्यात (२ । ५-८) ॥ २४ ॥ ३ ॥

अत्राह गोरमन्वत नाम त्वष्टुरपीच्यम् ।
इत्था चन्द्रमसो गृहे ॥ ऋ० १ । ८४ । १५ ॥

अत्र ह गो सममंसतादित्यरश्मयः स्वं नामापीच्यमपगतमपचितमपहितमन्तर्हितं वामुत्र चन्द्रमसो गृहे । गातुर्व्याख्यात. (४ । २१) । गातुं कृणवन्नुषसो जनाय (ऋ० ४ । ५१ । १) इत्यपि निगमो भवति । दंसय. कर्माणि दंसयन्त्येनानि । कुत्साय मन्मन्नह्यश्च दंसयः (ऋ० १० । १३८ । १) इत्यपि निगमो भवति ॥

स तूताव नैनमश्नोत्यंहतिः ॥ ऋ० १ । ९४ । २ ॥

स तुताव नैनमहतिरश्नोति । अहतिश्चाहश्चाहुश्च हन्तेर्निरूढोपधाद्विपरीतात् ॥

बृहस्पते चयस इत्पियारुम् ॥ ऋ० १ । १९० । ५ ॥

बृहस्पते चयातयसि देवपीयुम् । पीयतिर्हिंसाकर्मा । वियुते द्यावापृथिव्यौ वियवनात् ॥

समान्या वियुते दूरे अन्ते ॥ ऋ०-३ । ५४ । ७ ॥

समान सम्मानमात्रं भवति । मात्रा मानात् । दूर व्याख्यातम् (३ । १९) । अन्तोऽततेः । ऋधगिति पृथग्भावस्य प्रवचन भवत्यथाप्यृध्नोत्यर्थे दृश्यते ॥

ऋधगया ऋधगुताशमिष्ठाः ॥ यजुः ८ । २० ॥

ऋध्नुवन्नयाक्षीर्ऋध्नुवन्नशमिष्ठा इति च । अस्या इति चास्येति चोदात्तम् । प्रथमादेशेऽनुदात्तमन्वादेशे । तीव्रार्थतरमुदात्तमल्पीयोऽर्थतरमनुदात्तम ॥

अस्या ऊ षु ण उप सातये भुवोऽहेळमानो ररिवाँ अजाश्व श्रवस्यतामजाश्व ॥ ऋ० १ । १३८ । ४ ॥

अस्यै नः सातय उपभवाहेलमानोऽक्रुध्यन्ररिवानातिरभ्यस्तोऽजाश्वेति पूषणमाहाजाश्वाजा अजनाः । अथानुदात्तम ॥

ओ३म्

अथ पञ्चमाऽध्यायारम्भः ॥

तत्र प्रथमः पादः ॥

सस्निमविन्दच्चरणे नदीनाम् ॥ ऋ० १० । १३९ । ६ ॥

संस्नातं मेघम् ॥

वाहिष्ठो वा हवानां स्तोमो दूतो हुवन्नरा ॥ ऋ० ८ । २६ । १६ ॥

वोढृतमो ह्वानानं स्तोमो दूतो हुवन्नरो नरा मनुष्या नृत्यन्ति कर्मसु । दूतो जवतेर्वा द्रवतेर्वा वारयतेर्वा । दूतो देवानामसि मर्त्यानाम् (ऋ० १० । ४ । २) इत्यपि निगमो भवति । वावशानो वष्टेर्वा वाश्यतेर्वा । सप्त स्वसॄररुशीर्वावशानः (ऋ० १० । ५ । ५) इत्यपि निगमो भवति । वार्यं वृणोतेरथापि वरतमम् ॥

तद्वार्यं वृणीमहे वरिष्ठं गोपयत्यम् ॥ ऋ० ८ । २५ । १३ ॥

तद्वार्यं वृणीमहे वर्षिष्ठं गोपायितव्यं गोपायितारो यूयं स्थ युष्मभ्यमिति वा । अन्ध इत्यन्ननामाध्यानीयं भवति ॥

आमत्रेभिः सिञ्चता मद्यमन्धः ॥ ऋ० २ । १४ । १ ॥

आसिञ्चतामत्रैर्मदनीयमन्धः । अमत्र पात्रममा अस्मिन्नदन्ति । अमा पुनर्निर्मितं भवति । पात्रं पानात् । तमोऽप्यन्ध उच्यते नास्मिन्ध्यानं भवति न दर्शनमन्धन्तम इत्यभिभाषन्ते । अयमपीतरोऽन्ध एतस्मादेव । पश्यदक्षण्वान्न वि चेतदन्धः (ऋ० १० । १६४ । १६) इत्यपि निगमो भवति ॥ १ ॥

असश्चन्ती भूरिधारे पयस्वती ॥ ऋ० ६ । ७० । २ ॥

असज्यमाने इति वाव्युदस्यन्त्याविति वा बहुधारे उदकवत्यौ । वनुष्यतिर्हन्तिकर्मानवगतसंस्कारो भवति । वनुयाम वनुष्यतः (ऋ० ८ । ४० । ७) इत्यपि निगमो भवति ॥

द्रीर्घप्रयज्युमति यो वनुष्यति वयं जयेम पृतनासु दूढ्यः ॥ ऋ० ७ । ८२ । १ ॥

दीर्घप्रततयज्ञमभिजिघांसति यो वयं तं जयेम पृतनासु दूढ्यं दुर्धियं पापधियम् । पापः पातापेयानां पापत्यमानोऽवाङेव पततीति वा पापत्यतेर्वा स्यात् ॥

तरुष्यतिरप्येवंकर्मा । इन्द्रेण युजा तरुषेम वृत्रम् (ऋ० ७ । ४८ । २) इत्यपि निगमो भवति ॥

मन्दना मन्दतेः स्तुतिकर्मणः । पुरुप्रियो मन्दते धामभिः कविः (ऋ० ३ । ३ । ४) इत्यपि निगमो भवति । स मन्दना उदियर्ति प्रजावतीः (ऋ० ६ । ८६ । ४१) इति च ॥

अन्येन मदाहनो याहि तूयम् ॥ ऋ० १० । १० । ८ ॥

अन्येन मदाहनो गच्छ क्षिप्रमाहंसीव भाषमाणेत्यसभ्यभाषणादाहना इव भवत्येतस्मादाहनः स्यात् । ऋषिर्नदो भवति नदतेः स्तुतिकर्मणः ॥

नदस्य मा रुधतः काम आ गन् ॥ ऋ० १ । १७९ । ४ ॥

नदनस्य मा रुधतः काम आगमत्संरुद्धप्रजननस्य ब्रह्मचारिण इत्यृषिपुत्र्या विलपितं वेदयन्ते ॥ २ ॥

न यस्य द्यावापृथिवी न धन्व नान्तरिक्षं नाद्रयः सोमो अक्षाः ॥ ऋ० १० । ८९ । ६ ॥

अश्नोतेरित्येके ॥

अनूपे गोमान्गोभिरक्षाः सोमो दुग्धाभिरक्षाः ।
लोपाशः सिंहं प्रत्यञ्चमत्साः ॥ ऋ० ९ । १०७ । ९ ॥

क्षियतिनिगम पूर्वः क्षरतिनिगम उत्तर इत्येके । अनूपे गोमान्गोभिर्यदा क्षियत्यथ सोमो दुग्धाभ्यः क्षरति । सर्वे क्षियति निगमा इति शाकपूणिः ॥

श्वात्रमिति क्षिप्रनामाशु अतनं भवति ॥

स पतत्रीत्वरं स्था जगद्यच्छ्वात्रमग्निरकृणोज्जातवेदाः ॥ ऋ० १० । ८८ । ४ ॥

स पतत्रि चेत्वरं स्थावरं जङ्गमं च यत्तच्छ्वात्रमग्निरकरोज्जातवेदाः । ऊतिरवनात् । आ त्वा रथं यथोतये (ऋ० ८ । ६८ । १) इत्यपि निगमो भवति । हासमाने इत्युपरिष्टाद् (९ । ३९) व्याख्यास्यामः ॥

वम्रकः पड्भिरुप सर्पदिन्द्रम् ॥ ऋ० १० । ९९ १२ ॥

पानैरिति वा स्पाशनैरिति वा स्पर्शनैरिति वा ॥

ससं न पक्वमविदच्छुचन्तम् ॥ ऋ० १० । ७९ । ३ ॥

स्वपनमेतन्माध्यमिकं ज्योतिरनित्यदर्शनं तदिवाविदज्ज्वल्यमानम् ॥

द्विता च सत्ता स्वधया च शम्भुः ॥ ऋ० ३ । १७ । ५ ।

द्वैधं सत्ता मध्यमे च स्थान उत्तमे च । शम्भुः सुखभूः ॥

मृगं न व्रा मृगयन्ते ॥ ऋ० ८ । २ । ६ ॥

मृगमिव व्रात्या. प्रैषाः ॥ ३ ॥

वराहो मेघो भवति वराहारः । वरमाहारमाहार्षीरिति च ब्राह्मणम् । विध्यद्वराहं तिरो अद्रिमस्ता (ऋ० १ । ६१ । ७) इत्यपि निगमो भवति । अयमपीतरो वराह एतस्मादेव । वृहति मूलानि वरंवरं मूलं वृहतीति वा । वराहमिन्द्र एमुषम् (ऋ० ८ । ७७ । १०) इत्यपि निगमो भवति । अङ्गिरसोऽपि वराहा उच्यन्ते ॥

ब्रह्मणस्पतिर्वृषभिर्वराहैः ॥ ऋ० १० । ६७ । ७ ॥

अथाप्येते माध्यमिका देवगणा वराहव उच्यन्ते ॥

पश्यन्हिरण्यचक्रानयोदंष्ट्रान्विधावतो वराहून् ॥ ऋ० १ । ८८ । ५ ॥

स्वसराण्यहानि भवन्ति स्वयं सारीण्यपि वा स्वरादित्यो भवति स एनानि सारयति । उस्रा इव स्वसराणि (ऋ० १ । ३ । ८) इत्यपि निगमो भवति ॥ शर्या अङ्गुलयो भवन्ति । शर्या इषवः शरमय्यः । शरः शृणातेः । शर्याभिर्न भरमाणो गभस्त्योः (ऋ० ९ । ११० । ५) इत्यपि निगमो भवति ॥ अर्को देवो भवति यदेनमर्चन्ति । अर्को मन्त्रो भवति यदनेनार्चन्ति । अर्कमन्नं भवत्यर्चति भूतानि । अर्को वृक्षो भवति संवृतः कटुकिम्ना ॥ ४ ॥

गायन्ति त्वा गायत्रिणोऽर्चन्त्यर्कमर्किणः ।
ब्रह्माणस्त्वा शतक्रत उद्वंशमिव येमिरे ॥ ऋ० १ । १० । १ ॥

गायन्ति त्वा गायत्रिणः. अर्चन्ति तेऽर्कमर्किणो ब्राह्मणास्त्वा शतक्रत उद्येमिरे वंशमिव । वंशो वनशयो भवति वननाच्छ्रूयत इति वा । पवी रथनेमिर्भवति यद्विपुनाति भूमिम् ॥

उत पव्या रथानामद्रिं भिन्दन्त्योजसा ॥ ऋ० ५ । ५२ । ६ ॥

तं मरुतः क्षुरपविना व्ययुरित्यपि निगमो भवतः । वक्षो व्याख्यातम् (४ । १६)। धन्वान्तरिक्षं धन्वन्त्यस्मादापः । तिरोधन्वातिरोचते (ऋ० १० । १८७ । २) इत्यपि निगमो भवति । सिनमन्नं भवति सिनानि भूतानि । येन स्मा सिनं भरथः सखिभ्यः (ऋ० ३ । ६२ । १) इत्यपि निगमो भवति । इत्थामुथेत्येतेन व्याख्यातम् । सचा सहेत्यर्थः ॥

वसुभिः सचाभुवा ॥ ऋ० ८ । ३५ । १ ॥

वसुभिः सहभुवौ । चिदिति निपातोऽनुदात्तः पुरस्तादेव व्याख्यात । अथापि पशुनामेह भवत्युदात्त ॥

चिदसि मनासि ॥ यजु० ४ । १९ ॥

चितास्त्वयि भोगाश्चेतयस इति वा । आ इत्याकार उपसर्ग पुरस्तादेव व्याख्यात (१ । ३) अथाप्यध्यर्थे दृश्यते ॥

अभ्र आँ अपः ॥ ऋ० ५ । ४८ । १ ॥

अभ्रे आ अप ॥ अपोऽभ्रेऽधीति । द्युम्न द्योततेर्यशो वान्न वा ॥

अस्मे द्युम्नमधि रत्नं च धेहि ॥ ऋ० ७ । २५ । ३ ॥

अस्मासु द्युम्नं च रत्न च धेहि ॥ ५ ॥

इति पञ्चमाऽध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

अथ द्वितीयः पादः ॥

पवित्र पुनाते । मन्त्र पवित्रमुच्यते । येन देवाः पवित्रेणात्मानं पुनते सदा (सा० उ० ५ । २ । ८ । ५) इत्यपि निगमो भवति । रश्मय पवित्रमुच्यन्ते । गभस्तिपूतो नृभिरद्रिभिः सुतः (ऋ० ९ । ८६ । ३४) इत्यपि निगमो भवति । आप पवित्रमुच्यन्ते ॥

शतपवित्राः स्वधया मदन्तीः ॥ ऋ० ७ । ४७ । ३ ॥

बहूदका । अग्नि पवित्रमुच्यते । वायु पवित्रमुच्यते । सोम पवित्रमुच्यते । सूर्य पवित्रमुच्यते । इन्द्र पवित्रमुच्यते ॥

अग्निः पवित्रं स मा पुनातु वायुः सोमः सूर्य इन्द्रः ।
पवित्रं ते मा पुनन्तु ॥ आप० श्रौ० १२ । १९ । ६ ॥

इत्यपि निगमो भवति । तोदस्तुद्यते ॥ ६ ॥ १ ॥

पुरु त्वा दाश्वान्वोचेऽरिरग्ने तव स्विदा ।
तोदस्येव शरण आ महस्य ॥ ऋ० १ । १५० । १ ॥

बहुदारवॉस्त्वामेवाभिह्वयाम्यरिरमित्र ऋच्छते । ईश्वरोऽप्यरिरेतस्मादेव । यदन्य-देवत्या अग्नावाहुतयो हूयन्त इत्येतद् दृष्ट्वैवमवक्ष्यत् । तोदस्येव शरण आ महस्य । तुदस्येव शरणेऽधिमहत । स्वञ्चा सु अञ्चन । आजुह्वानो घृतपृष्ठः स्वञ्चाः (ऋ० ५ । ३७ । १) इत्यपि निगमो भवति । शिपिविष्टो विष्णुरिति विष्णोर्द्वे नामनी भवत । कुत्सितार्थीयं पूर्वं भवतीत्यौपमन्यव ॥ ७ ॥ २ ॥

किमित्ते विष्णो परिचक्ष्यं भूत्प्र यद्ववक्षे शिपिविष्टो अस्मि । मा वर्पो अस्मदप गूह एतद्यदन्यरूपः समिथे बभूथ ॥ ऋ० ७ । १०० । ६ ॥

किं ते विष्णोऽप्रख्यातमेतद्भवत्यप्रख्यापनीय यन्न प्रब्रूषे शेप इव निर्वेष्टितोऽस्मीत्य-प्रतिपन्नरश्मि । अपि वा प्रशसानामैवाभिप्रेत स्यात्किं ते विष्णो प्रख्यातमेतद्भवति प्रख्यापनीय यदुत प्रब्रूषे शिपिविष्टोऽस्मीति प्रतिपन्नरश्मि । शिपयोऽत्र रश्मय उच्यन्ते तैराविष्टो भवति । मा वर्पो अस्मदप गूह एतत् । वर्प इति रूपनाम वृणोतीति सत । यदन्यरूप समिथे सङ्ग्रामे भवति संयतरश्मि । तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय ॥ ८ ॥ ३ ॥

प्रतत्ते अद्य शिपिविष्ट नामार्यः शंसामि वयुनानि विद्वान् । तं त्वा गृणामि तवसमतव्यान्क्षयन्तमस्य रजसः पराके ॥ ऋ० ७ । १०० । ५ ॥

तत्तेऽद्य शिपिविष्ट नामार्य प्रशसामि । अर्योऽहमस्मीश्वर स्तोमानाम् । अर्यस्त्वम सीति वा । त त्वा स्तौमि तवसमतव्याँस्तवस इति महतो नामधेयमुदितो भवति । निव-सन्तमस्य रजस पराके पराक्रान्ते । आघृणिरागतहृणि ॥

आघृणे सं सचावहै ॥ ऋ० ६ । ५५ । १ ॥

आगतहृणे सह सेवावहै । पृथुज्रया पृथुजव ॥

पृथुज्रया अमिनादायुर्दस्योः ॥ ऋ० ३ । ४९ । २ ॥

प्रामापयदायुर्दस्यो ॥ ९ ॥ ४ ॥

अग्निं नरो दीधितिभिररण्योर्हस्तच्युती जनयन्त प्रशस्तम् । दूरेदृशं गृहपतिमथर्युम् ॥ ऋ० ७ । १ । १ ॥

धीधिनयोऽङ्गुलयो भवन्ति धीयन्ते कर्मसु। अरणी प्रत्यृत एने अग्निं समरणाज्जायत इति वा। हस्तच्युती हस्तप्रच्युत्या जनयन्त प्रशस्तम्। दूरेदर्शं गृहपतिमतनवन्तम् ॥ १० ॥ ५ ॥

एकया प्रतिधा पिबत्साकं सरांसि त्रिंशतम्।

इन्द्रः सोमस्य काणुका ॥ ऋ० ८। ७७। ४ ॥

एकेन प्रतिधानेनापिबत्साकं सहेत्यर्थः। इन्द्रः सोमस्य काणुका कान्तकानीति वा क्रान्तकानीति वा कृतकानीति वा। इन्द्रः सोमस्य कान्त इति वा कणेघात इति वा कणेहत कान्तिहत। तत्रैतद्याज्ञिका वेदयन्ते त्रिंशदुक्थपात्राणि माध्यन्दिने सवन एकदेवतानि तान्येतस्मिन्काल एकेन प्रतिधानेन पिबन्ति तान्यत्र सरांस्युच्यन्ते। त्रिंशदपरपक्षस्याहोरात्रास्त्रिंशत्पूर्वपक्षस्येति नैरुक्तास्तद्या एताश्चान्द्रमस्य आगामिन्य आपो भवन्ति रश्मयस्ता अपरपक्षे पिबन्ति। तथापि निगमो भवति। यमक्षितिमक्षितयः पिबन्ति (तै० सं० २। ४। १४। १) इति। तं पूर्वपक्ष आप्याययन्ति। तथापि निगमो भवति। यथा देवा अंशुमाप्याययन्तीति। अध्रिगुर्मन्त्रो भवति। गव्यधिकृतत्वात्। अपि वा प्रशासनमेवाभिप्रेतं स्यात्तच्छब्दवत्त्वादध्रिगो शमीध्व सुशमि शमीध्वं शमीध्वमध्रिगविति (मै० सं० ४। १३। ४) अग्निरप्यध्रिगुरुच्यते ॥

तुभ्यं श्चोतन्त्यध्रिगो शचीवः ॥ ऋ० ३। २१। ४ ॥

अधृतगमन कर्मवन्। इन्द्रोऽप्यध्रिगुरुच्यते। अध्रिगव ओहमिन्द्राय (ऋ० १। ६१। १) इत्यपि निगमो भवति। आङ्गूष स्तोम आघोष ॥

एनाङ्गूषेण वयमिन्द्रवन्तः ॥ ऋ० १। १०५। १६ ॥

अनेन स्तोमेन वयमिन्द्रवन्त ॥ ११ ॥ ६ ॥

आपान्तमन्युस्तृपलप्रभर्मा धुनिः शिमीवाञ्छरुमाँ ऋजीषी।

सोमो विश्वान्यतसा वनानि नार्वागिन्द्रं प्रतिमानानि देभुः ॥

ऋ० १०। ८९। ५ ॥

आपातितमन्युस्तृप्रप्रहारी क्षिप्रप्रहारी क्षमप्रहारी सोमो वेन्द्रो वा। धुनिर्धूनोते। शिमीति कर्मनाम शमयतेर्वा शक्नोतेर्वा। ऋजीषी सोमो यत्सोमस्य पूयमानस्यातिरिच्यते तदृजीषमपार्जितं भवति तेनर्जीषी सोमः। अथाप्यैन्द्रो निगमो भवति। ऋजीषी वज्री (ऋ० ५। ४०। ४) इति। हर्योरस्य स भागो धानाश्चेति। धाना भ्राष्ट्रे हिता भवन्ति फले हिता भवन्तीति वा। बब्धां ते हरी धाना उप ऋजीषं जिघ्रतामित्यपि निगमो भवति। आदिनाभ्यासेनोपहितेनोपधामादत्ते बभस्तिरत्तिकर्मा।

सोमः सर्वाण्यतसानि वनानि नार्वाणिन्द्रं प्रति मानानि दभ्नुवन्ति यैरेनं प्रतिमिमते नैनं तानि दभ्नुवन्त्यर्वागेवैनमप्राप्य विनश्यन्तीति । इन्द्रप्रधानेत्येके नैघण्टुकं सोमकर्मोभयप्रधानेत्यपरम् । श्मशा शु अश्नुत इति वा श्माश्नुत इति वा ॥

अवं श्मुशा रुधद्वाः ॥ ऋ० १० । १०५ । १ ॥

अपारुणच्छ्मशा वारिति ॥ १२ ॥ ७ ॥

इति पञ्चमाऽध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

अथ तृतीयः पादः ॥

अप्सरा अप्सारिणी अपि वाप्स इति रूपनामाप्सातेरप्सानीयं भवति । आदर्शनीयं व्यापनीयं वा स्पष्टं दर्शनायेति शाकपूणिर्यदप्स इत्यभक्षस्याप्सो नामेति व्यापिनस्तद्रा भवति रूपवती तदनयात्तमिति वा तदस्यै दत्तमिति वा । तस्या दर्शनान्मित्रावरुणयो रेतश्चस्कन्द । तदभिवादिन्येषर्ग्भवति ॥ १३ ॥ १ ॥

उतासि मैत्रावरुणो वसिष्ठोर्वश्या ब्रह्मन्मनुसोऽधिंजातः । द्रप्सं स्कुन्नं ब्रह्मंणा दैव्येंन विश्वें देवाः पुष्करे त्वाददन्त ॥ ऋ० ७ । ३३ । ११ ॥

अप्यसि मैत्रावरुणो वसिष्ठोर्वश्या ब्रह्मन्मनसोऽधिजातः । द्रप्सं स्कन्नं ब्रह्मणा दैव्येन । द्रप्सः सम्भृतप्सानीयो भवति । सर्वे देवाः पुष्करे त्वाऽधारयन्त । पुष्करमन्तरिक्षं पोषति भूतानि । उदकं पुष्करं पूजाकरं पूजयितव्यम् । इदमपीतरत्पुष्करमेतस्मादेव पुष्करं वपुष्करं वा पुष्पं पुष्पनेः । वयुनं वेतेः कान्तिर्वा प्रज्ञा वा ॥ १४ ॥ २ ॥

स इत्तमोऽवयुनं ततन्वत्सूर्येण वयुनवच्चकार ॥ ऋ० ६।२१।३॥

स तमोऽप्रज्ञानं तमन्वत्स तं सूर्येण प्रज्ञानवच्चकार । वाजपस्त्यं वाजपतनम् । सनेम वाजपस्त्यम् (ऋ० ९ । ९८ । १२) इत्यपि निगमो भवति । वाजगन्ध्यं गध्यमुत्तरपदम् । अश्याम वाजगन्ध्यम् (ऋ० ९ । ९८ । १२) इत्यपि निगमो भवति । गध्यं गृह्णातेः । ऊर्ध्वा वाजं न गध्यं युयूषन् (ऋ० ४ । १६ । ११) इत्यपि निगमो भवति । गध्यतिर्मिश्रीभावकर्मा । आगधिता परिगधिता (ऋ० १ । १२६ । ६) इत्यपि निगमो भवति । कौरयाणः कृतयानः । पाकस्थामा कौरयाणः (ऋ० ८ । ३ । २१) इत्यपि निगमो भवति । तौरयाणस्तूर्णयानः ॥

स तौरयाण उप याहि यज्ञं मरुद्भिरिन्द्र सखिभिः सजोषाः ॥
इत्यपि निगमो भवति । अहूयाणोऽह्रीतयान । अनुष्टुया कृणुह्यहूयाणा (ऋ० ४ । ४ । १४) इत्यपि निगमो भवति । हरयाणो हरमाणयानः । रजतं हरयाणे (ऋ० ८ । २५ । २२) इत्यपि निगमो भवति ॥

य आरितः कर्मणि कर्मणि स्थिरः ॥ ऋ० १ । १०१ । ४ ॥
प्रत्यृतः स्तोमान् । व्रन्दी व्रन्दतेर्मृदूभावकर्मणः ॥ १५ ॥ ३ ॥

नि यद्वृणक्षि श्वसनस्य मूर्धनि शुष्णस्य चिद्व्रन्दिनो रोरुवद्वना ॥ ऋ० १ । ५४ । ५ ॥
निवृणक्षि यच्छ्वसनस्य मूर्धनि शब्दकारिणः शुष्णस्यादित्यस्य च शोषयितू रोरूयमाणो वनानीति वा वधेनेति वा । अव्रदन्त वीळिता (ऋ० २ । २४ । ३) इत्यपि निगमो भवति । वीडयतिश्च व्रीडयतिश्च संस्तम्भकर्माणौ पूर्वेण सम्प्रयुज्येते । निष्षपी स्त्रीकामो भवति विनिर्गतपसा । पसः सपतेः स्पृशतिकर्मणः ॥

मा नो मघेव निष्षपी परा दाः ॥ ऋ० १ । १०४ । ५ ॥
स यथा धनानि विनाशयति मा नस्त्वं तथा परादाः । तूर्णाशमुदकं भवति तूर्णमश्नुते । तूर्णाशं न गिरेरधि (ऋ० ८ । ३२ । ४) इत्यपि निगमो भवति । क्षुम्पमहिच्छत्रकं भवति यत्क्षुभ्यते ॥ १६ ॥ ४ ॥

कदा मर्तमराधसं पदा क्षुम्पमिव स्फुरत् ।
कदा नः शुश्रवद् गिर इन्द्रो अङ्ग ॥ ऋ० १ । ८४ । ८ ॥
कदा मर्त्तमनाराधयन्तं पादेन क्षुम्पमिवावस्फुरिष्यति कदा नः श्रोष्यति च गिर इन्द्रोऽङ्ग । अङ्गेति क्षिप्रनामाञ्चितमेवाङ्कितं भवति । निचुम्पुणः सोमो निचान्तपृणो निचमनेन प्रीणाति ॥ १७ ॥ ५ ॥

पत्नीवन्तः सुता इम उशन्तो यन्ति वीतये ।
अपां जग्मिर्निचुम्पुणः ॥ ऋ० ८ । ९३ । २२ ॥
पत्नीवन्तः सुता इमेऽद्भिः सोमाः कामयमाना यन्ति वीतये पानायापां गन्ता निचुम्पुणः । समुद्रोऽपि निचुम्पुण उच्यते निचमनेन पूर्यते । अवभृथोपि निचुम्पुण उच्यते नीचैरस्मिन्क्वणन्ति नीचैर्दधतीति वा । अवभृथ निचुम्पुण (य० ३ । ४८) इत्यऽपि निगमो भवति । निचुम्पुण निचुङ्क्रुणेति च । पदिर्गन्तुर्भवति यत्पद्यते ॥ १८ ॥ ६ ॥

सुगुर॑सत्सुहिर॒ण्यः स्व॒श्वो॑ बृ॒हद॑स्मै॒ वय॒ इन्द्रो॑ दधाति ।
यस्त्वा॒ यन्तं॒ वसु॑ना प्रातरित्वो मु॒क्षीज॑येव प॒दिमु॑त्सि॒नाति॑ ॥
ऋ० १ । १२५ । २ ॥

सुगुर्भवति सुहिरण्य स्वश्वो महच्चास्मै वय इन्द्रो दधाति यस्त्वा यन्तमन्नेन प्रातरागामिन्नतिथे मुक्षीजयेव पदिमुत्सिनाति । कुमारो मुक्षीजा मोचनाच्च सयनाच्च ततनाच्च । पादु, पद्यते ॥

आ॒विः स्वः॑ कृणु॒ते गूह॑ते बु॒सं स पा॒दुर॑स्य नि॒र्णिजो॒ न मु॑च्यते ॥ ऋ० १० । २७ । २४ ॥

आविष्कुरुते भासमादित्यो गूहते बुसम् । बुसमित्युदकनाम ब्रवीतेः शब्दकर्मणो भ्रंशतेर्वा यद्वर्षे पतत्युदकं रश्मिभिस्तत्प्रत्यादत्ते ॥ १६ ॥ ७ ॥

इति पञ्चमाऽध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

अथ चतुर्थः पादः ॥

वृकश्चन्द्रमा भवति विवृतज्योतिष्को वा विकृतज्योतिष्को वा विक्रान्तज्योतिष्को वा ॥ २० ॥ १ ॥

अ॒रु॒णो मा॑स॒कृद्वृकः॑ प॒था यन्तं॑ द॒दर्श॒ हि ।
उज्जि॑हीते नि॒चाय्या॒ तष्टे॑व पृष्ट्याम॒यी वि॒त्तं मे॑ अ॒स्य
रोद॑सी ॥ ऋ० १ । १०५ । १८ ॥

अरुण आरोचनो मासकृन्मासानां चार्धमासानां च कर्ता भवति चन्द्रमा वृकः पथा यन्तं ददर्श नक्षत्रगणमभिजिहीते निचाय्य येन येन योक्ष्यमाणो भवति चन्द्रमाः । तक्ष्णुवन्निव पृष्ठरोगी । जानीतं मेऽस्य द्यावापृथिव्याविति । आदित्योऽपि वृक उच्यते यदा वृङ्क्ते ॥

अजो॑हवीदश्विना व॒र्तिका वा॑मा॒स्नो यत्सी॒ममु॑ञ्चतं॒ वृक॑स्य ॥ ऋ० १ । ११७ । १६ ॥

आह्वयदुषा अश्विनावादित्येनाभिग्रस्ता तामश्विनौ प्रमुमुचतुरित्याख्यानम् । श्वापि वृक उच्यते विकर्तनात् ॥

वृकश्चिदस्य वारण उरामथिः ॥ ऋ० ८ । ६६ । ८ ॥

उरणमथि. । उरण ऊर्णावान्भवत्यूर्णा पुनर्वृणोतेरूर्णोतेर्वा । वृकश्चाशिन्यपि वृकस्युच्यते ॥

शतमेषान्वृक्ये चक्षदानमृज्राश्वं तं पितान्धं चकार ॥ ऋ० १ । ११६ । १६ ॥

इत्यपि निगमो भवति । जोषवाकमित्यविज्ञातनामधेयं जोषयितव्यं भवति ॥ २१ ॥ २ ॥

य इन्द्राग्नी सुतेषु वां स्तवत्तेष्वृता वृधा । जोषवाकं वदतः पज्रहोषिणा न देवा भसथश्चन ॥ ऋ० ६ । ५९ । ४ ॥

य इन्द्राग्नी सुतेषु वां सोमेषु स्तौति तस्याश्नीथोऽथ योऽयं जोषवाकं वदति विजञ्जपः प्राञ्जितहोषिणौ न देवौ तस्याश्नीथः । कृत्ति. कृन्ततेर्यशो वान्नं वा ॥

महीव कृत्तिः शरणा त इन्द्र ॥ ऋ० ८ । ९० । ६ ॥

सुमहत्त इन्द्र शरणमन्तरिक्षे कृत्तिरिवेति । इयमपीतरा कृत्तिरेतस्मादेव सूत्रमय्युपमार्थे वा कृत्तिं वसान आ चर पिनाकं बिभ्रदागहीत्यपि निगमो भवति ॥

श्वघ्नी कितवो भवति स्वं हन्ति स्वं पुनराश्रितं भवति ॥

कृतं न श्वघ्नी वि चिनोति देवने ॥ ऋ० १० । ४३ । ५ ॥

कृतमिव श्वघ्नी विचिनोति देवने । कितव किं तवास्तीति शब्दानुकृतिः कृतवान्वाशीर्नामकः । सममिति परिग्रहार्थीयं सर्वनामानुदात्तम् ॥ २२ ॥ ३ ॥

मा नः समस्य दूढ्यः परिद्वेषसो अंहतिः ।
ऊर्मिर्न नावमा वधीत् ॥

मा नः सर्वस्य दुर्धियः पापधियः सर्वतो द्वेषसोऽहतिरूर्मिरिव नावमावधीत् । ऊर्मिरूर्णोते. । नौः प्रणोत्तव्या भवति नमतेर्वा । तत्कथमनुदात्तप्रकृतिनाम स्याद् दृष्टव्ययं तु भवति । उतो समस्मिन्ना शिशीहि नो वसो (ऋ० ८ । २१ । ८) इति सप्तम्याम् । शिशीतिर्दानकर्मा । उरुष्याणो अघायतः समस्मात् (ऋ० ५ । २४ । ३) इति पञ्चम्याम् । उरुष्यती रक्षाकर्मा । अथापि प्रथमाबहुवचने ॥

नभन्तामन्यके समे ॥ ऋ० ८ । ३९ । १-३-४-६ ॥

हविषां जारो अपां पिपर्ति पपुरिर्नरा ।
पिता कुटस्य चर्षणिः ॥ ऋ० १ । ४६ । ४ ॥

हविषापा जरयिता पिपर्ति पपुरिरिति पृणातिनिगमौ वा प्रीणातिनिगमौ वा। पिता कृतस्य कर्मणाध्यायितादित्य.। शम्ब इति वज्रनाम शमयतेर्वा शातयतेर्वा । उग्रो यः शम्बः पुरुहूत तेन (ऋ० १० । ४२ । ७) इत्यपि निगमो भवति । कपयः कपूया भवन्ति । कपूयमिति पुनाति कर्मकुत्सितं दुष्पूयं भवति ॥ २४ ॥ ५ ॥

पृथक् प्रायन्प्रथमा देवहूतयोऽकृण्वत श्रवस्यानि दुष्टरा ।
न ये शेकुर्यज्ञियां नावमारुहमीर्मैव ते न्यविशन्त केपयः ॥
ऋ० १० । ४४ । ६ ॥

पृथक् प्रायन् (पृथक् प्रथे) प्रथमा देवहूतयो ये देवानाह्वयन्ताकुर्वत श्रवणीयानि यशांसि दुरनुकराण्यन्यैर्येऽशक्नुवन्यज्ञिया नावमारोढुम् । अथ ये नाशक्नुवन्यज्ञिया नावमारोढुमीर्मैव ते न्यविशन्त इहैव ते न्यविशन्त ऋणे हैव ते न्यविशन्तास्मिन्नेव लोक इति वा । ईर्म इति बाहुनाम समीरिततरो भवति ॥

एता विश्वा सवना तूतुमा कृषे स्वयं सूनो सहसो यानि दधिषे ॥ ऋ० १० । ५० । ६ ॥

एतानि सर्वाणि स्थानानि तर्णमुपाकुरुषे स्वयं बलस्य पुत्र यानि धत्स्व । अंसत्रं महत्त्राणं धनुर्वा कवचं वा । कवचं कु अञ्चितं भवति काञ्चितं भवति कायेऽञ्चितं भवतीति वा ॥ २५ ॥ ६ ॥

प्रीणीताश्वान्हितं जयाथ स्वस्तिवाहं रथमित्कृणुध्वम् ।
द्रोणाहावमवतमश्मचक्रमंसत्रकोशं सिञ्चता नृपाणम् ॥
ऋ० १० । १०१ । ७ ॥

प्रीणीताश्वान्सुहितं जयथ जयनं वो हितमस्तु स्वस्तिवाहनं रथं कुरुध्वम् । द्रोणाहावं द्रोणं द्रुममयं-भवत्याहाव आह्वानादावह आवहनात् । अवतोऽवातितो महान्भवत्यश्मचक्रमशनचक्रमसनचक्रमिति वा । अंसत्रकोशमंसत्राणि वः कोशस्थानीयानि सन्तु । कोशः कुष्णातेर्विकुषितो भवत्ययमपीतरः कोश एतस्मादेव संचय आचितमात्रो महान्भवति । सिंचत नृपाणं नरपाणं कूपकर्मणा संग्राममुपमिमीते । काकुदं तात्वित्याचक्षते जिह्वा कोकुवा सास्मिन्धीयते जिह्वा कोकुवा कोकूयमाना वर्णान्नदतीति वा कोकूयतेर्वा स्याच्छब्दकर्मणः । जिह्वा जोहुवा । तालु तरतेस्तीर्णतममङ्गं लततेर्वा स्याद्विपरीताद्यथा तलं लतेत्यविपर्ययः ॥ २६ ॥ ७ ॥

सुदेवो असि वरुण यस्य ते सप्त सिन्धवः ।
अनुक्षरन्ति काकुदं सूर्म्यं सुषिरामिव ॥ ऋ० ८ । ६९ । १२ ॥

सुदेवस्त्वं कल्याणदेव कमनीयदेवो वा भवसि वरुण यस्य ते सप्त सिन्धव (सिन्धु स्रवणात्) यस्य ते सप्त स्रोतांसि तानि ते काकुदमनुक्षरन्ति सूर्मिं कल्याणोर्मिं स्रोत सुषिरमनु यथा । वीरिटं तैटीकिरन्तरिक्षमेवमाह पूर्वं वयतेरुत्तरमिरतेर्वयांसीरन्त्यस्मिन्भांसि वा । तदेतस्यामृच्युदाहरन्त्यपि निगमो भवति ॥ २७ ॥ ८ ॥

प्र वा॑वृजे सुप्र॒या ब॒र्हिरे॑षा॒मा वि॒श्पती॑व॒ बीरि॑ट इयाते ।
वि॒शाम॒क्तोरु॒षसः॑ पू॒र्वहू॑तौ वा॒युः पू॒षा स्व॒स्तये॑ नि॒युत्वा॑न् ॥
ऋ० ७ । ३९ । २ ॥

प्रवृज्यते सुप्रायणा बर्हिरपामेयाते सर्वस्य पातारौ वा पालयितारौ वा वीरिटमन्तरिक्षं भियो वा भासो वा तति । अपि वोपमार्थे स्यात्सर्वपती इव राजानौ वीरिटे गणे मनुष्याणां रात्र्या विवासे पूर्वस्यामभिहूतौ वायुश्च नियुत्वान्पूषा च स्वस्त्ययनाय । नियुत्वान्नियुतोऽस्याश्वा । नियुतो नियमनाद्वा नियोजनाद्वा । अच्छाभेराप्तुमिति शाकपूणि । परीं सीमिति व्याख्याता । एनमेनागस्या अस्येत्येतेन व्याख्यातम् । सृणिरङ्कुशो भवति सरणादङ्कुशोऽञ्चतेराकुञ्चितो भवतीति वा । नेदीय इत्सृण्यः पक्वमेयात् (य० १२ । ६८) इत्यपि निगमो भवति । अन्तिकतममङ्कुशादायात्पक्वमोषधमागच्छत्विति ॥ २८ ॥ ९ ॥

इति पञ्चमाऽध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

पञ्चमाध्यायश्च समाप्तः ॥

ओ३म् ॥

अथ षष्ठाऽध्यायारम्भः ॥

तत्र प्रथमः पादः ॥

त्वमग्ने द्युभिस्त्वमाशुशुक्षणिस्त्वमद्भ्यस्त्वमश्मनस्परि । त्वं वनेभ्यस्त्वमोषधीभ्यस्त्वं नृणां नृपते जायसे शुचिः ॥ ऋ० २ । १ । १ ॥

त्वमग्ने द्युभिरहोभिस्त्वमाशुशुक्षणिराशु इति च शु इति च क्षिप्रनामनी भवतः । क्षणिरुत्तरः क्षणोतेराशु शुचा क्षणोतीति वा सनोतीति वा । शुक् शोचतेः । पञ्चम्यर्थे वा प्रथमा । तथा हि वाक्यसंयोगः । आ इत्याकार उपसर्गः पुरस्ताच्चिकीर्षितज उत्तर आशुशोचयिषुरिति । शुचिः शोचतेर्ज्वलतिकर्मणः । अयमपीतरः शुचिरेतस्मादेव । निःषिक्तमस्मात्पापकमिति नैरुक्ताः ॥

इन्द्र आशाभ्यस्परि सर्वाभ्यो अभयं करत् ॥ ऋ० २ । ४१ । १२ ॥

आशा दिशो भवन्त्यासदनादाशा उपदिशो भवन्त्यभ्यशनात् । काशिर्मुष्टिः प्रकाशनात् । मुष्टिर्मोचनाद्वा मोषणाद्वा मोहनाद्वा ॥

इमे चिदिन्द्र रोदसी अपारे यत्संगृभ्णा मघवन्काशिरित्ते ॥ ऋ० ३ । ३० । ५ ॥

इमे चिदिन्द्र रोदसी रोधसी द्यावापृथिव्यौ निरोधनात् । रोधः कूलं निरुणद्धि स्रोतः । कूलं रुजतेर्विपरीताल्लोष्टोऽविपर्ययेण । अपारे दूरपारे । यत्संगृभ्णासि मघवन्काशिस्ते महान् ॥

अहस्तमिन्द्र सं पिणक्कुणारुम् ॥ ऋ० ३ । ३० । ८ ॥

अहस्तमिन्द्र कृत्वा सम्पिण्ढि परिक्वणनं मेघम् ॥ १ ॥

अलातृणो वल इन्द्र व्रजो गोः पुरा हन्तोर्भयमानो व्यार । सुगान्पथो अकृणोन्निरजे गाः प्रावन्वाणीः पुरुहूतं धमन्तीः ॥ ऋ० ३ । ३० । १० ॥

अक्षातृणोऽजमातर्दनो मेघो वृत्रो वृणोतेर्व्रजो व्रजत्यन्तरिक्षे गोरेतस्य माध्यमिकाया वाचः पुरा हननाद्ध्रियमाणो व्यास । सुगान्पथो अकृणोन्निरजे गाः । सुगमनान्पथोऽकरोन्निर्गमनाय गवाम् । प्रावन्वाणीः पुरुहूतं धमन्तीः । आपो वा वहनाद्वाचो वा वदनात् बहुभिराहूतमुदकं भवति धमतिर्गतिकर्मा ॥ २ ॥

उद्वृह रक्षः सहमूलमिन्द्र वृश्चा मध्यं प्रत्यग्रं शृणीहि ।
आ कीवतः सललूकं चकर्थ ब्रह्मद्विषे तपुषिं हेतिमस्य ॥ ऋ० ३ । ३० । १७ ॥

उद्धर रक्षः सहमूलमिन्द्र । मूलं मोचनाद्वा मोषणाद्वा मोहनाद्वा । वृश्च मध्यं प्रतिशृणीह्यग्रम् । अग्रमागतं भवति । आ कियतो देशात्सललूकं संलुब्धं भवति पापकमिति नैरुक्ताः । सररूकं वा स्यात्सर्तेरभ्यस्तात् । तपुषिस्तपतेर्हेतिर्हन्तेः ॥

त्यं चिदित्था कत्पयं शयानम् ॥ ऋ० ५ । ३२ । ६ ॥

सुखपयसं सुखमस्य पयः । विस्रुह आपो भवन्ति विस्रवणात् । वया इव रुरुहुः सप्त विस्रुहः (ऋ० २ । ३५ । ८) इत्यपि निगमो भवति । वीरुध ओषधयो भवन्ति विरोहणात् । वीरुधः पारयिष्ण्वः (ऋ० १० । ९७ । ३) इत्यपि निगमो भवति । नक्षद्दाभमश्नुवानं दाभमभ्यशनेन दभ्नोतीति । नक्षद्दाभं ततुरिं पर्वतेष्ठाम् (ऋ० ६ । २२ । २) इत्यपि निगमो भवति । अस्कृधोयुरकृध्वायुः । कृध्विति ह्रस्वनाम निकृत्तं भवति । यो अस्कृधोयुरजरः स्वर्वान् (ऋ० ६ । २२ । ३) इत्यपि निगमो भवति । निशृम्भा निश्रथ्यहारिणः ॥ ३ ॥

आजासः पूषणं रथे निशृम्भास्ते जनश्रियम् ।
देवं वहन्तु बिभ्रतः ॥ ऋ० ६ । ५५ । ६ ॥

आवहन्त्वजाः पूषणं रथे निश्रथ्यहारिणस्ते जनश्रियं जातश्रियम् । बृबदुक्थो महदुक्थो वक्तव्यमस्मा उक्थमिति बृबदुक्थो वा । बृबदुक्थं हवामहे (ऋ० ८ । ३२ । १०) इत्यपि निगमो भवति । ऋदूदरः सोमो मृदूदरो मृदूदर इति वा । ऋदूदरेण सख्या सचेय (ऋ० ८ । ४८ । १०) इत्यपि निगमो भवति । ऋदूपे इत्युपरिष्टाद् व्याख्यास्यामः । पुलुकामः पुरुकामः । पुलुकामो हि मर्त्यः (ऋ० १ । १७९ । ५) इत्यपि निगमो भवति । असिन्वती असंखादन्त्यौ । असिन्वती बप्सती भूर्यत्तः (ऋ० १० । ७९ । १) इत्यपि निगमो भवति । कपना कम्पना क्रिमयो भवन्ति । गोपया इव कपनेव वेधसः (ऋ० ५ । ५४ । ६) इत्यपि निगमो भवति । भाऋजीकः प्रसिद्धभाः । धूमकेतुः समिधा भाऋजीकः (ऋ० १० । १२ । २) इत्यपि निगमो भवति । रुजाना नद्यो भवन्ति रुजन्ति कूलानि । सं रुजानाः पिपिष इन्द्रशत्रुः (ऋ० १ । ३२ । ६) इत्यपि निगमो भवति । जूर्णिर्जवतेर्वा द्रवतेर्वा दूनोतेर्वा । क्षिप्रा जूर्णिर्न वक्षति (ऋ० १ । १२९ । ८) इत्यपि निगमो भवति ॥

परि ध्रंसमोमना वां वयो गात् ॥ ऋ० ७ । ६६ । ४ ॥

पर्यगाद्वां ध्रंसमद्दरयनायान्नम् ॥ ४ ॥

इति षष्ठाऽध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

अथ द्वितीयः पादः ॥

उपलप्रक्षिण्युपलेषु प्रक्षिणात्युपलप्रक्षेपिणी वा इन्द्र ऋषीन्पप्रच्छ दुर्भिक्षे केन जीवतीति तेषामेकः प्रत्युवाच ॥

शकटं शाकिनी गावो जालमस्यन्दनं वनम् ।
उदधिः पर्वतो राजा दुर्भिक्षे नव वृत्तयः ॥

इति सा निगदव्याख्याता ॥ १ ॥

कारुरहं ततो भिषगुपलप्रक्षिणी नना ।
नानाधियो वसूयवोऽनु गा इव तस्थिम इन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ ऋ० ६ । ११२ । ३ ॥

कारुरहमस्मि कर्ता स्तोमानां ततो भिषक् । तत इति सन्ताननाम पितुर्वा पुत्रस्य वा । उपलप्रक्षिणी सक्तुकारिका । नना नमतेर्माता वा दुहिता वा । नानाधियो नानाकर्माणो वसूयवो वसुकामा अन्वास्थिताः स्मो गाव इव लोकम् । इन्द्रायेन्द्रो परिस्रवेत्यध्येषणा ॥

आसीन ऊर्ध्वामुपसि क्षिणाति ॥ ऋ० १० । २७ । ३ ॥

उपस्थे । प्रकलविद्वणिग्भवति कलाश्च वेद प्रकलाश्च । दुर्मित्रासः प्रकलविन्मिमाना (ऋ० ७ । १८ । १५) इत्यपि निगमो भवति । अभ्यर्धयज्वाभ्यर्धयन्यजति । सिषक्ति पूषा अभ्यर्धयज्वा (ऋ० ६ । ५० । ५) इत्यपि निगमो भवति । ईक्ष ईशिषे ईक्षे । हि वस्व उभयस्य राजन् (ऋ० ६ । १९ । १०) इत्यपि निगमो भवति । क्षोणस्य क्षयणस्य । महः क्षोणस्याश्विना कण्वाय ऋ० १ । ११७ । ८) इत्यपि निगमो भवति ॥ ६ ॥ २ ॥

अस्मे ते बन्धुः ॥ यजु० ४ । २२ ॥ वयमित्यर्थः ॥

अस्मे यातं नासत्या सजोषाः ॥ ऋ० १ । ११८ । ११ ॥ अस्मानित्यर्थः ॥

अस्मे समानेभिर्वृषभ पौंस्येभिः ॥ ऋ० १ । १६५ । ७ ॥ अस्माभिरित्यर्थः ॥

अ॒स्मे प्र य॑न्धि मघवन्नृजीषिन् ॥ ऋ० ३ । ३६ । १० ॥ अस्मभ्यमित्यर्थः ॥

अ॒स्मे आ॒राच्चि॒द्द्वेषः॑ सनु॒तर्यु॑योतु ॥ ऋ० ६ । ४७ । १३ ॥ अस्मदित्यर्थः ॥

ऊ॒र्वी॑ इ॑व पप्रथे॒ कामो॑ अ॒स्मे ॥ ऋ० ३ । ३० । १९ ॥ अस्माकमित्यर्थः ॥

अ॒स्मे ध॑त्त वसवो॒ वसू॑नि ॥ यजु॰ ८ । १८ ॥ अस्मास्वित्यर्थः ॥

पाथोऽन्तरिक्षं पथा व्याख्यातम् । श्येनो न दीयन्नन्वेति पाथ (ऋ० ७ । ६३ । ५) इत्यपि निगमो भवति । उदकमपि पाथ उच्यते पानात् । आ चष्ट आसां पाथो नदीनाम् (ऋ० ७ । ३४ । १०) इत्यपि निगमो भवति । अन्नमपि पाथ उच्यते पानादेव । देवानां पाथ उप वक्षि विद्वान् (ऋ० १० । ७० । १०) इत्यपि निगमो भवति । सवीमनि प्रसवे । देवस्य वयं सवितुः सवीमन् (ऋ० ६ । ७१ । २) इत्यपि निगमो भवति । सप्रथाः सर्वतः पृथुः । त्वमग्ने सप्रथा असि (ऋ० ५ । १३ । ४) इत्यपि निगमो भवति । विदथानि वेदनानि । विदथानि प्रचोदयन् (ऋ० ३ । २७ । ७) इत्यपि निगमो भवति ॥ ७ ॥ ३ ॥

आर्यन्त॑ इव॒ सूर्यं॒ विश्वेदिन्द्र॑स्य भक्षत ।
वसू॑नि जा॒ते जन॑मान॒ ओज॑सा॒ प्रति॑ भा॒गं न दी॑धिम ॥
ऋ० ८ । ९९ । ३ ॥

समाश्रिताः सूर्यमुपतिष्ठन्ते । अपि वोपमार्थे स्यात्सूर्यमिवेन्द्रमुपतिष्ठन्त इति । सर्वाणीन्द्रस्य धनानि विभक्ष्यमाणाः स यथा धनानि विभजति जाते च जनिष्यमाणे च तं वयं भागमनुध्यायामौजसा बलेन । ओज ओजतेर्वोब्जतेर्वा । आशीराश्रयणाद्वा आश्रपणाद्वा । अथेयमितराशीराशास्तेः । इन्द्राय गाव आशिरम् (ऋ० ८ । ६९ । ६) इत्यपि निगमो भवति । सा मे सत्याशीर्देवेष्विति च ॥

य॒दा ते॒ मर्तो॒ अनु॒ भोग॒मान॒ळादिद्ग्रसि॑ष्ठ॒ ओष॑धीरजीगः ॥ ऋ० १ । १६३ । ७ ॥

यदा ते मर्तो भोगमन्वापदथ ग्रसितृतम ओषधीरगारीः । जिगर्तिर्गिरतिकर्मा वा गृणातिकर्मा वा गृह्णातिकर्मा वा ॥

मू॒रा अ॑मूर॒ न व॒यं चि॑कित्वो महि॒त्वम॑ग्ने॒ त्वम॒ङ्ग वि॑त्से ॥
ऋ० १० । ४ । ४ ॥

मूढा वयं स्मोऽमूढस्त्वमसि न वयं विद्मो महत्त्वमग्ने त्वं तु वेत्थ । शशमानः शंसमानः । यो वां यज्ञैः शशमानो ह दाशति (ऋ० १ । १५१ । ७) इत्यपि निगमो भवति ॥

देवो देवाच्या कृपा ॥ ऋ० १ । १२७ । १ ॥

देवो देवान्प्रत्यक्तया कृपा । कृप् कृपतेर्वा कल्पतेर्वा ॥ ८ ॥ ४ ॥

अश्रवं हि भूरिदावत्तरा वां विजामातुरुत वा घा स्यालात् । अथा सोमस्य प्रयती युवभ्यामिन्द्राग्नी स्तोमं जनयामि नव्यम् ॥ ऋ० १ । १०९ । २ ॥

अश्रौषं हि बहुदातृतरौ वां विजामातुरसुसमाप्ताज्जामातुः । विजामातेति शश्वद् दाक्षिणाजाः क्रीतापतिमाचक्षतेऽसुसमाप्त इव वरोऽभिप्रेतः । जामाता जा अपत्यं तन्निर्माता । उत वा घा स्यालादपि च स्यालात् । स्याल आसन्नः संयोगेनेति नैदानाः । स्याल्लाजानावपतीति वा । लाजा लाजतेः स्यं शूर्पं स्यतेः । शूर्पमशनपवनं शृणा-तेर्वा । अथ सोमस्य प्रदानेन युवाभ्यामिन्द्राग्नी स्तोमं जनयामि नव्यं नवतरम् । सोमान (११ । ४०) इत्युपरिष्टाद् व्याख्यास्यामः ॥ ९ ॥ ५ ॥

इति षष्ठाऽध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

अथ तृतीयः पादः ॥

सोमानं स्वरणं कृणुहि ब्रह्मणस्पते । कक्षीवन्तं य औशिजः ॥ ऋ० १ । १८ । १ ॥

सोमानं सोतारं प्रकाशनवन्तं कुरु ब्रह्मणस्पते कक्षीवन्तमिव य औशिजः । क-क्षीवान्कक्ष्यावानौशिज उशिजः पुत्रः । उशिग्वष्टेः कान्तिकर्मणः । अपि त्वयं मनुष्यकक्ष एवाभिप्रेतः स्यात्तं सोमानं सोतारं मां प्रकाशनवन्तं कुरु ब्रह्मणस्पते । ॥ १० ॥ १ ॥

इन्द्रासोमा समघशंसमभ्य१घं तपुर्ययस्तु चरुरग्निवाँ इव । ब्रह्मद्विषे क्रव्यादे घोरचक्षसे द्वेषो धत्तमनवायं किमी-दिने ॥ ऋ० ७ । १०४ । २ ॥

इन्द्रासोमावघस्य शंसितारम् । अघं हन्तेर्निर्ह्रसितोपसर्ग आहन्तीति । तपुस्तपतेः । चरुर्मृच्चयो भवति चरतेर्वा समुच्चरन्त्यस्मादापः । ब्रह्मद्विषे ब्राह्मणद्वेष्ट्रे क्रव्यमदते घोर

पदासे घोररयानाय । क्रव्य विकृत्ताज्जायत इति नैरुक्ता । द्वेषो धत्तामनवायनमवयवं यदन्ये न व्येयुरद्वेपस इति वा । किमीदिने किमिदानीमिति चरते किमिद किमिदमिति वा पिशुनाय चरते । पिशुन पिंशतर्विपिंशतीति ॥ ११ ॥ २ ॥

कृणुष्व पाजः प्रसितिं न पृथ्वीं याहि राजेवामवाँ इभेन ।
तृष्वीमनु प्रसितिं द्रूणानोऽस्तासि विध्य रक्षसस्तपिष्ठैः ॥
ऋ० ४ । ४ । १ ॥

कुरुष्व पाज पाज पालनात्प्रसितिमिव पृथ्वीम् । प्रसिति प्रसयनात्तन्तुर्वा जालं वा । याहि राजेवामात्यवानभ्यमनवान्स्ववान्वेराभूता गजेन गतभयेन हरितनेति वा । तृष्व्यानु प्रसित्या द्रूणान । तृष्वीति क्षिप्रनाम तरतेर्वा त्वरतेर्वा । असितासि विध्य रक्षसस्तपिष्ठैस्तप्ततमैस्तृप्ततमै प्रपिष्टतमैरिति वा ॥

यस्ते गर्भममीवा दुर्णामा योनिमाशये ॥ ऋ० १०।१६२।२॥

अमीवाभ्यमनेन व्याख्यात । दुर्णामा क्रिमिर्भवति पापनामा । क्रिमि क्रव्ये मेद्यति क्रमतेर्वा स्यात्सरणकर्मणः क्रामतेर्वा ॥

अतिक्रामन्तो दुरितानि विश्वा ॥ अथ० १२ । २ । २८ ॥

अतिक्रममाणा दुर्गतिगमनानि सर्वाणि । अप्वा यदेनया विद्धोऽपवीयते व्याधिर्वा भय वा । अप्वे परेहीत्यपि निगमो भवति । अमतिरमामयी मतिरात्ममयी । ऊर्ध्वा यस्यामतिर्भा अदिद्युतत्सवीमनि (अथ० ७ । १४ । २) इत्यपि निगमो भवति । श्रुष्टीति क्षिप्रनामाशु अष्टीति ॥ १२ ॥ ३ ॥

तॉ अध्वर उशतो यक्ष्यग्ने श्रुष्टी भगं नासत्या पुरंन्धिम् ॥
ऋ० ७ । ३६ । ४ ॥

तानध्वरे यज्ञ उशत कामयमानान्यजाग्ने श्रुष्टी भग नासत्यौ चाश्विनौ । सत्यावेव नासत्यावित्यौर्णवाभ । सत्यस्य प्रणेतारावित्याग्रायण । नासिकाप्रभवौ बभूवतुरिति वा । पुरन्धिर्बहुधीस्तत्क पुरन्धिर्भग पुरस्तात्तस्यान्वादेश इत्येकमिन्द्र इत्यपर स बहुकर्मतम पुरा च दारयितृतमो वरुण इत्यपर त प्रज्ञया स्तौति। इमामू नु कवितमस्य मायाम् (ऋ० ५ । ८५ । ६) इत्यपि निगमो भवति । रुशदिति वर्णनाम रोचतेर्ज्वलतिकर्मणः । समिद्धस्य रुशददर्शि पाज (ऋ० ५ । १ । २) इत्यपि निगमो भवति ॥ १३ ॥ ४ ॥

अस्ति हि वः सजात्यं रिशादसो देवासो अस्त्याप्यम् ॥
ऋ० ८ । २७ । १० ॥

अस्ति हि ■ समानजातिता रेशयदारिणो देवा अस्त्याप्यम् । आप्यमाप्नोते । सुदत्र कल्याणदान । त्वष्टा सुदत्रो वि दधातु राय (ऋ० ७ । ३४ । २२)

इत्यपि निगमो भवति । सुविदत्रः कल्याणविद्यः । आग्ने याहि सुविदत्रेभिरर्वाङ् (ऋ० ८ । ४५ । १) इत्यपि निगमो भवति । आनुषगिति नामानुपूर्व्यस्यानुषक्तं भवति । स्तृणन्ति बर्हिरानुषक् (ऋ० १० । १५ । ९) इत्यपि निगमो भवति । तुर्वणिस्तूर्णवनिः । स तुर्वणिर्महाँ अरेणु पौंस्ये (ऋ० १ । ५६ । ३) इत्यपि निगमो भवति । गिर्वणा देवो भवति गीर्भिरेनं वनयन्ति । जुष्टं गिर्वणसे बृहत् (ऋ० ८ । ७८ । ७) इत्यपि निगमो भवति ॥ १४ ॥ ५ ॥

असूर्ते सूर्ते रजसि निषत्ते ये भूतानि समकृण्वन्निमानि ॥ ऋ० १० । ८२ । ४ ॥

असुसमीरिते सुसमीरिते वातसमीरिते माध्यमिका देवगणा ये रसेन पृथिवीं तर्पयन्तो भूतानि च कुर्वन्ति त आयजन्तेत्यतिक्रान्तं प्रतिवचनम् ॥

अम्यक्सा त इन्द्र ऋष्टिः ॥ ऋ० १ । १६९ । ३ ॥

अमाक्तेति वाभ्यक्तेति वा ॥

यादृश्मिन्धायि तमपस्यया विदत् ॥ ऋ० ५ । ४४ । ८ ॥

यादृशेऽधायि तमपस्ययाविदत् ॥

उस्रः पितेव जारयायि यज्ञैः ॥ ऋ० ६ । १२ । ४ ॥

उस्र इव गोपिनाजायि यज्ञैः ॥ १५ ॥ ६ ॥

प्रवोऽच्छा जुजुषाणासो अस्थुरभूत विश्वे अग्रियोत वाजाः ॥ ऋ० ४ । ३४ । ३ ॥

प्रास्थुर्वो जोषयमाणा अभवत सर्वेऽग्रगमनेनेति वाग्रगरणेनेति वाग्रसम्पादिन इति वा । अपि वाग्रमित्येतदनर्थकमुपबन्धमाददीत ॥

अद्धीदिन्द्र प्रस्थितेमा हवींषि चनो दधिष्व पचतोत सोमम् ॥ ऋ० १० । ११६ । ८ ॥

अद्धीन्द्र प्रस्थितानीमानि हवींषि चनो दधिष्व । चन इत्यन्ननाम । पचतिर्नामीभूतः । तं मेदस्तः प्रति पचताग्रभीष्टाम् (य० २१ । ६०) इत्यपि निगमो भवति । अपि वा मेदसश्च पशोश्च सात्त्वं द्विवचनं स्यात् । यत्र ह्येकवचनार्थः प्रसिद्धं तद्भवति । पुरोडा अग्ने पचत (ऋ० ३ । २८ । २) इति यथा । शुन्ध्य आपो भवन्ति शुध्यं संदन्वन्ति । ऋतस्य हि शुरुधः सन्ति पूर्वीः (ऋ० ४ । २३ । ८) इत्यपि निगमो भवति । अमिनोऽमितमात्रो महान्भवत्यभ्यमितो वा । अमिनः

सहोभिः (ऋ० ६ । १९ । १) इत्यपि निगमो भवति । जञ्झतीरापो भवन्ति शब्दकारिण्यः । मरुतो जञ्झतीरिव (ऋ० ५।५२।६) इत्यपि निगमो भवति । अप्रतिष्कुतोऽप्रतिष्कृतोऽप्रतिस्खलितो वा । अस्मभ्यमप्रतिष्कुत (ऋ० १ । ७ । ६) इत्यापि निगमो भवति । शाशदानः शाशाद्यमान । प्र स्वां मतिमतिरच्छाशदान (ऋ० १ । ३३ । १३) इत्यपि निगमो भवति ॥ १६ ॥ ७ ॥

इति षष्ठाऽध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

अथ चतुर्थः पादः ॥

सृप्रः सर्पणादिदमपीतरत्सृप्रमेतस्मादेव सर्पिर्वा तैलं वा । सृप्रकरस्नमूतये (ऋ० ८ । ३२ । १०) इत्यपि निगमो भवति । करस्नौ बाहू कर्मणां प्रस्नातारौ । सुशिप्रमेतेन व्याख्यातम् । वाजे सुशिप्र गोमति (ऋ० ८ । २१ । ८) इत्यपि निगमो भवति । शिप्रे हनू नासिके वा हनुर्हन्तेर्नासिका नसते । विष्यस्व शिप्रे वि सृजस्व धेने इत्यपि निगमो भवति । धेना दधाते. । रंसु रमणात् । स चित्रेण चिकिते रंसु भासेत्यपि निगमो भवति । द्विबर्हा द्वयो स्थानयो परिवृढो मध्यमे च स्थान उत्तमे च । उत द्विबर्हा अमिनः सहोभिरित्यपि निगमो भवति । अक्र आक्रमणात् । अक्रो न बभ्रिः समिथे महीनामित्यपि निगमो भवति । उराण उरु कुर्वाण । दूतं ईयसे प्रदिव उराण इत्यपि निगमो भवति । स्तिया आपो भवन्ति स्त्यायनात् । वृषा सिन्धूनां वृषभं स्तियानामित्यपि निगमो भवति । स्तिपा स्तियापालन उपस्थितान्पालयतीति वा । स न स्तिपा उत भवा तनूपा इत्यपि निगमो भवति । जबारु जवमानरोहि जरमाणरोहि गरमाणरोहीति वा । अग्रेरूप आरुपितं जबारु (ऋ० ४।५।७) इत्यपि निगमो भवति । जरूथं गरूथं गृणातेः । जरूथं हन्यक्षि राये पुरन्धिम् (ऋ०७ । ९ । ६) इत्यपि निगमो भवति। कुलिश इति वज्रनाम कूलशातनो भवति ॥

स्कन्धाँसीव कुलिशेना विवृक्णाहिः शयत उपपृक् पृथिव्याः ॥ ऋ० १ । ३२ । ५ ॥

स्कन्धो वृक्षस्य समास्कन्नो भवत्ययमपीतर स्कन्ध एतस्मादेवास्कन्नं काये । अहि शयत उपपर्चनः पृथिव्या. । तुञ्जस्तुञ्जतेर्दानकर्मणः ॥ १७ ॥ १ ॥

तुञ्जेतुञ्जे य उत्तरे स्तोमा इन्द्रस्य वज्रिणः । न विन्धे अस्य सुष्टुतिम् ॥ ऋ० १ । ७ । ७ ॥

दानेदाने य उत्तरे स्तोमा इन्द्रस्य वज्रिणो नास्य तैर्विन्दामि समाप्तिं स्तुतेः। वर्हणा परिवर्हणा। वृहच्छ्रवा-असुरो वर्हणा कृत (ऋ० १ । ५४ । ३) इत्यपि निगमो भवति ॥ १८ ॥ २ ॥

यो अस्मै घ्रंसउत वाय ऊधनि सोमं सुनोति भवति द्युमाँ अहं। अपाप शक्रस्ततनुष्टिमूहति तनूशुभ्रं मघवा यः कवासखः ॥ ऋ० ५ । ३४ । ३ ॥

घ्रंस इत्यहर्नाम ग्रस्यन्तेऽस्मिन् रसाः। गोरूध उद्धततरं भवत्युपोन्नद्धमिति वा। स्नेहानुप्रदानसामान्याद्रात्रिरप्यूध उच्यते। स योऽस्मा अहन्यपि वा रात्रौ सोमं सुनोति भवत्यह द्योतनवान्। अपोहत्यपोहति शक्रस्तितनिषुं धर्मसन्तानादपेतमलङ्करिष्णुमयज्वानं तनूशुभ्रं तनूशोभयितारं मघवा यः कवासखो यस्य कपूयाः सखायः ॥

न्याविध्यदिलीबिशस्य दृळ्हा वि शृङ्गिणमभिनच्छुष्णमिन्द्रः ॥ ऋ० १ । ३३ । १२ ॥

निरविध्यदिलाविलशयस्य दृढानि व्यभिनच्छृङ्गिणं शुष्णमिन्द्रः ॥ १९ ॥ ३ ॥

अस्मा इदु प्र भरा तूतुजानो वृत्राय वज्रमीशानः कियेधाः। गोर्न पर्व वि रदा तिरश्चेष्यन्नर्णांस्यपां चरध्यै ॥ ऋ० १ । ६१ । १२ ॥

अस्मै प्रहर तूर्णं त्वरमाणो वृत्राय वज्रमीशानः। कियेधाः कियद्धा इति वा क्रममाणधा इति वा। गोरिव पर्वाणि विरद मेघस्येष्यन्नर्णांस्यपां चरणाय। भृमिभ्राम्यतेः। भृमिरस्यृषिकृन्मर्त्यानाम् (ऋ० १ । ३१ । १६) इत्यपि निगमो भवति। विष्पितो विप्राप्तः। पारं नो अस्य विष्पितस्य पर्षन् (ऋ० ७ । ६० । ७) इत्यपि निगमो भवति ॥ २० ॥ ४ ॥

तन्नस्तुरीपमद्भुतं पुरु वारं पुरु त्मना। त्वष्टा पोषाय वि ष्यतु राये नाभा नो अस्मयुः ॥ ऋ० १ । १४२ । १० ॥

तन्नस्तूर्णापि महत्सम्भृतमात्मना त्वष्टाधनस्य पोषाय विष्यत्वित्यस्मयुरस्मान्कामयमानः। रास्पिनो रास्पी रपतेर्वा रसतेर्वा। रास्पिनस्यायोः (ऋ० १ । १२२ । ४) इत्यपि निगमो भवति। ऋञ्जतिः प्रसाधनकर्मा। आ व ऋञ्जस ऊर्जां व्युष्टिषु (ऋ० १० । ७६ । १) इत्यपि निगमो भवति। ऋजुरित्यप्यस्य भवति। ऋजुनीती नो वरुण (ऋ० १ । ९० । १) इत्यपि निगमो भवति। प्रतद्वसू प्राप्तवसू। हरी इन्द्र प्रतद्वसू अभि स्वर (ऋ० ८ । १३ । २७) इत्यपि निगमो भवति ॥ २१ ॥ ५ ॥

हिनोता नो अध्वरं देवयज्या हिनोत ब्रह्म सनये धनानाम् । ऋतस्य योगे वि ष्यध्वमूधः श्रुष्टीवरीर्भूतनास्मभ्यमापः ॥ ऋ० १० । ३० । ११ ॥

प्रहिणुत नोऽध्वरं देवयज्यायै प्रहिणुत ब्रह्म धनस्य सननाय । ऋतस्य योगे यज्ञस्य योगे याज्ञे शकट इति वा । शकट शकृदितं भवति शनकैस्तकतीति वा शब्देन तकतीति वा । श्रुष्टीवरीर्भूतनास्मभ्यमापः । सुखवत्यो भवतास्मभ्यमापः ॥

चोष्कूयमाण इन्द्र भूरि वामम् ॥ ऋ० १ । ३३ । ३ ॥

ददिन्द्र बहु वननीयम् ॥

एधमानद्विळुभयस्य राजा चोष्कूयते विश इन्द्रो मनुष्यान् ॥ ऋ० ६ । ४७ । १६ ॥

व्युदस्यत्येधमानानसुन्वतः सुन्वतोऽभ्यादधात्युभयस्य राजा दिव्यस्य च पार्थिवस्य च चोष्कूयमाण इति चोष्कूयतेश्चर्करीतवृत्तम् । सुगास्वयमित्यर्थः ॥

उप प्रागात्सुमन्मे धायि मन्म ॥ ऋ० १ । १६२ । ७ ॥

उपप्रैतु मा स्वयं यन्मे मनोऽध्यायि यज्ञेनेत्याश्वमेधिको मन्त्रः । दिविष्टिषु दिव एषणेषु ॥

स्थूरं राधः शताश्वं कुरुङ्गस्य दिविष्टिषु ॥ ऋ० ८ । ४ । १९ ॥

स्थूरः समाश्रितमात्रो महान्भवति । अणुरनु स्थवीयांसमुपसर्गो लुप्तनामकरणो यथा सम्प्रति । कुरुङ्गो राजा बभूव कुरुगमनाद्वा कुलगमनाद्वा । कुरुः कृन्ततेः क्रूरमित्यप्यस्य भवति । कुलं कुष्णातेर्विकुषितं भवति । दूतो व्याख्यातः । जिन्वतिः प्रीतिकर्मा । भूमिं पर्जन्या जिन्वन्ति दिवं जिन्वन्त्यग्नयः (ऋ० १ । १६४ । ५१) इत्यपि निगमो भवति ॥ २२ ॥ ६ ॥

इति षष्ठाऽध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

अथ पञ्चमः पादः ॥

अमत्रोऽमात्रो महान्भवत्यभ्यमितो वा । महाँ अमत्रो वृजने विरप्शी (ऋ० ३ । ३६ । ४) इत्यपि निगमो भवति ॥

स्तवै वज्र्यृचीषमः ॥ ऋ० १० । २२ । २ ॥

स्तूयते वज्र्यृचा समः । अनर्शरातिमनश्लीलदानमश्लीलं पापकमश्रिमद्विषमम् । अनर्शरातिं वसुदामुप स्तुहि (ऋ० ८ । ९९ । ४) इत्यपि निगमो भवति । अनर्वाऽप्रत्यृतोऽन्यस्मिन् ॥

अनर्वाणं वृषभं मन्द्रजिह्वं बृहस्पतिं वर्धया नव्यमर्कैः ॥ ऋ० १ । १९० । १ ॥

अनर्वमप्रत्यृतमन्यस्मिन्वृषभं मन्द्रजिह्वं मन्दनजिह्वं मोदनजिह्वमिति वा बृहस्पतिं वर्धय नव्यमर्कैरर्चनीयैः स्तोमैः । असामि सामिप्रतिषिद्धं सामि स्यतेः ॥

असाम्योजो बिभृथा सुदानवः ॥ ऋ० १ । ३९ । १० ॥

असुसमाप्तं बलं बिभृत कल्याणदानाः ॥ २३ ॥ १ ॥

मा त्वा सोमस्य गल्दया सदा याचन्नहं गिरा ।
भूर्णिं मृगं न सवनेषु चुक्रुधं क ईशानं न याचिषत् ॥ ऋ० ८ । १ । २० ॥

मा चुक्रुधं त्वां सोमस्य गालनेन सदा याचन्नहं गिरा गीत्या स्तुत्या भूर्णिमिव मृगं न सवनेषु चुक्रुधं क ईशानं न याचिष्यत इति । गल्दा धमनयो भवन्ति गलनमासु धीयते ॥

आ त्वा विशन्त्विन्दव आ गल्दा धमनीनाम् ॥ ऋ० १ । १५ । १ ॥

नानाविभक्तीन्येतानि भवन्ति । आगलना धमनीनामित्यत्रार्थः ॥ २४ ॥ २ ॥

न पापासो मनामहे नारायासो न जल्हवः ॥ ऋ० ८ । ६१ ॥ ११ ॥

न पापा मन्यामहे नाधना न ज्वलनेन हीनाः । अस्त्यस्मासु ब्रह्मचर्यमध्ययनं तपो दानकर्मेत्यृषिरवोचत् । बकुरो भास्करो भयङ्करो भासमानो द्रवतीति वा ॥ २५ ॥ ३ ॥

यवं वृकेणाश्विना वपन्तेषं दुहन्ता मनुषाय दस्रा ।
अभि दस्युं बकुरेणा धमन्तोरु ज्योतिश्चक्रथुरार्याय ॥ ऋ० १ । ११७ । २१ ॥

यवमिव वृकेणाश्विनौ निवपन्तौ । वृको लाङ्गलं भवति विकर्तनात् । लाङ्गलं लगतेर्लाङ्गूलवद्वा । लाङ्गूलं लगतेर्लङ्गतेर्लम्बतेर्वा । अन्नं दुहन्तौ मनुष्याय दर्शनीयावभिधमन्तौ दस्युं बकुरेण ज्योतिषा वोदकेन वार्याय ईश्वरपुत्राय । बेकनाटाः खलु कुसीदिनो भवन्ति द्विगुणकारिणो वा द्विगुणदायिनो वा द्विगुणं कामयन्त इति वा ॥

इन्द्रो विश्वान्बेकनाटाँ अहर्दृश उत क्रत्वा पणीँरभि ॥
ऋ० ८ । ६६ । १० ॥

इन्द्रो यः सर्वान्बेकनाटानहर्दृशः सूर्यदृशो य इमान्यहानि पश्यन्ति न पराणीति वाभिभवति कर्मणा पणींश्च वणिजः ॥ २६ ॥ ४ ॥

जीवान्नो अभि धेतनादित्यासः पुरा हथात् ।
कद्ध स्थ हवनश्रुतः ॥ ऋ० ८ । ६७ । ५ ॥

जीवतो नोऽभिधावतादित्याः पुरा हननात्क नु स्थ ह्वानश्रुत इति । मत्स्यानां जालमापन्नानामेतदार्षं वेदयन्ते । मत्स्या मधा उदके स्यन्दन्ते माद्यन्तेऽन्योन्यं भक्षणायेति वा । जालं जलचरं भवति जलेभवं वा जलेशयं वा । अंहुरोंऽहस्वानंहूरणमित्यप्यस्य भवति । कृधि न अंहूरणादुरु (ऋ० १ । १०५ । १७) इत्यपि निगमो भवति ॥

सप्त मर्यादाः कवयस्ततक्षुस्तासामेकामिदभ्यंहुरो गात् ॥
ऋ० १० । ५ । ६ ॥

सप्तैव मर्यादाः कवयश्चक्रुस्तासामेकामप्यभिगच्छन्नंहस्वान्भवति । स्तेयं तल्पारोहणं ब्रह्महत्यां भ्रूणहत्यां सुरापानं दुष्कृतस्य कर्मणः पुनः पुनः सेवां पातके नृतोद्यमिति । बत इति निपातः खेदानुकम्पयोः ॥ २७ ॥ ५ ॥

बतो बतासि यम नैव ते मनो हृदयं चाविदाम । अन्या किल त्वां कक्ष्येव युक्तं परिष्वजाते लिबुजेव वृक्षम् ॥ ऋ० १० । १० । १३ ॥

बतो बलादतीतो भवति दुर्बलो बतासि यम नैव ते मनो हृदयं च विजानीमः । अन्या किल त्वां परिष्वङ्क्ष्यते कक्ष्येव युक्तं लिबुजेव वृक्षम् । लिबुजा व्रततिर्भवति लीयते विभजन्तीति । व्रततिर्वरणाच्च सयनाच्च ततनाच्च । वाताप्यमुदकं भवति वात एतदाप्याययति । पुनानो वाताप्यं विश्वश्चन्द्रम् (ऋ० ९ । ९३ । ५) इत्यपि निगमो भवति ॥

वने न वायो न्यधायि चाकन् ॥ ऋ० १० । २९ । १ ॥

वन इव वायो वेः पुत्रश्चायन्निति वा कामयमान इति वा । वेति च य इति च चकार शाकल्यः । उदात्तं त्वेवमाख्यातमभविष्यदसुसमाप्तश्चार्थः । रथर्यतीति सिद्धस्तदेप्सुः रथं कामयत इति वा । एष देवो रथर्यति (ऋ० ९ । ३ । ५) इत्यपि निगमो भवति ॥ २८ ॥ ६ ॥

धेनुं न इषं पिन्वतमसंक्राम् ॥ ऋ० ६ । ६३ । ८ ॥

असङ्क्रमणीम् ॥

इति षष्ठाऽध्यायस्य पञ्चमः पादः ॥

अथ षष्ठः पादः ।

आधव आधवनात् । मतीनां च साधनं विप्राणां चाधवम् (ऋ० १० । २६ । ४) इत्यपि निगमो भवति । अनवब्रवोऽनवक्षिप्तवचनः । विजेषकृदिन्द्र इवानवब्रवः (ऋ० १० । ८४ । ५) इत्यपि निगमो भवति ॥ २९ ॥ १ ॥

अरायि काणे विकटे गिरिं गच्छ सदान्वे ।
शिरिम्बिठस्य सत्वभिस्तेभिष्ट्वा चातयामसि ॥ ऋ० १० । १५५ । १ ॥

अरायिणि काणे विकटे । काणेऽविक्रान्तदर्शन इत्यौपमन्यवः । कणतेर्वा स्यादणूभावकर्मणः । कणतिः शब्दाणूभावे भाष्यतेऽनुकणतीति । मात्राणूभावात्कणः दर्शनाणूभावात्काणः । विकटो विक्रान्तगतिरित्यौपमन्यवः । कुटतेर्वा स्याद्विपरीतस्य विकुटितो भवति । गिरिं गच्छ सदानोनुवे शब्दकारिके । शिरिम्बिठस्य सत्वभिः । शिरिम्बिठो मेघः शीर्यते बिठे । बिठमन्तरिक्षं बिठं वीरिटेन व्याख्यातम् । तस्य सत्वैरुदकैरिति स्यात्तैष्ट्वा चातयाम । अपि वा शिरिम्बिठो भारद्वाजः कालकर्णोपेतोऽलक्ष्मीर्निर्णाशयाञ्चकार तस्य सत्वैः कर्मभिरिति स्यात्तैष्ट्वा चातयामः चातयतिर्नाशने । पराशरः पराशीर्णस्य वसिष्ठस्य स्थविरस्य जज्ञे । पराशरः शतयातुर्वसिष्ठः (ऋ० ७ । १८ । २१) इत्यपि निगमो भवति । इन्द्रोऽपि पराशर उच्यते पराशातयिता यातूनाम् । इन्द्रो यातूनामभवत्पराशरः (ऋ० ७ । १०४ । २१) इत्यपि निगमो भवति । क्रिविर्दती विकर्तनदन्ती । यत्रा वो दिद्युद्रदति क्रिविर्दती (ऋ० १ । १६६ । ६) इत्यपि निगमो भवति । करूळती कृत्तदती । अपि वा देवं कं चित्कृत्तदन्तं दृष्ट्वैवमवक्ष्यत् ॥ ३० ॥ २ ॥

वामं वामं त आदुरे देवो ददात्वर्यमा ।
वामं पूषा वामं भगो वामं देवः करूळती ॥ ऋ० ४ । ३० । २४ ॥

वामं वननीयं भवत्यादुरिरादरणात् । तत्कः करूळती भगः पुरस्तात्तस्यान्वादेश इत्येकं पूषेत्यपरं सोऽदन्तकः । अदन्तकः पूषा (गो० ब्रा० उ० १ । २) इति च ब्राह्मणम् ॥

वनो विश्वं इन्द्र मृध्रवाचः ॥ ऋ० १ । १७४ । २ ॥

वाचनाद्यो नो मनुष्यानिन्द्र मृदुवाचः कुरु ॥

अवीरामिव मामयं शरारुरभि मन्यते ॥ ऋ० १० । ८६ । ९ ॥

अबलामिव मामयं बालोऽभिमन्यते संशिशरिषुः । इन्द्रुरिदं कामयमानः । अथापि तद्वदर्थे भाष्यते वसूयुरिन्द्रो वसुमानित्यत्रार्थः । अश्वयुर्गव्यू रथयुर्वसूयुरिन्द्र (ऋ० १ । ५१ । १४) इत्यपि निगमो भवति ॥ ३१ ॥ ३ ॥

किं ते कृण्वन्ति कीकटेषु गावो नाशिरं दुह्रे न तपन्ति घर्मम् । आ नो भर प्रमगन्दस्य वेदो नैचाशाखं मघवन्रन्धया नः ॥ ऋ० ३ । ५३ । १४ ॥

किं ते कुर्वन्ति कीकटेषु गावः । कीकटा नाम देशोऽनार्यनिवासः । कीकटाः किंकृताः किं क्रियाभिरिति प्रेप्सा वा । नैव चाशिरं दुह्रे न तपन्ति घर्मं हर्म्यम् । आहर नः प्रमगन्दस्य धनानि । मगन्दः कुसीदी माङ्गदो मामागमिष्यतीति च ददाति । तदपत्यं प्रमगन्दोऽत्यन्तकुसीदिकुलीनः । प्रमदको वा योऽयमेवास्ति लोको न पर इति प्रेप्सुः । पण्डको वा पण्डकः पण्डगः प्रार्दको वा प्रार्दयत्याण्डौ । आण्डावाणी इव व्रीडयति तत्तस्मे । नैचाशाखं नीचाशाखो नीचैःशाखः । शाखाः शक्नोतेः । आणिररणात् । तं नो मघवन् रन्धयेति रध्यतिर्वशगमने । बुन्द इषुर्भवति बुन्दो वा भिन्दो वा भयदो वा भासमानो द्रवतीति वा ॥ ३२ ॥ ४ ॥

तुविक्षं ते सुकृतं सूमयं धनुः साधुर्बुन्दो हिरण्ययः । उभा ते बाहू रण्या सुसंस्कृत ऋदूपे चिदृदूवृधा ॥ ऋ० ८ । ७७ । ११ ॥

तुविक्षं बहुविक्षेपं महाविक्षेपं वा ते सुकृतं सूमयं सुसुखं धनुः साधयिता ते बुन्दो हिरण्मयः । उभौ ते बाहू रण्यौ रमणीयौ साङ्ग्राम्यौ ऋदूपे अर्दनपातिनौ गमनपातिनौ शब्दपातिनौ दूरपातिनौ वा मर्मण्यर्दनवेधिनौ गमनवेधिनौ शब्दवेधिनौ दूरवेधिनौ वा ॥ ३३ ॥ ५ ॥

निरविध्यद्गिरिभ्य आ धारयत्पक्वमोदनम् । इन्द्रो बुन्दं स्वाततम् ॥ ऋ० ८ । ७७ । ६ ॥

निरविध्यद्गिरिभ्य आ धारयत्पक्वमोदनमुदकदानं मेघम् । इन्द्रो बुन्दं स्वाततम् । वृन्दं बुन्देन व्याख्यातं वृन्दारकश्च ॥ ३४ ॥ ६ ॥

अयं यो होता किरु स यमस्य कमप्यूहे यत्समञ्जन्ति देवाः ।
अहरहर्जायते मासिमास्यथा देवा दधिरे हव्यवाहम् ॥
ऋ० १० । ५२ । ३ ॥

अथ यो होता कर्ता स यमस्य कमप्यूहेऽन्नमभिवहति यत्समश्नुवन्ति देवा अहरहर्जायते मासेमासेऽर्धमासे वाऽथ देवा निदधिरे हव्यवाहम् । उल्बमूर्णोतेर्वृणोतेर्वा । महत्तदुल्बं स्थविरं तदासीत् (ऋ० १० । ५१ । १) इत्यपि निगमो भवति । ऋबीसमपगतभासमपहृतभासमन्तर्हितभासं गतभासं वा ॥ ३५ ॥ ७ ॥

हिमेनाग्निं घ्रंसमवारयेथां पितुमतीमूर्जमस्मा अधत्तम् ।
ऋबीसे अत्रिमश्विनावनीतमुन्निन्यथुः सर्वगणं स्वस्ति ॥
ऋ० १।११६।८ ॥

हिमेनोदकेन ग्रीष्मान्तेऽग्निं घ्रंसमहरवारयेथामन्नवतीं चास्मा ऊर्जमधत्तमग्नये योऽयमृबीसे पृथिव्यामग्निरन्तरोषधिवनस्पतिष्वप्सु तमुन्निन्यथुः सर्वगणं सर्वनामानम् । गणो गणनाद् गुणश्च । यद् वृष्ट ओषधय उद्यन्ति प्राणिनश्च पृथिव्यां तदश्विनो रूपं तेनैनौ स्तौति ॥ ३६ ॥ ८ ॥

इति षष्ठाऽध्यायस्य षष्ठः पादः ॥

षष्ठाध्यायश्च समाप्तः ॥

समाप्तमिदं नैगमकाण्डम् ॥

समाप्तश्चायं पूर्वषट्कः ॥

ओ३म्

अथ निरुक्त उत्तरषट्कप्रारम्भः ॥

अथ दैवतकाण्डम् ॥

अथ प्रथमाऽध्यायारम्भः ।

तत्र प्रथमः पादः ।

अथातो दैवतम् ॥ तद्यानि नामानि प्राधान्यस्तुतीनां देवतानां तद्दैवतमित्याचक्षते । सैषा देवतोपपरीक्षा । यत्काम ऋषिर्यस्यां देवतायामार्थपत्यमिच्छन्स्तुतिं प्रयुङ्क्ते तद्दैवतः स मन्त्रो भवति । तास्त्रिविधा ऋचः परोक्षकृताः प्रत्यक्षकृता आध्यात्मिक्यश्च । तत्र परोक्षकृताः सर्वाभिर्नामविभक्तिभिर्युज्यन्ते प्रथमपुरुषैश्चाख्यातस्य ॥ १ ॥

इन्द्रो दिव इन्द्र ईशे पृथिव्याः ॥ ऋ० १० । ८९ । १० ॥

इन्द्रमिद्गाथिनो बृहत् ॥ ऋ० १ । ७ । १ ॥

इन्द्रेणैते तृत्सवो वेविषाणाः ॥ ऋ० ७ । १८ । १५ ॥

इन्द्राय साम गायत ॥ ऋ० ८ । ९८ । १ ॥

नेन्द्रादृते पवते धाम किं चन ॥ ऋ० ९ । ६९ । ६ ॥

इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्र वोचम् ॥ ऋ० १ । ३२ । १ ॥

इन्द्रे कामा अयंसतेति ॥

अथ प्रत्यक्षकृता मध्यमपुरुषयोगास्त्वमिति चैतेन सर्वनाम्ना ।

त्वमिन्द्र बलादधि ॥ ऋ० १० । १५३ । २ ॥

वि न इन्द्र मृधो जहीति ॥ ऋ० १० । १५२ । ४ ॥

अथापि प्रत्यक्षकृताः स्तोतारो भवन्ति परोक्षकृतानि स्तोतव्यानि ।

मा चिदन्यद्वि शंसत ॥ ऋ० ८ । १ । १ ॥
कण्वा अभि प्र गायत ॥ ऋ० १ । ३७ । १ ॥
उप प्रेत कुशिकाश्चेतयध्वमिति ॥ ऋ० ३ । ५३ । ११ ॥

अथाध्यात्मिक्य उत्तमपुरुषयोगा अहमिति चैतेन सर्वनाम्ना यथैतदिन्द्रो वैकुण्ठो (ऋ० १० । ४७–४८) लवसूक्त (ऋ० १० । ११९) वागाम्भृणीयम् (ऋ० १० । १२५) इति ॥ २ ॥

परोक्षकृताः प्रत्यक्षकृताश्च मन्त्रा भूयिष्ठा अल्पश आध्यात्मिकाः । अथापि स्तुतिरेव भवति नाशीर्वाद इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्र वोचम् (ऋ० १ । ३२ । १) इति यथैतस्मिन्सूक्ते । अथाप्याशीरेव न स्तुतिः सुचक्षा अहमक्षीभ्यां भूयासं सुवर्चा मुखेन सुश्रुत्कर्णाभ्यां भूयासमिति । तदेतद् बहुलमाध्वर्यवे याज्ञेषु च मन्त्रेषु । अथापि शपथाभिशापौ ॥

अद्या मुरीय यदि यातुधानो अस्मि ।
अधा स वीरैर्दशभिर्वि यूया (ऋ० ७ । १०४ । १५) इति ॥

अथापि कस्यचिद्भावस्याचिख्यासा ।

न मृत्युरासीदमृतं न तर्हि ॥ ऋ० १० । १२९ । २ ॥
तम आसीत्तमसा गूळ्हमग्रे ॥ ऋ० १० । १२९ । ३ ॥

अथापि परिदेवना कस्माच्चिद्भावात् ।

सुदेवो अद्य प्रपतेदनावृत् ॥ ऋ० १० । ९५ । १४ ॥
न वि जानामि यदि वेदमस्मि ॥ (ऋ० १ । १६४ । ३७) इति ॥

अथापि निन्दाप्रशंसे ।

केवलाघो भवति केवलादी ॥ ऋ० १० । ११७ । ६ ॥
भोजस्येदं पुष्करिणीव वेश्म (ऋ० १० । १०७ । १०) इति ॥

एवमक्षसूक्ते (१० । ३४) द्यूतनिन्दा च कृषिप्रशंसा च । एवमुच्चावचैरभिप्रायैर्ऋषीणां मन्त्रदृष्टयो भवन्ति ॥ ३ ॥

तद्येऽनादिष्टदेवता मन्त्रास्तेषु देवतोपपरीक्षा । यद्देवतः स यज्ञो वा यज्ञाङ्गं वा तद्देवता भवन्ति । अथान्यत्र यज्ञात्प्राजापत्या इति याज्ञिका नाराशंसा इति नैरुक्ताः । अपि

या सा कामदेवता स्यात्प्रायोदेवता वास्ति ह्याचारो बहुलं लोके देवदेवत्यमतिथिदेवत्यं पितृदेवत्यम् । याज्ञदैवतो मन्त्र इति । अपि ह्यदेवता देवतावत् स्तूयन्ते यथाश्वप्रभृतीन्योषधिपर्यन्तान्यथाप्यष्टौ द्वन्द्वानि । स न मन्येतागन्तूनिवार्थान् देवतानां प्रत्यक्षदृश्यमेतद्भवति । माहाभाग्याद् देवताया एक आत्मा बहुधा स्तूयते एकस्यात्मनोऽन्ये देवाः प्रत्यङ्गानि भवन्ति । अपि च सत्त्वानां प्रकृतिभूमभिर्ऋषयः स्तुवन्तीत्याहुः प्रकृतिसार्वनाम्न्याच्चेतरेतरजन्मानो भवन्तीतरेतरप्रकृतयः कर्मजन्मान आत्मजन्मान आत्मैवैषां रथो भवत्यात्माश्व आत्मायुधमात्मेषव आत्मा सर्वं देवस्य ॥ ४ ॥

इति प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

अथ द्वितीयः पादः ॥

तिस्र एव देवता इति नैरुक्ता अग्निः पृथिवीस्थानो वायुर्वेन्द्रो वान्तरिक्षस्थानः सूर्यो द्युस्थानः । तासां माहाभाग्यादेकैकस्या अपि बहूनि नामधेयानि भवन्त्यपि वा कर्मपृथक्त्वाद्यथा होताध्वर्युर्ब्रह्मोद्गातेत्यप्येकस्य सतोऽपि वा पृथगेव स्युः पृथग्घि स्तुतयो भवन्ति तथाभिधानानि । यथो एतत्कर्मपृथक्त्वादिति बहवोऽपि विभज्य कर्माणि कुर्युः । तत्र संस्थानैकत्वम् । सम्भोगैकत्वं चोपेक्षितव्यम् । यथा पृथिव्यां मनुष्याः पशवो देवा इति स्थानैकत्वम् । सम्भोगैकत्वं च दृश्यते यथा पृथिव्याः पर्जन्येन च वाय्वादित्याभ्यां च सम्भोगोऽग्निना चेतरस्य लोकस्य तत्रैतन्नरराष्ट्रमिव ॥ ५ ॥ १ ॥

अथाकारचिन्तनं देवतानाम् । पुरुषविधाः स्युरित्येकं चेतनावद्वद्धि स्तुतयो भवन्ति तथाभिधानानि । अथापि पौरुषविधिकैरङ्गैः संस्तूयन्ते ॥

ऋष्वा त इन्द्र स्थविरस्य बाहू ॥ ऋ० ६ । ४७ । ८ ॥

यत्संगृभ्णा मघवन्काशिरित्ते ॥ ऋ० ३ । ३० । ५ ॥

अथापि पौरुषविधिकैर्द्रव्यसंयोगैः ।

आ द्वाभ्यां हरिभ्यामिन्द्र याहि ॥ ऋ० २ । १८ । ४ ॥

कल्याणीर्जाया सुरणं गृहे ते ॥ ऋ० ३ । ५३ । ६ ॥

अथापि पौरुषविधिकैः कर्मभिः ॥

अद्धीन्द्र पिब च प्रस्थितस्य ॥ ऋ० १० । ११६ । ७ ॥

आश्रुत्कर्ण श्रुधी हवम् ॥ ऋ० १ । १० । ९ ॥ ६ ॥ २ ॥

अपुरुषविधाः स्युरित्यपरमपि तु यद् दृश्यतेऽपुरुषविधं तद्यथाग्निर्वायुरादित्यः पृथिवी चन्द्रमा इति । यथो एतच्चेतनावद्वद्धि स्तुतयो भवन्तीत्यचेतनान्यप्येवं स्तूयन्ते यथाक्षप्रभृतीन्योषधिपर्यन्तानि । यथो एतत्पौरुषविधिकैरङ्गैः संस्तूयन्त इत्यचेतनेष्वप्येतद्भवति । अभि क्रन्दन्ति हरितेभिरासभिः (ऋ० १० । ९४ । २) इति ग्रावस्तुतिः । यथो एतत्पौरुषविधिकैर्द्रव्यसंयोगैरित्येतदपि तादृशमेव । सुखं रथं युयुजे सिन्धुरश्विनम् (ऋ० १० । ७५ । ९) इति नदीस्तुतिः । यथो एतत्पौरुषविधिकैः कर्मभिरित्येतदपि तादृशमेव । होतुश्चित्पूर्वे हविरद्यमाशत (ऋ० १० । ९४ । २) इति ग्रावस्तुतिरेव । अपि वोभयविधाः स्युरपि वा पुरुषविधानामेव सतां कर्मात्मान एते स्युर्यथा यज्ञो यजमानस्यैष चाख्यानसमयः ॥ ७ ॥ ३ ॥

इति प्रथमाध्यायस्य, द्वितीयः पादः ॥

अथ तृतीयः पादः ॥

तिस्र एव देवता इत्युक्तं पुरस्तात्तासां भक्तिसाहचर्यं व्याख्यास्यामः । अथैतान्यग्निभक्तीन्ययं लोकः प्रातःसवनं वसन्तो गायत्री त्रिवृत्स्तोमो रथन्तरं साम ये च देवगणाः समाम्नाताः प्रथमे स्थानेऽग्नायी पृथिवीलेति स्त्रियः । अथास्य कर्म वहनं च हविषामावाहनं च देवतानां यच्च किंचिद् दार्ष्टिविषयिकमग्निकर्मैतत् । अथास्य संस्तविका देवा इन्द्रः सोमो वरुणः पर्जन्य ऋतव आग्नावैष्णवं हविर्न त्वृक्संस्तविकी दशतयीषु विद्यते । अथाप्याग्नापौष्णं हविर्न तु संस्तवः । तत्रैतां विभक्तिस्तुतिमृचमुदाहरन्ति ॥ ८ ॥ १ ॥

पूषा त्वेतश्च्यावयतु प्र विद्वानन॑ष्टपशुर्भुव॑नस्य गोपाः ।
स त्वैतेभ्यः परि॑ ददत्पितृभ्योऽग्निर्देवेभ्यः सुविदत्रियेभ्यः ॥
ऋ० १० । १७ । ३ ॥

पूषा त्वेतः प्रच्यावयतु विद्वाननष्टपशुर्भुवनस्य गोपा इत्येष हि सर्वेषां भूतानां गोपायितादित्यः । स त्वैतेभ्यः परि ददत्पितृभ्य इति सांशयिकस्तृतीयः पादः पूषा पुरस्तात्तस्यान्वादेश इत्येकमग्निरुपरिष्टात्तस्य प्रकीर्तनेत्यपरम् । अग्निर्देवेभ्यः सुविदत्रियेभ्यः । सुविदत्रं धनं भवति विन्दतेर्वैकोपसर्गाद् ददातेर्वा स्याद् द्व्युपसर्गात् ॥ ९ ॥ २ ॥

अथैतानीन्द्रभक्तीन्यन्तरिक्षलोको माध्यन्दिनं सवनं ग्रीष्मस्त्रिष्टुप्पञ्चदशस्तोमो बृहत्साम ये च देवगणाः समाम्नाता मध्यमे स्थाने याश्च स्त्रियः (निघं० ५ । ४—५) । अथास्य कर्म रसानुप्रदानं वृत्रवधो या च का च बलकृतिरिन्द्रकर्मैव तत् । अथास्य संस्तविका देवा अग्निः सोमो वरुणः पूषा बृहस्पतिर्ब्रह्मणस्पतिः पर्वतः कुत्सो विष्णुर्वायुः । अथापि मित्रो वरुणेन संस्तूयते पूष्णा रुद्रेण च सोमोऽग्निना च पूषा वातेन च पर्जन्यः ॥ १० ॥ ४ ॥

अथैतान्यादित्यभक्तीन्यसौ लोकस्तृतीयसवनं वर्षा जगती सप्तदशस्तोमो वैरूपं साम ये च देवगणाः समाम्नाता उत्तमे स्थाने याश्च स्त्रियः (निघं० ५ । ६) । अथास्य कर्म रसादानं रश्मिभिश्च रसाधारणं यच्च किंचित्प्रवल्हितमादित्यकर्मैव तच्चन्द्रमसा वायुना संवत्सरेणेति संस्तव. ॥

एतेष्वेवस्थानव्यूहेष्वृतुछन्दस्तोमपृष्ठस्य भक्तिशेषमनुकल्पयीत । शरदनुष्टुबेकविंशस्तोमो वैराजं सामेति पृथिव्यायतनानि । हेमन्त पङ्क्तिस्त्रिणवस्तोमः शाक्वरं सामेत्यन्तरिक्षायतनानि । शिशिरोऽतिछन्दास्त्रयस्त्रिंशस्तोमो रैवतं सामेति द्युभक्तीनि ॥ ११ ॥ ४ ॥

मन्त्रा मननाच्छन्दांसि छादनात्स्तोमः स्तवनाद्यजुर्यजतेः साम सम्मितमृचा स्यतेर्वर्चा समं मेन इति नैदानाः । गायत्री गायतेः स्तुतिकर्मणस्त्रिगमना वा विपरीता गायतो मुखादुदपतदिति च ब्राह्मणम् ॥

उष्णिगुत्स्नाता भवति स्निह्यतेर्वा स्यात्कान्तिकर्मण उष्णीषिणी वेत्यौपमिकमुष्णीषं स्नायतेः । ककुप्ककुभिनी भवति ककुप्च कुब्जश्च कुजतेर्वोब्जतेर्वा । अनुष्टुबनुष्टोभनाद् गायत्रीमेव त्रिपदा सती चतुर्थेन पादेनानुष्टोभतीति च ब्राह्मणम् ॥

बृहती परिबर्हणात् । पङ्क्तिः पञ्चपदा । त्रिष्टुप्स्तोभत्युत्तरपदा का तु त्रिता स्यात्तीर्णतमं छन्दस्त्रिवृद्वज्रस्तस्य स्तोमतीति वा । यत्त्रिरस्तोभत्तत्त्रिष्टुभस्त्रिष्टुप्त्वमिति विज्ञायते ॥ १२ ॥ ५ ॥

जगती गततमं छन्दो जलचरगतिर्वा जल्गल्यमानोऽसृजदिति च ब्राह्मणम् । विराड्विराजनाद्वा विराधनाद्वा विप्रापणाद्वा विराजनात्सम्पूर्णाक्षरा विराधनादूनाक्षरा विप्रापणादधिकाक्षरा । पिपीलिकमध्येत्यौपमिकं पिपीलिका पेलतेर्गतिकर्मणः ॥

इतीमा देवता अनुक्रान्ताः । सूक्तभाजो हविर्भाज ऋग्भाजश्च भूयिष्ठाः काश्चिन्निपातभाजः । अथोताभिधानैः संयुज्य हविश्चोदयतीन्द्राय वृत्रघ्ने (ऋ० ६ । ६८ । १०) इन्द्राय वृत्रतुर, इन्द्रायांहोमुच (मै० सं० ३ । १५ । ११) इति । तान्यप्येके समामनन्ति भूयांसि तु समाम्नानाद्यत्तु संविज्ञानभूतं स्यात्प्राधान्यस्तुति तत्समामने । अथोत कर्मभिर्ऋषिर्देवताः स्तौति वृत्रहा पुरन्दर इति । तान्यप्येके समामनन्ति भूयांसि तु समाम्नानाद् व्यञ्जनमात्रं तु तत्तस्याभिधानस्य भवति यथा ब्राह्मणाय बुभुक्षितायौदनं देहि स्नातायानुलेपनं पिपासते पानीयमिति ॥ १३ ॥ ६ ॥

इति प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

अथ चतुर्थः पादः ॥

अथातोऽनुक्रमिष्यामः । अग्निः पृथिवीस्थानस्तं प्रथमं व्याख्यास्यामः । अग्निः कस्मादग्रणीर्भवत्यग्रं यज्ञेषु प्रणीयतेऽङ्गं नयति सन्नममानः । अक्नोपनो भवतीति स्थौलाष्ठीविर्न क्नोपयति न स्नेहयति । त्रिभ्य आख्यातेभ्यो जायत इति शाकपूणिरितादक्ताद् दग्धाद्वा नीतात् । स खल्वेतेरकारमादत्ते गकारमनक्तेर्वा दहतेर्वा नीः परः । तस्यैषा भवति ॥ १४ ॥ १ ॥

अ॒ग्निमी॑ळे पु॒रोहि॑तं य॒ज्ञस्य॑ दे॒वमृ॒त्विज॑म् ।
होता॑रं रत्न॒धात॑मम् ॥ ऋ० १ । १ । १ ॥

अग्निमीलेऽग्निं याचामीलिरध्येषणाकर्मा पूजाकर्मा वा पुरोहितो व्याख्यातो यज्ञश्च । देवो दानाद्वा दीपनाद्वा द्योतनाद्वा द्युस्थानो भवतीति वा यो देवः सा देवता। होतारं ह्वातारम् । जुहोतेर्होतेत्यौर्णवाभः । रत्नधातमं रमणीयानां धनानां दातृतमम् तस्यैषापरा भवति ॥ १५ ॥ २ ॥

अ॒ग्निः पूर्वे॑भि॒र्ऋषि॑भि॒रीड्यो॒ नूत॑नैरु॒त ।
स दे॒वाँ एह व॑क्षति ॥ ऋ० १ । १ । २ ॥

अग्निर्यः पूर्वैर्ऋषिभिरीलितव्यो वन्दितव्योऽस्माभिश्च नवतरैः स देवानिहावहतिवति । स न मन्येतायमेवाग्निरित्यप्येते उत्तरे ज्योतिषी अग्नी उच्येते । ततो नु मध्यमः ॥ १६ ॥ ३ ॥

अ॒भि प्र॑वन्त॒ सम॑नेव॒ योषाः॑ कल्या॒ण्यः१॒॑ स्मय॑मानासो अ॒ग्निम् । घृ॒तस्य॒ धाराः॑ स॒मिधो॑ नसन्त॒ ता जु॑षा॒णो ह॑र्यति जा॒तवे॑दाः ॥ ऋ० ४ । ५८ । ८ ॥

अभिनमन्त समनस इव योषाः । समनं समननाद्वा सम्माननाद्वा । कल्याण्यः स्मयमानासो अग्निमित्यौपमिकम् । घृतस्य धारा उदकस्य धाराः समिधो नसन्त नसतिराप्नोतिकर्मा वा नमतिकर्मा वा । ता जुषाणो हर्यति जातवेदाः । हर्यतिः प्रेप्साकर्मा विहर्यतीति । समुद्रादूर्मिर्मधुमाँ उदारत् (ऋ० ४।५८।१) इत्यादित्यमुक्तं मन्यन्ते समुद्राद्ध्येषोऽद्भ्य उदेति (कौ० ब्रा० २५ । १) इति च ब्राह्मणमथापि ब्राह्मणं भवत्यग्निः सर्वा देवता (ऐ० ब्रा० २ । ३) इति । तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय ॥ १७ ॥ ४ ॥

इन्द्रं॑ मि॒त्रं वरु॑णम॒ग्निमा॑हु॒रथो॑ दि॒व्यः स सु॑प॒र्णो

गरुत्मान् । एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्त्यग्निं यमं मातरिश्वानमाहुः ॥ ऋ० १ । १६४ । ४६ ॥

इममेवाग्निं महान्तमात्मानमेकमात्मानं बहुधा मेधाविनो वदन्तीन्द्रं मित्रं वरुणमग्निं दिव्यं च गरुत्मन्तम् । दिव्यो दिविजो गरुत्मान्गरणवान्गुर्वात्मा महात्मेति वा । यस्तु सूक्तं भजते यस्मै हविर्निरुप्यतेऽयमेव सोऽग्निर्निपातमेवैते उत्तरे ज्योतिषी एतेन नामधेयेन भजेते ॥ १८ ॥ ५ ॥

इति प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

अथ पञ्चमः पादः ॥

जातवेदाः कस्माज्जातानि वेद जातानि वैनं विदुर्जाते जाते विद्यत इति वा जातवित्तो वा जातधनो जातविद्यो वा जातप्रज्ञानो यत्तज्जातः पशूनविन्दतेति तज्जातवेदसो जातवेदस्त्वमिति ब्राह्मणं तस्मात्सर्वानृतून्पशवोऽग्निमभिसर्पन्तीति च । तस्यैषा भवति ॥ १९ ॥ १ ॥

प्र नूनं जातवेदसमश्वं हिनोत वाजिनम् ।
इदं नो बर्हिरासदे ॥ ऋ० १० । १८८ । १ ॥

प्रहिणुत जातवेदसं कर्मभिः समश्नुवानमपि वोपमार्थे स्यादश्वमिव जातवेदसमिति । इदं नो बर्हिरासीदत्विति । तदेतदेकमेव जातवेदसं गायत्रं तृचं दशतयीषु विद्यते । यत्तु किंचिदाग्नेयं तज्जातवेदसानां स्थाने युज्यते । स न मन्येतायमेवाग्निरित्यप्येते उत्तरे ज्योतिषी जातवेदसी उच्येते । ततो नु मध्यमः । अभिप्रवन्त समनेव योषा इति तत्पुरस्ताद् (७ । १७) व्याख्यातम् । अथासावादित्य उदु त्यं जातवेदसम् (ऋ० १ । ५० । १) इति तदुपरिष्टाद् (१२ । १५) व्याख्यास्यामः । यस्तु सूक्तं भजते यस्मै हविर्निरुप्यतेऽयमेव सोऽग्निर्जातवेदा निपातमेवैते उत्तरे ज्योतिषी एतेन नामधेयेन भजेते ॥ २० ॥ २ ॥

इति प्रथमाध्यायस्य पञ्चमः पादः ॥

अथ षष्ठः पादः ॥

वैश्वानरः कस्माद्विश्वान्नरान्नयति विश्व एनं नरा नयन्तीति वापि वा विश्वानर एव स्यात्प्रत्यृतः सर्वाणि भूतानि तस्य वैश्वानरः । तस्यैषा भवति ॥ २१ ॥ १ ॥

वैश्वानरस्य सुमतौ स्याम राजा हि कं भुवनानामभिश्रीः । इतो जातो विश्वमिदं वि चष्टे वैश्वानरो यतते सूर्येण ॥ ऋ० १ । ९८ । १ ॥

इतो जात सर्वमिदमभिविपश्यति वैश्वानरः संयतते सूर्येण राजा यः सर्वेषां भूतानामभिश्रयणीयस्तस्य वयं वैश्वानरस्य कल्याण्यां मतौ स्यामेति । तत्को वैश्वानरो मध्यम इत्याचार्या वर्षकर्मणा ह्येनं स्तौति ॥ २२ ॥ २ ॥

प्र नू महित्वं वृषभस्य वोचं यं पूरवो वृत्रहणं सचन्ते । वैश्वानरो दस्युमग्निर्जघन्वाँ अधूनोत्काष्ठा अव शम्बरं भेत् ॥ ऋ० १ । ५९ । ६ ॥

प्रब्रवीमि तन्महित्वं माहाभाग्य वृषभस्य वर्षितुरपां यं पूरव पूरयितव्या मनुष्या वृत्रहणं मेघहनं सचन्ते सजन्ते वर्षकामाः । दस्युर्दस्यतेः क्षयार्थादुपदस्यन्त्यस्मिन्नसा उपदासयति कर्माणि । तमग्निर्वैश्वानरो घ्नन्नवाधूनोदप काष्ठा अभिनच्छम्बरं मेघम् । अथासावादित्य इति पूर्वे याज्ञिका ॥

एषा लोकाना रोहेण सवनाना रोह आम्नातो रोहात् प्रत्यवरोहश्चिकीर्षितस्तामनुकृर्ति होताग्निमारुते शस्त्रे वैश्वानरीयेण सूक्तेन प्रतिपद्यते सोऽपि न स्तोत्रियमाद्रियेताग्नेयो हि भवति तत आगच्छति मध्यस्थाना देवता रुद्र च मरुतश्च ततोऽग्निमिहस्थानमत्रैव स्तोत्रियं शंसति ॥

अथापि वैश्वानरीयो द्वादशकपालो भवत्येतस्य हि द्वादशविध कर्म । अथापि ब्राह्मणं भवत्यसौ वा आदित्योऽग्निर्वैश्वानर इति । अथापि निवित्सौर्यवैश्वानरी भवति । *आ यो द्यां भात्यापृथिवीम् (सा० श्रौ० ८ । २२ । १) इति । एष* हि द्यावापृथिव्यावाभासयति । अथापि छान्दोमिक सूक्त सौर्यवैश्वानर भवति । दिवि पृष्टो अरोचत (य० ३३ । ९२) इति । एष हि दिवि पृष्टो अरोचतेति । अथापि हविष्पान्तीयं सूक्तं (ऋ० १० । ८८) सौर्यवैश्वानर भवति ॥

अयमेवाग्निर्वैश्वानर इति शाकपूणिर्विश्वानरावित्यप्येते उत्तरे ज्योतिषी वैश्वानरोऽयं यत्ताभ्या जायते । कथं त्वयमेताभ्या जायत इति । यत्र वैद्युतः शरणमभिहन्ति यावदनुपात्तो भवति मध्यमधर्मैव तावद्भवत्युदकेन्धन शरीरोपशमन उपादीयमान एवाय सम्पद्यत उदकोपशमन शरीरदीप्ति ॥

अथादित्यात् । उदीचि प्रथमसमावृत्त आदित्ये कसं वा मणि वा परिमृज्य प्रतिस्वरे

यत्र शुष्कगोमयमसंस्पर्शयन्धारयति तत्प्रदीप्यते सोऽयमेव सम्पद्यते । अथाप्याह वैश्वानरो यतते सूर्येण (ऋ० १ । ९८ । १) इति । न च पुनरात्मनात्मानं संयततेऽन्येनैवान्य संयतत इत इममादधात्यमुतोऽमुष्य रश्मय. प्रादुर्भवन्तीतोऽस्यार्चिषस्तयोर्भासोः संसङ्गं दृष्ट्वैवमवक्ष्यत् ॥

अथ यान्येतान्यौत्तमिकानि सूक्तानि भागानि वा सावित्राणि वा सौर्याणि वा पौष्णानि वा वैष्णवानि वा वैश्वदेव्यानि वा तेषु वैश्वानरीया. प्रवादा अभविष्यन्नादित्यकर्मणा चैनमस्तोष्यन्नित्युदेषीत्यस्तमेषीति विपर्येषीति । आग्नेयेष्वेव हि सूक्तेषु वैश्वानरीयाः प्रवादा भवन्त्यग्निकर्मणा चैनं स्तौतीति वहसीति पचसीति दहसीति ॥

यथो एतद्वर्षकर्मणा ह्येनं स्तौतीत्यस्मिन्नप्येतदुपपद्यते ॥

समानमेतदुदकमुच्चैत्यव चाहभिः।
भूमिं पर्जन्या जिन्वन्ति दिवं जिन्वन्त्यग्नयः ॥
ऋ० १ । १६४ । ५१ ॥

इति सा निगदव्याख्याता ॥ २३ ॥ ३ ॥

इति प्रथमाऽध्यायस्य षष्ठः पादः ॥

अथ सप्तमः पादः ॥

कृष्णं नियानं हरयः सुपर्णा अपो वसाना दिवमुत्पतन्ति । त आववृत्रन्त्सदनादृतस्यादिद्घृतेन पृथिवी व्युद्यते ॥ ऋ० १ । १६४ । ४७ ॥

कृष्णं निरयणं रात्रिरादित्यस्य हरयः सुपर्णा हरणा आदित्यरश्मयस्ते यदामुतोऽर्वाञ्च. पर्यावर्तन्ते सहस्थानादुदकस्यादित्यादथ घृतेनोदकेन पृथिवी व्युद्यते । घृतमित्युदकनाम जिघर्तेः सिञ्चतिकर्मणः । अथापि ब्राह्मणं भवत्यग्निर्वा इतो वृष्टिं समीरयति धामच्छदिव खलु वै भूत्वा वर्षति मरुतः सृष्टां वृष्टिं नयन्ति । यदा खलु वा असावादित्यो न्यङ्रश्मिभिः पर्यावर्ततेऽथ वर्षतीति । यथो एतद्रोहात्प्रत्यवरोहश्चिकीर्षित इत्याम्नायवचनादेतद्भवति ॥

यथो एतद्वैश्वानरीयो द्वादशकपालो भवतीत्यनिर्वचनं कपालानि भवन्त्यस्ति हि सौर्य एककपालः पञ्चकपालश्च । यथो एतद् ब्राह्मणं भवतीति बहुभक्तिवादीनि हि ब्राह्मणानि भवन्ति पृथिवी वैश्वानर. संवत्सरो वैश्वानरो ब्राह्मणो वैश्वानर इति । यथो एतन्निवित्सौर्यवैश्वानरी भवतीत्यस्यैव सा भवति । यो विड्भ्यो मानुषीभ्यो दीदेदित्यस्य हि विड्भ्यो मानुषीभ्यो दीप्यते । यथो एतच्छान्दोमिकं सूक्तं सौर्यवैश्वानरं भवतीत्यस्यैव तद्भवति । जमदग्निभिराहुत इति । जमदग्नयः प्रजमिताग्नयो वा

प्रजेरलिताग्नयो वा तैरभिहुतो भवति । यथो एतद्धविष्पान्तीयं सूक्तं (ऋ० १० । ८८) सौर्यवैश्वानरं भवतीत्यस्यैव तद्भवति ॥ २४ ॥ १ ॥

हविष्पान्तमजरं स्वर्विदि दिविस्पृश्याहुतं जुष्टमग्नौ । तस्य भर्मणे भुवनाय देवा धर्मणे कं स्वधयापप्रथन्त ॥ ऋ० १० । ८८ । १ ॥

हविर्यत्पानीयमजरं सूर्यविदि दिविस्पृश्यभिहुतं जुष्टमग्नौ तस्य भरणाय च भावनाय च धारणाय चैतेभ्यः सर्वेभ्यः कर्मभ्यो देवा इममग्निमन्नेनापप्रथन्त अथाप्याह ॥ २५ ॥ २ ॥

अपामुपस्थे महिषा अगृभ्णत विशो राजानमुप तस्थुर्ऋग्मियम् । आ दूतो अग्निमभरद्विवस्वतो वैश्वानरं मातरिश्वा परावतः ॥ ऋ० ६ । ८ । ४ ॥

अपामुपस्थ उपस्थाने महत्यन्तरिक्षलोक आसीना महान्त इति वा गृह्णन्त माध्यमिका देवगणा विश इव राजानमुपतस्थुर्ऋग्मियमृग्मन्तमिति वार्चनीयमिति वा पूजनीयमितिवाहरद्यं दूतो देवानां विवस्वत आदित्याद्विवस्वान्विवासनवान् । प्रेरितवतः परागताद्वास्याग्नेर्वैश्वानरस्य मातरिश्वानमाहर्तारमाह । मातरिश्वा वायुर्मातर्यन्तरिक्षे श्वसिति मातर्याश्वनितीति वा । अथैनमेताभ्यां सर्वाणि स्थानान्यभ्यापादं स्तौति ॥ २६ ॥ ३ ॥

मूर्धा भुवो भवति नक्तमग्निस्ततः सूर्यो जायते प्रातरुद्यन् । मायामू तु यज्ञियानामेतामपो यत्तूर्णिश्चरति प्रजानन् ॥ ऋ० १० । ८८ । ६ ॥

मूर्धा मूर्तमस्मिन्धीयते मूर्धा यः सर्वेषां भूतानां भवति नक्तमग्निस्ततः सूर्यो जायते प्रातरुद्यन्स एव । प्रज्ञां त्वेतां मन्यन्ते यज्ञियानां देवानां यज्ञसम्पादिनामपो यत्कर्म चरति प्रजानन्सर्वाणि स्थानान्यनुसञ्चरति त्वरमाणः । तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय ॥ २७ ॥ ४ ॥

स्तोमेन हि दिवि देवासो अग्निमजीजनञ्छक्तिभी रोदसिप्राम् । तमू अकृण्वन्त्रेधा भुवे कं स ओषधीः पचति विश्वरूपाः ॥ ऋ० १० । ८८ । १० ॥

स्तोमेन यं हि दिवि देवासो अग्निमजनयञ्छक्तिभिः कर्मभिर्द्यावापृथिव्योरापूरणं तमकुर्वन्स्त्रेधाभावाय पृथिव्यामन्तरिक्षे दिवीति शाकपूणिः । यदस्य दिवि तृतीयं तदसावादित्य इति हि ब्राह्मणं तदग्नीकृत्य स्तौति । अथैनमेतयादित्यीकृत्य स्तौति ॥ २८ ॥ ५ ॥

यदेदेनमदधुर्यज्ञियासो दिवि देवाः सूर्यमादितेयम् ।
यदा चरिष्णू मिथुनावभूतामादित्प्रापश्यन्भुवनानि विश्वा ॥
ऋ० १० । ८८ । ११ ॥

यदेनमदधुर्यज्ञियाः सर्वे दिवि देवाः सूर्यमादितेयमदितेः पुत्रं यदा चरिष्णू मिथुनौ प्रादुरभूतां सर्वदा सहचारिणावुषाश्चादित्यश्च । मिथुनौ कस्मान्मिनोतिः श्रयतिकर्मा थु इति नामकरणस्थकारो वा नयतिः परो वनिर्वा समाश्रितावन्योन्यं नयतो वनुतो वा । मनुष्यमिथुनावप्येतस्मादेव मेथन्तावन्योन्यं वनुत इति वा । अथैनमेतयाग्नीकृत्य स्तौति ॥ २९ ॥ ६ ॥

यत्रा वदेते अवरः परश्च यज्ञन्योः कतरो नौ वि वेद ।
आ शेकुरित्सधमादं सखायो नक्षन्त यज्ञं क इदं वि वोचत् ॥
ऋ० १० । ८८ । १७ ॥

यत्र विवदेते दैव्यौ होतारावयं चाग्निरसौ च मध्यमः कतरो नौ यज्ञे भूयो वेदेत्याशक्नुवन्ति तत्सहमदनं समानख्याना ऋत्विजस्तेषां यज्ञं समश्नुवानानां को न इदं विवक्ष्यतीति । तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय ॥ ३० ॥ ८ ॥

यावन्मात्रमुषसो न प्रतीकं सुपर्ण्यो वसते मातरिश्वः ।
तावद्दधात्युप यज्ञमायन्ब्राह्मणो होतुरवरो निषीदन् ॥
ऋ० १० । ८८ । १९ ॥

यावन्मात्रमुषसः प्रत्यक्तं भवति प्रतिदर्शनमिति वा । अस्त्युपमानस्य सम्प्रत्यर्थे प्रयोग इहेव निधेहीति यथा । सुपर्ण्यः सुपतना एता रात्रयो वसते मातरिश्वञ्ज्योतिर्वर्णस्य तावदुपदधाति यज्ञमागच्छन्ब्राह्मणो होतास्याग्नेर्होतुरवरो निषीदन् । होतृजपस्त्वनग्निर्वैश्वानरीयो भवति । देव सवितरेतं त्वा वृणतेऽग्निं होत्राय सह पित्रा वैश्वानरेण (आ० श्रौ० १ । ३ । २३) इति । इममेवाग्निं सवितारमाह सर्वस्य प्रसवितारं मध्यमं वोत्तमं वा पितरम् । यस्तु सूक्तं भजते यस्मै हविर्निरुप्यतेऽयमेव सोऽग्निर्वैश्वानरो निपातमेवैत उत्तरे ज्योतिषी एतेन नामधेयेन भजेते ॥ ३१ ॥ ९ ॥

इति प्रथमाऽध्यायस्य सप्तमः पादः ॥

समाप्तश्चायमध्यायः ॥

निरुक्ते सप्तमोऽध्यायश्च समाप्तः ॥

ओ३म्

अथ द्वितीयाऽध्यायारम्भः ॥

तत्र प्रथमः पादः ।

द्रविणोदाः कस्माद्धनं द्रविणमुच्यते यदेनदभिद्रवन्ति बलं वा द्रविणं यदेनेनाभिद्रवन्ति तस्य दाता द्रविणोदाः तस्यैषा भवति ॥ १ ॥

द्रविणोदा द्रविणसो ग्रावहस्तासो अध्वरे ।
यज्ञेषु देवमीळते ॥ ऋ० १ । १५ । ७ ॥

द्रविणोदा यस्त्वं द्रविणस इति द्रविणसादिन इति वा द्रविणसानिन इति वा द्रविणसस्तस्मात्पिबत्विति वा । यज्ञेषु देवमीळते । याचन्ति स्तुवन्ति वर्धयन्ति पूजयन्तीति वा ॥

तत्को द्रविणोदाः । इन्द्र इति क्रौष्टुकिः स बलधनयोर्दातृतमस्तस्य च सर्वा बलकृतिरोजसो जातमुत मन्य एनम् (ऋ० १० । ७३ । १०) इति चाह । अथाप्यग्निं द्राविणोदसमाहैष पुनरेतस्माज्जायते । यो अश्मनोरन्तरग्निं जजान (ऋ० २ । १२ । ३) इत्यपि निगमो भवति । अथाप्यृतुयाजेषु द्राविणोदसाः प्रवादा भवन्ति तेषां पुनः पात्रस्येन्द्रपानमिति भवति । अथाप्येनं सोमपानेन स्तौति । अथाप्याह द्रविणोदाः पिबतु द्राविणोदसः-(ऋ० २ । ३७ । ४) इति ।

अयमेवाग्निर्द्रविणोदा इति शाकपूणिराग्नेयेष्वेव हि सूक्तेषु द्राविणोदसाः प्रवादा भवन्ति । देवा अग्निं धारयन्द्रविणोदाम् (ऋ० १ । ९६ । १) इत्यपि निगमो भवति । यथो एतत्स बलधनयोर्दातृतम इति सर्वासु देवतास्वैश्वर्यं विद्यते । यथो एतदोजसो जातमुत मन्य एनमिति चाहेत्ययमप्यग्निरोजसा बलेन मथ्यमानो जायते तस्मादेनमाह सहसस्पुत्रं, सहसः सूनुं, सहसो यहुम् । यथो एतदग्निं द्राविणोदसमाहेत्यृत्विजोऽत्र द्रविणोदस उच्यन्ते हविषो दातारस्ते चैनं जनयन्ति । ऋषीणां पुत्रो अधिराज एष इत्यपि निगमो भवति । यथो एतत्तेषां पुनः पात्रस्येन्द्रपानमिति भवतीति भक्तिमात्रं तद्भवति यथा वायव्यानीति सर्वेषां सोमपात्राणाम् । यथो एतत्सोमपानेनैनं स्तौतीत्यस्मिन्नप्येतदुपपद्यते । सोमं पिब मन्दसानो गणश्रिभिः (ऋ० ५ । ६० । ८) इत्यपि निगमो भवति । यथो एतद् द्रविणोदाः पिबतु द्राविणोदस इत्यस्यैव तद्भवति ॥२॥

मेर्यन्तु ते वह्नयो येभिरीयसेऽरिषण्यन्वीळयस्वा वनस्पते । आयूया धृष्णो अभिगूर्या त्वं नेष्ट्रात्सोमं द्रविणोदः पिब ऋतुभिः ॥ ऋ० २ । ३७ । ३ ॥

मेधन्तु ते वह्नयो वोढारो यैर्यास्यरिष्यन्दृढीभवायूय धृष्णो अभिगूर्य त्वं नेष्ट्रीयाद्धिष्ण्यात् । धिष्ण्यो धिषण्यो धिषणाभवः । धिषणा वाग्धिषेर्धात्यर्थे धीसादिनी वा धीसानिनीति वा । वनस्पत इत्येनमाहैष हि वनानां पाता वा पालयिता वा । वनं वनोतेः । पिबर्तुभिः कालैः ॥ ३ ॥

इति द्वितीयाऽध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

अथ द्वितीयः पादः ॥

अथात आप्रियः ॥ आप्रियः कस्मादाप्नोतेः प्रीणातेर्वा । आप्रीभिराप्रीणाति (ऐ० ब्रा० २ । ४) इति ब्राह्मणम् । तासामिध्मः प्रथमागामी भवतीध्मः समिन्धनात् । तस्यैषा भवति ॥ ४ ॥ १ ॥

समिद्धो अद्य मनुषो दुरोणे देवो देवान्यजसि जातवेदः । आ च वह मित्रमहश्चिकित्वान्त्वं दूतः कविरसि प्रचेताः ॥ ऋ० १० । ११० । १ ॥

समिद्धोऽद्य मनुष्यस्य मनुष्यस्य गृहे देवो देवान्यजसि जातवेद आ च वह मित्रमहश्चिकित्वाँश्चेतनावाँस्त्वं दूतः कविरसि प्रचेताः प्रवृद्धचेताः । यज्ञेध्म इति कात्थक्योऽग्निरिति शाकपूणिः ॥

तनूनपादाज्यं भवति नपादित्यनन्तरायाः प्रजाया नामधेयं निर्णततमा भवति गौरत्र तनूरुच्यते ततो अस्या भोगास्तस्याः पयो जायते पयस आज्यं जायते । अग्निरिति शाकपूणिरापोऽत्र तन्व उच्यन्ते तता अन्तरिक्षे ताभ्य ओषधिवनस्पतयो जायन्त ओषधिवनस्पतिभ्य एष जायते । तस्यैषा भवति ॥ ५ ॥ २ ॥

तनूनपात्पथ ऋतस्य यानान्मध्वा समञ्जन्त्स्वदया सुजिह्व । मन्मानि धीभिरुत यज्ञमृन्धन्देवत्रा च कृणुह्यध्वरं नः ॥ ऋ० १० । ११० । २ ॥

तनूनपात्पथ ऋतस्य यानान्यज्ञस्य यानान्मधुना समञ्जन्स्वदय कल्याणजिह्व मननानि च नो धीभिर्यज्ञं च समर्धय देवान्नो यज्ञं गमय ॥

नराशंसो यज्ञ इति कात्थक्यो नरा अस्मिन्नासीनाः शंसन्ति । अग्निरिति शाकपूणिर्नरैः प्रशस्यो भवति । तस्यैषा भवति ॥ ६ ॥ ३ ॥

नराशंसस्य महिमानमेषामुप स्तोषाम यजतस्य यज्ञैः । ये सुक्रतवः शुचयो धियंधाः स्वदन्ति देवा उभयानि हव्या ॥ ऋ० ७ । २ । २ ॥

नराशंसस्य महिमानमेषामुपस्तुमो यज्ञियस्य यज्ञैर्ये सुकर्माणः शुचयो धियं धारयितारः स्वदयन्तु देवा उभयानि हवींषि सोमं चेतराणि चेति वा तान्त्राणि चावापिकानि चेति वा ॥

ईळ ईट्टे स्तुतिकर्मण इन्धतेर्वा । तस्यैषा भवति ॥ ७ ॥ ४ ॥

आजुह्वान ईड्यो वन्द्यश्चा याह्यग्ने वसुभिः सजोषाः । त्वं देवानामसि यह्व होता स एनान्यक्षीषितो यजीयान् ॥ ऋ० १० । ११० । ३ ॥

आहूयमान ईडितव्यो वन्दितव्यश्चायाह्यग्ने वसुभिः सहजोषणस्त्वं देवानामसि यह्व होता । यह्व इति महतो नामधेयं यातश्च हूतश्च भवति । स एनान्यक्षीषितो यजीयान् । इषित प्रेषित इति वाधीष्ट इति वा यजीयान्यष्टृतरः ॥

बर्हिः परिबर्हणात् । तस्यैषा भवति ॥ ८ ॥ ५ ॥

प्राचीनं बर्हिः प्रदिशा पृथिव्या वस्तोरस्या वृज्यते अग्रे अह्नाम् । व्यु प्रथते वितरं वरीयो देवेभ्यो अदितये स्योनम् ॥ ऋ० १० । ११० । ४ ॥

प्राचीनं बर्हिः प्रदिशा पृथिव्या वसनायास्याः प्रवृज्यतेऽग्रेऽह्नां बर्हिः पूर्वाह्णे तद्विप्रथते वितरं विस्तीर्णतरमिति वा वरीयो वरतरमुरुतरं वा देवेभ्यश्चादितये च स्योनम् । स्योनमिति सुखनाम स्यतेरवस्यन्त्येतत्सेवितव्यं भवतीति वा ॥

द्वारो जवतेर्वा द्रवतेर्वा वारयतेर्वा । तासामेषा भवति ॥ ९ ॥ ६ ॥

व्यचस्वतीरुर्विया वि श्रयन्तां पतिभ्यो न जनयः शुम्भमानाः । देवीर्द्वारो बृहतीर्विश्वमिन्वा देवेभ्यो भवत सुप्रायणाः ॥ ऋ० १० । ११० । ५ ॥

व्यचनवत्य उरुत्वेन विश्रयन्तां पतिभ्य इव जाया ऊरू मैथुने धर्मे शुशोभिषमाणाः । वरतममङ्गमूरू । देव्यो द्वारो बृहत्यो महत्यो विश्वमिन्वा विश्वमाभिरेति । यज्ञे गृहद्वार इति कात्थक्योऽग्निरिति शाकपूणि ॥

उषासानक्तोषाश्च नक्ता चोषा व्याख्याता । नक्तेति रात्रिनामानक्ति भूतान्यवश्यायेनापि वा नक्ताव्यक्तवर्णा । तयोरेषा भवति ॥ १० ॥ ७ ॥

आ सुष्वयन्ती यजते उपाके उषासानक्ता सदतां नि योनौ । दिव्ये योषणे बृहती सुरुक्मे अधि श्रियं शुक्रपिशं दधाने ॥ ऋ० १० । ११० । ६ ॥

सेष्मीयमाणे इति वा सुष्वापयन्त्याविति वा सीदतामिति वा न्यासीदतामिति वा यज्ञिये उपक्रान्ते दिव्ये योषणे बृहत्यौ महत्यौ सुरुक्मे सुरोचने अधिदधाने शुक्रपेशसं श्रियम् । शुक्रं शोचतेर्ज्वलतिकर्मणः । पेश इति रूपनाम पिंशतेर्विपिशितं भवति । दैव्या होतारा दैव्यौ होतारावयं चाग्निरसौ च मध्यमः । तयोरेषा भवति ॥ ११ ॥ ८ ॥

दैव्या होतारा प्रथमा सुवाचा मिमाना यज्ञं मनुषो यजध्यै । प्रचोदयन्ता विदथेषु कारू प्राचीनं ज्योतिः प्रदिशा दिशन्ता ॥ ऋ० १० । ११० । ७ ॥

दैव्यौ होतारौ प्रथमौ सुवाचौ निर्मिमानौ यज्ञं मनुष्यस्य मनुष्यस्य यजनाय । प्रचोदयमानौ यज्ञेषु कर्त्तारौ पूर्वस्या दिशि यष्टव्यमिति प्रदिशन्तौ ॥

तिस्रो देवीस्तिस्रो देव्यः । तासामेषा भवति ॥ १२ ॥ ९ ॥

आ नो यज्ञं भारती तूयमेत्विळा मनुष्वदिह चेतयन्ती । तिस्रो देवीर्बर्हिरेदं स्योनं सरस्वती स्वपसः सदन्तु ॥ ऋ० १० । ११० । ८ ॥

ऐतु नो यज्ञं भारती क्षिप्रम् । भरत आदित्यस्तस्य भाः । इळा च मनुष्यवदिह चेतयमाना तिस्रो देव्यो बर्हिरिदं सुखं सरस्वती च सुकर्माण आसीदन्तु । त्वष्टा तूर्णमश्नुत इति नैरुक्तास्त्विषेर्वा स्याद् दीप्तिकर्मणस्त्वक्षतेर्वा स्यात्करोतिकर्मणः । तस्यैषा भवति ॥ १३ ॥ १० ॥

य इमे द्यावापृथिवी जनित्री रूपैरपिंशद्भुवनानि विश्वा।
तमद्य होतरिषितो यजीयान्देवं त्वष्टारमिह यक्षि विद्वान्॥
ऋ० १० । ११० । ६ ॥

य इमे द्यावापृथिव्यौ जनयित्र्यौ रूपैरकरोद्भूतानि च सर्वाणि तमद्य होतरिषितो यजीयान्देवं त्वष्टारमिह यज विद्वान् । माध्यमिकस्त्वष्टेत्याहुर्मध्यमे च स्थाने समाम्नातोऽग्निरिति शाकपूणिः । तस्यैषापरा भवति ॥ १४ ॥ ११ ॥

आविष्ट्यो वर्धते चारुरासु जिह्मानामूर्ध्वः स्वयशा उपस्थे । उभे त्वष्टुर्बिभ्यतुर्जायमानात्प्रतीची सिंहं प्रति जोषयेते ॥ ऋ० १ । ९५ । ५ ॥

आविरावेदनात्तस्यो वर्धते चारुरासु । चारुचरतेर्जिह्म जिहीतेरूर्ध्व उच्छ्रितो भवति स्वयशा आत्मयशा उपस्थ उपस्थाने । उभे त्वष्टुर्बिभ्यतुर्जायमानात् । प्रतीची सिंहं प्रति जोषयेते । द्यावापृथिव्याविति वाहोरात्रे इति वारणी इति वा प्रत्यक्ते सिंहं सहनं प्रत्यासेवेते ॥ १५ ॥ १२ ॥

इति द्वितीयऽध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

अथ तृतीयः पादः ॥

वनस्पतिर्व्याख्यातः (८ । ३) । तस्यैषा भवति ॥ १६ ॥ १ ॥

उपावसृज त्मन्या समञ्जन्देवानां पाथ ऋतुथा हवींषि।
वनस्पतिः शमिता देवो अग्निः स्वदन्तु हव्यं मधुना घृतेन ॥ ऋ० १० । ११० । १० ॥

उपावसृजात्मनात्मानं समञ्जन्देवानामन्नमृतावृतौ हवींषि कालेकाले । वनस्पति शमिता देवो अग्निरित्येते त्रयः स्वदयन्तु हव्यं मधुना च घृतेन च । तत्को वनस्पतिः । यूप इति कात्थक्योऽग्निरिति शाकपूणिः । तस्यैषापरा भवति ॥ १७ ॥ २ ॥

अ॒ञ्जन्ति॑ त्वाम॑ध्व॒रे दे॑व॒यन्तो॒ वन॑स्पते॒ मधु॑ना॒ दैव्ये॑न । यदू॒र्ध्वस्तिष्ठा॒ द्रवि॑णे॒ह ध॑त्ता॒द्यद्वा॒ क्षयो॑ मा॒तुर॒स्या उ॒पस्थे॑ ॥ ऋ० ३ । ८ । १ ॥

अञ्जन्ति त्वामध्वरे देवान्कामयमाना वनस्पते मधुना दैव्येन च घृतेन च । यदूर्ध्वं स्थास्यसि द्रवणानि च नो दास्यसि यद्वा ते कृतं क्षयो मातुरस्या उपस्थ उपस्थाने । अग्निरिति शाकपूणिः । तस्यैषापरा भवति ॥ १८ ॥ ३ ॥

दे॒वेभ्यो॑ वनस्पते ह॒वींषि॒ हिर॑ण्यपर्ण प्र॒दिव॑स्ते॒ अर्थ॑म् । प्र॒द॒क्षि॒णिद्र॑श॒नया॑ नि॒यूय॑ ऋ॒तस्य॑ वक्षि प॒थिभि॒ रजि॑ष्ठैः ॥ मै० सं० ४ । १३ । ७ ॥

देवेभ्यो वनस्पते हवींषि हिरण्यपर्ण ऋतपर्णापि वोपमार्थे स्याद्धिरण्यवर्णपर्णेति प्रदिवस्ते अर्थं पुराणस्ते सोऽर्थो यं ते प्रब्रूमो यज्ञस्य वह पथिभी रजिष्ठैर्ऋजुतमैः रजस्वलतमैस्तपिष्ठतमैरिति वा । तस्यैषापरा भवति ॥ १९ ॥ ४ ॥

वन॑स्पते र॒श॒नया॑ नि॒यूय॑ पि॒ष्टत॑मया व॒युना॑नि वि॒द्वान् । वह॑ दे॒वत्रा॒ दिधि॑षो ह॒वींषि॒ प्र च॑ दा॒तार॑म॒मृते॑षु वोचः ॥ मै० सं० ४ । १३ । ७ ॥

वनस्पते रशनया नियूय सुरूपतमया वयुनानि विद्वान् प्रज्ञानानि प्रजानन्वह देवान् यज्ञे दातुर्हवींषि प्रब्रूहि च दातारममृतेषु देवेषु ॥

स्वाहाकृतयः स्वाहेत्येतत्सु आहेति वा स्वा वागाहेति वा स्वं प्राहेति वा स्वाहुतं हविर्जुहोतीति । तासामेषा भवति ॥ २० ॥ ५ ॥

स॒द्यो जा॒तो व्य॑मिमीत य॒ज्ञम॒ग्निर्दे॒वाना॑मभवत्पुरो॒गाः । अ॒स्य होतुः॑ प्र॒दिश्यृ॒तस्य॑ वा॒चि स्वाहा॑कृतं ह॒विर॑दन्तु दे॒वाः ॥ ऋ० १० । ११० । ११ ॥

सद्यो जायमानो निरमिमीत यज्ञमग्निर्देवानामभवत्पुरोगामयस्य होतुः प्रदिश्यृतस्य वाच्यास्ये स्वाहाकृतं हविरदन्तु देवा इति यजन्ति ॥

इतीमा आप्रीदेवता अनुक्रान्ताः । अथ किंदेवताः प्रयाजानुयाजाः । आग्नेया इत्येके ॥ २१ ॥ ६ ॥

प्रयाजान्मे अनुयाजांश्च केवलानूर्जस्वन्तं हविषो दत्त भागम्। घृतं चापां पुरुषं चौषधीनामग्नेश्च दीर्घमायुरस्तु देवाः॥ ऋ० १०। ५१। ८॥

तव प्रयाजा अनुयाजांश्च केवल ऊर्जस्वन्तो हविषः सन्तु भागाः। तवाग्ने यज्ञोऽयमस्तु सर्वस्तुभ्यं नमन्तां प्रदिशश्चतस्रः॥ ऋ० १०। ५१। ९॥

आग्नेया वै प्रयाजा आग्नेया अनुयाजा इति च ब्राह्मणम्। छन्दोदेवता इत्यपरं छन्दांसि वै प्रयाजाश्छन्दांस्यनुयाजा इति च ब्राह्मणम्। ऋतुदेवता इत्यपरमृतवो वै प्रयाजा ऋतवोऽनुयाजा इति च ब्राह्मणम्। पशुदेवता इत्यपरं पशवो वै प्रयाजाः पशवोऽनुयाजा इति च ब्राह्मणम्। प्राणदेवता इत्यपरं प्राणा वै प्रयाजाः प्राणा वा अनुयाजा इति च ब्राह्मणम्। आत्मदेवता इत्यपरमात्मा वै प्रयाजा आत्मा वा अनुयाजा इति च ब्राह्मणम्। आग्नेया इति तु स्थितिः। भक्तिमात्रमितरत्। किमर्थं पुनरिदमुच्यते। यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्तां मनसा ध्यायेद्वषट्करिष्यन्निति ह विज्ञायते॥ तान्येतान्येकादशाप्रीसूक्तानि। तेषां वासिष्ठमात्रेयं वाध्र्यश्वं गार्त्समदमिति नाराशंसवन्ति मैधातिथं दैर्घतमसं प्रैषिकमित्युभयवन्त्यतोऽन्यानि तनूनपात्वन्ति॥ २२॥ ७॥

इति द्वितीयाऽध्यायस्य तृतीयः पादः॥

समाप्तश्चायमध्यायः॥

निरुक्ते अष्टमोऽध्यायश्च समाप्तः॥

ओ३म्

अथ तृतीयाऽध्यायारम्भः ॥

तत्र प्रथमः पादः ॥

अथ यानि पृथिव्यायतनानि सत्त्वानि स्तुतिं लभन्ते तान्यतोऽनुक्रमिष्यामः । तेषामश्व प्रथमागामी भवति । अश्वोव्याख्यात (२।२७)। तस्यैषा भवति ॥ १ ॥

अश्वो वोळ्हा सुखं रथं हसनामुपमन्त्रिणः । शेपो रोमण्वन्तौ भेदौ वारिन्मण्डूक इच्छतीन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ ऋ० ६ । ११२ । ४ ॥

अश्वो वोढा सुखं वोढा रथं वोढा । सुखमिति कल्याणनाम कल्याणं पुण्यं सुहितं भवति सुहितं गम्यतीति वा । हसिता वा पाता वा पालयिता वा । शेपमृच्छतीति वारि वारयति ॥

मानो व्याख्यातस्तस्यैषा भवति ॥ २ ॥

मा नो मित्रो वरुणो अर्यमायुरिन्द्र ऋभुक्षा मरुतः परिख्यन् । यद्वाजिनो देवजातस्य सप्तेः प्रवक्ष्यामो विदथे वीर्याणि ॥ ऋ० १ । १६२ । १ ॥

यद्वाजिनो देवैर्जातस्य सप्तेः सरणस्य प्रवक्ष्यामो यज्ञे विदथे वीर्याणि मा नस्त्वं मित्रश्च वरुणश्चार्यमा चायुश्च वायुरयन इन्द्रश्चोरुक्षयण ऋभूणां राजेति वा मरुतश्च परिख्यन् । शकुनिः शक्नोत्युन्नेतुमात्मानं शक्नोति नदितुमिति वा शक्नोति तकितुमिति वा सर्वतः शङ्करोऽस्त्विति वा शक्नोतेर्वा । तस्यैषा भवति ॥ ३ ॥

कनिक्रदज्जनुषं प्रब्रुवाण इयर्ति वाचमरितेव नावम् । सुमङ्गलश्च शकुने भवासि मा त्वा का चिदभिभा विश्व्या विदत् ॥ ऋ० २ । ४२ । १ ॥

न्यक्रन्दीज्जन्म प्रब्रुवाणो यथास्य शब्दस्तथा नामेरयति वाचमीरयितेव नावम् । सुमङ्गलश्च शकुने भव कल्याणमङ्गलः । मङ्गलं गिरतेर्गृणात्यर्थे गिरत्यनर्थानिति वाङ्गलं मङ्गलमज्जयति पापकमिति नैरुक्ता मा गच्छत्विति वा । मा च त्वा का चिदभिभूतिः सर्वतो विदत् । गृत्समदमर्थमभ्युत्थितं कपिञ्जलोऽभिववाशे । तदभिवादिन्येषर्ग्भवति ॥ ४ ॥

भद्रं वद दक्षिणतो भद्रमुत्तरतो वद ।
भद्रं पुरस्तान्नो वद भद्रं पश्चात्कपिञ्जल ॥

इति सा निगदव्याख्याता । गृत्समदो गृत्समदनो गृत्स इति मेधाविनाम गृणातेः स्तुतिकर्मणः ॥

मण्डूका मज्जूका मज्जनान्मदतेर्वा मोदतिकर्मणो मन्दतेर्वा तृप्तिकर्मणः । मण्डयतेरिति वैयाकरणा मण्ड एषामोक इति वा मण्डो मदेर्वा मुदेर्वा । तेषामेषा भवति ॥ ५ ॥

संवत्सरं शशयाना ब्राह्मणा व्रतचारिणः ॥
वाचं पर्जन्यजिन्वितां प्र मण्डूका अवादिषुः ॥ ऋ० ७ । १०३ । १ ॥

संवत्सरं शिश्याना ब्राह्मणा व्रतचारिणोऽब्रुवाणा अपि वोपमार्थे स्याद् ब्राह्मणा इव व्रतचारिण इति वाचं पर्जन्यप्रीतां प्रावादिषुर्मण्डूकाः । वसिष्ठो वर्षकामः पर्जन्यं तुष्टाव तं मण्डूका अन्वमोदन्त स मण्डूकाननुमोदमानान्दृष्ट्वा तुष्टाव । तदभिवादिन्येषर्भवति ॥ ६ ॥

उप प्र वद मण्डूकि वर्षमा वद तादुरि ।
मध्ये ह्रदस्य प्लवस्व विगृह्य चतुरः पदः ॥ अथ० ४ । १५ । १४ ॥

इति सा निगदव्याख्याता ॥

अक्षा अश्नुवत एनानिति वाभ्यश्नुवत एभिरिति वा । तेषामेषा भवति ॥ ७ ॥

प्रावेपा मा बृहतो मादयन्ति प्रवातेजा इरिणे वर्वृताना ।
सोमस्येव मौजवतस्य भक्षो विभीदको जागृविर्मह्यमच्छान् ॥ ऋ० १० । ३४ । १ ॥

प्रवेपिणो मा महतो विभीदकस्य फलानि मादयन्ति प्रवातेजाः प्रवणेजा इरिणे वर्त्तमानाः । इरिणं निर्ऋणमृणातेरपार्णं भवत्यपरता अस्मादोषधय इति वा । सोमस्येव मौजवतस्य भक्षः । मौजवतो मूजवति जातो मूजवान् पर्वतो मुञ्जवान्मुञ्जो विमुच्यत इषीकयेषीकेषतेर्गतिकर्मण इयमपीतरेषीकैतस्मादेव । विभीदको विभेदनाज्जागृविर्जागरणान्मह्यमचच्छदत् । प्रशंसत्येना प्रथमया निन्दत्युत्तराभिर्ऋषेरक्षपरिद्यूनस्यैतदार्षं वेदयन्ते ॥

ग्रावाणो हन्तेर्वा गृणातेर्वा गृह्णातेर्वा तेषामेषा भवति ॥ ८ ॥

प्रैते वंदन्तु प्र वयं वंदाम ग्रावंभ्यो वाचं वदता वदं-द्भ्यः । यदंद्रयः पर्वताः साकमाशवः श्लोकं घोषं भरथेन्द्राय सोमिनंः ॥ ऋ० १० । ९४ । १ ॥

प्रवदन्त्वेते प्रवदाम वयं ग्रावभ्यो वाचं वदत वदद्भ्यो यदद्रयः पर्वता अदरणीयाः सह सोममाशवः क्षिप्रकारिणः । श्लोक शृणोतेर्घोषो घुष्यते. । सोमिनो यूयं स्थेति वा सोमिनो गृहेष्विति वा ॥

येन नराः प्रशस्यन्ते स नाराशंसो मन्त्रस्तस्यैषा भवति ॥ ९ ॥

अमंन्दान्त्स्तोमान्प्रभरे मनीषा सिन्धावधि क्षियतो भाव्यस्यं । यो मे सहस्रममिमीत सवानतूर्तो राजा श्रवं इच्छमानः ॥ ऋ० १ । १२६ । १ ॥

अमन्दान्स्तोमानबालिशाननल्पान्वा । बालो बलवर्ती भर्तव्यो भवत्यम्ब स्मा अलं भवतीति वाम्बास्मै बलं भवतीति वा बलो वा प्रतिषेधव्यवहित. । प्रभरे मनीषया मनस ईषया स्तुत्या प्रज्ञया वा सिन्धावधि निवसतो भावयव्यस्य राज्ञो यो मे सहस्र निरमिमीत सवानतूर्तो राजातूर्ण इति वात्वरमाणा इति वा प्रशंसामिच्छमान ॥ १० ॥

इति तृतीयाऽध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

अथ द्वितीयः पादः ॥

यज्ञसंयोगाद्राजा स्तुतिं लभेत राजसंयोगाद्युद्धोपकरणानि । तेषां रथ. प्रथमागामी भवति । रथो रंहतेर्गतिकर्मणः स्थिरतेर्वा स्याद्विपरीतस्य रममाणोऽस्मिंस्तिष्ठतीति वा रपतेर्वा रसतेर्वा । तस्यैषा भवति ॥ ११ ॥ १ ॥

वनंस्पते वीड्वंङ्गो हि भूया अस्मत्संखा प्रतरंणः सुवीरंः । गोभिः सन्नंद्धो असि वीळयंस्वास्थाता ते जयतु जेत्वांनि ॥ ऋ० ६ । ४७ । २६ ॥

वनस्पते दृढाङ्गो हि भवास्मत्सखा प्रतरण सुवीरः कल्याणवीरो गोभिः सन्नद्धो असि वीळयस्वेति संस्तम्भस्वास्थाता ते जयतु जेतव्यानि ॥

दुन्दुभिरिति शब्दानुकरणं द्रुमो भिन्न इति वा दुन्दुभ्यतेर्वा स्याच्छब्दकर्मणः । तस्यैषा भवति ॥ १२ ॥ २ ॥

उप श्वासय पृथिवीमुत द्यां पुरुत्रा ते मनुतां विष्ठितं जगत् ।
स दुन्दुभे सजूरिन्द्रेण देवैर्दूराद्दवीयो अप सेध शत्रून् ॥
ऋ० ६ । ४७ । २९ ॥

उपश्वासय पृथिवीं च दिवं च बहुधा ते घोषं मन्यतां विष्ठितं स्थावरं जङ्गमं च यत्स दुन्दुभे सहजोषण इन्द्रेण च देवैश्च दूराद् दूरतरमपसेध शत्रून् ॥

इषुधिरिषूणां निधानम् । तस्यैषा भवति ॥ १३ ॥ ३ ॥

बह्वीनां पिता बहुरस्य पुत्रश्चिश्चा कृणोति समनावगत्य ।
इषुधिः सङ्काः पृतनाश्च सर्वाः पृष्ठे निनद्धो जयति प्रसूतः ॥
ऋ० ६ । ७५ । ५ ॥

बहूनां पिता बहुरस्य पुत्र इतीषूनभिप्रेत्य प्रस्मयत इवापाव्रियमाणः शब्दानुकरणं वा । सङ्काः सचतेः सम्पूर्वाद्वा किरतेः । पृष्ठे निनद्धो जयति प्रसूत इति व्याख्यातम् ॥

हस्तघ्नो हस्ते हन्यते । तस्यैषा भवति ॥ १४ ॥ ४ ॥

अहिरिव भोगैः पर्येति बाहुं ज्याया हेतिं परिबाधमानः ।
हस्तघ्नो विश्वा वयुनानि विद्वान्पुमान्पुमांसं परि पातु विश्वतः ॥ ऋ० ६ । ७५ । १४ ॥

अहिरिव भोगैः परिवेष्टयति बाहुं ज्यावधात्परित्रायमाणो हस्तघ्नः सर्वाणि प्रज्ञानानि प्रजानन्पुमान्पुरुमना भवति पुंसतेर्वा ॥

अभीशवो व्याख्याताः । तेषामेषा भवति ॥ १५ ॥ ५ ॥

रथे तिष्ठन्नयति वाजिनः पुरो यत्र यत्र कामयते सुषारथिः ।
अभीशूनां महिमानं पनायत मनः पश्चादनु यच्छन्ति रश्मयः ॥ ऋ० ६ । ७५ । ६ ॥

रथे तिष्ठन्नयति वाजिनः पुरस्तात्सतो यत्र यत्र कामयते सुषारथिः कल्याणसारथिरभीशूनां महिमानं पूजयामि मनः पश्चात्सन्तोऽनुयच्छन्ति रश्मयः ॥

धनुर्धन्वतेर्गतिकर्मणो वधकर्मणो वा धन्वन्त्यस्मादिषवः । तस्यैषा भवति ॥ १६ ॥ ६ ॥

धन्वना गा धन्वनाजिं जयेम धन्वना तीव्राः समदो जयेम ।
धनुः शत्रोरपकामं कृणोति धन्वना सर्वाः प्रदिशो जयेम ॥
ऋ० ६ । ७५ । २ ॥

इति सा निगदव्याख्याता । समदः समदो वात्ते सम्मदो वा मदते ॥
ज्या जयतेर्वा जिनातेर्वा प्रजावयतीषूनिति वा । तस्या एषा भवति ॥ १७ ॥ ७ ॥

वक्ष्यन्तीवेदा गनीगन्ति कर्णं प्रियं सखायं परिषस्वजाना ।
योषेव शिङ्क्ते वितताधि धन्वञ्ज्या इयं समने पारयन्ती ॥
ऋ० ६ । ७५ । ३ ॥

वक्ष्यन्तीवागच्छति कर्णं प्रियमिव सखायमिषुं परिष्वजमाना योषेव शिङ्क्ते शब्दं करोति वितताधि धनुषि ज्येय समने सङ्ग्रामे पारयन्ती पारं नयन्ती ॥
इषुरिषतेर्गतिकर्मणो वधकर्मणो वा । तस्यैषा भवति ॥ १८ ॥ ८ ॥

सुपर्णं वस्ते मृगो अस्या दन्तो गोभिः सन्नद्धा पतति प्रसूता ।
यत्रा नरः सं च वि च द्रवन्ति तत्रास्मभ्यमिषवः शर्म यंसन् ॥
ऋ० ६ । ७५ । ११ ॥

सुपर्णं वस्त इति वाजानभिप्रेत्य मृगमयोऽस्या दन्तो मृगयतेर्वा गोभिः सन्नद्धा पतति प्रसूतेति व्याख्यातम् (३ । ५) । यत्र नराः सन्द्रवन्ति च विद्रवन्ति च तत्रास्मभ्यमिषव. शर्म यच्छन्तु शरणं सङ्ग्रामेषु ॥
अश्वाजनीं कशेत्याहु । कशा प्रकाशयति भयमश्वाय कृष्यतेर्वाणुभावाद्वाक्पुनः प्रकाशयत्यर्थान्खशया क्रोशतेर्वा । अश्वकशाया एषा भवति ॥ १९ ॥ ९ ॥

आ जङ्घन्ति सान्वेषां जघनाँ उप जिघ्नते ।
अश्वाजनि प्रचेतसोऽश्वान्त्समत्सु चोदय ॥ ऋ० ६ । ७५ । १३ ॥

आघ्नन्ति सानून्येषां सरणानि सक्थीनि । सक्थि सचतेरासक्तोऽस्मिन्कायः । जघनानि चोपघ्नन्ति । जघनं जङ्घन्यतेः । अश्वाजनि प्रचेतस. प्रवृद्धचेतसोऽश्वान्त्समत्सु समरणेषु सङ्ग्रामेषु चोदय ॥
उलूखलमुरुकरं वोर्ध्वखं वा । उरु मे कुर्वित्यब्रवीत्तदुलूखलमभवदुरुकरं वैतदुलूखलमित्याचक्षते परोक्षेणेति च ब्राह्मणम् । तस्यैषा भवति ॥ २० ॥ १० ॥

यच्चिद्धि त्वं गृहेगृह उलूखलक युज्यसे ।

इह द्युमत्तमं वद जयतामिव दुन्दुभिः ॥ ऋ० १ । २८ । ५ ॥

इति सा निगदव्याख्याता ॥ २१ ॥ ११ ॥

इति तृतीयाऽध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

अथ तृतीयः पादः ॥

वृषभः प्रजां वर्षतीति वातिवृहति रेत इति वा तद्वृषकर्मा वर्षणाद्वृषभः । तस्यैषा भवति ॥ २२ ॥ १ ॥

न्यक्रन्दयन्नुपयन्त एनममेहयन्वृषभं मध्य आजेः ।
तेन सूभर्वं शतवत्सहस्रं गवां मुद्गलः प्रधने जिगाय ॥
ऋ० १० । १०२ । ५ ॥

न्यक्रन्दयन्नुपयन्त एनमिति व्याख्यातममेहयन्वृषभं मध्य आजेराजयनस्या जवनस्येति वा तेन सं सूभर्वं राजानम् (भर्वतिरत्तिकर्मा) तद्वा सूभर्वं सहस्रं गवां मुद्गलः प्रधने जिगाय । प्रधन इति सङ्ग्रामनाम प्रकीर्णान्यस्मिन्धनानि भवन्ति ॥ द्रुघणो द्रुममयो घनः । तत्रेतिहासमाचक्षते—मुद्गलो भार्म्यश्व ऋषिर्वृषभं च द्रुघणं च युक्त्वा सङ्ग्रामे व्यवहृत्याजिं जिगाय । तदभिवादिन्येषर्ग्भवति ॥ २३ ॥ २ ॥

इमं तं पश्य वृषभस्य युञ्जं काष्ठाया मध्ये द्रुघणं शयानम् ।
येन जिगाय शतवत्सहस्रं गवां मुद्गलः पृतनाज्येषु ॥
ऋ० १० । १०२ । ६ ॥

इमं तं पश्य वृषभस्य सहयुजं काष्ठाया मध्ये द्रुघणं शयानं येन जिगाय शतवत्सहस्रं गवां मुद्गलः पृतनाज्येषु । पृतनाज्यमिति सङ्ग्रामनाम पृतनानामजनाद्वा जयनाद्वा । मुद्गलो मुद्गवान् मुद्गिलो वा मदनं गिलतीति वा मदङ्गिलो वा मुदङ्गिलो वा । भार्म्यश्वो भृम्यश्वस्य पुत्रो भृम्यश्वो भृमयोऽस्याश्वा अश्वभरणाद्वा । पितुरित्यन्ननाम पातेर्वा पिबतेर्वा प्यायतेर्वा तस्यैषा भवति ॥ २४ ॥ ३ ॥

पितुं नु स्तोषं महो धर्माणं तविषीम् ।
यस्य त्रितो व्योजसा वृत्रं विपर्वमर्दयत् ॥ ऋ० १ । १८७ । १ ॥

तं पितुं स्तौमि महतो धारयितारं बलस्य तविषीति बलनाम तवतेर्वा वृद्धिकर्मणः यस्य त्रित ओजसा बलेन त्रितस्त्रिस्थान इन्द्रो वृत्रं विपर्वाणं व्यर्दयति ॥

नद्यो व्याख्याताः (२ । २४) । तासामेषा भवति ॥ २५ ॥ ४ ॥

इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रि स्तोमं सचता परुष्ण्या ।
असिक्न्या मरुद्वृधे वितस्तयार्जीकीये शृणुह्या सुषोमया ॥
ऋ० १० । ७५ । ५ ॥

इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रि परुष्णि स्तोममासेवध्वमसिक्न्या च सह मरुद्वृधे वितस्तया चार्जीकीय आशृणुहि सुषोमया चेति समस्तार्थः । अथैकपदनिरुक्तम् । गंगा गमनाद्यमुना प्रयुवति गच्छतीति वा प्रवियुतं गच्छतीति वा । सरस्वती सर इत्युदकनाम सर्तेस्तद्वती । शुतुद्री शुद्राविणी क्षिप्रद्राविण्याशु तुन्नेव द्रवतीति वा । इरावतीं परुष्णीत्याहुः पर्ववती भास्वती कुटिलगामिनी । असिक्न्यशुक्लासिता सितमिति वर्णनाम तत्प्रतिषेधोऽसितम् । मरुद्वृधाः सर्वा नद्यो मरुत एना वर्धयन्ति । वितस्ता विदग्धा विवृद्धा महाकूला । आर्जीकीयां विपाडित्याहुर्ऋजूकप्रभवा वर्जुगामिनी वा । विपाड्विपाटनाद्वा विपाशनाद्वा विप्रापणाद्वा पाशा अस्यां व्यपाश्यन्त वशिष्ठस्य मुमूर्षतस्तस्माद्विपाडुच्यते पूर्वमासीदुरुञ्जिरा । सुषोमा सिन्धुर्यदेनामभिप्रसुवन्ति नद्यः सिन्धुः स्यन्दनात् ॥

आप आप्नोतेः तासामेषा भवति ॥ २६ ॥ ५ ॥

आपो हि ष्ठा मयोभुवस्ता न ऊर्जे दधातन ।
महे रणाय चक्षसे ॥ ऋ० १० । ९ । १ ॥

आपो हि स्थ सुखभुवस्ता नोऽन्नाय धत्त महते च नो रणाय रमणीयाय च दर्शनाय । ओषधय ओषद्धयन्तीति वौषत्येना धयन्तीति वा दोषं धयन्तीति वा । तासामेषा भवति ॥ २७ ॥ ६ ॥

या ओषधीः पूर्वा जाता देवेभ्यस्त्रियुगं पुरा ।
मनै नु बभ्रूणामहं शतं धामानि सप्त च ॥ ऋ० १० । ९७ । १ ॥

या ओषधयः पूर्वा जाता देवेभ्यस्त्रीणि युगानि पुरा मन्ये नु तद् बभ्रूणामहं बभ्रुवर्णानां हरणानां भरणानामिति वा शतं धामानि सप्त चेति । धामानि त्रयाणि भवन्ति स्थानानि नामानि जन्मानीति । जन्मान्यत्राभिप्रेतानि सप्तशतं पुरुषस्य मर्मणां तेष्वेना दधतीति वा ॥

रात्रिर्व्याख्याता (२ । १८) । तस्या एषा भवति ॥ २८ ॥ ७ ॥

आ रात्रि पार्थिवं रजः पितुरप्रायि धामभिः । दिवः सदांसि बृहती वि तिष्ठस आ त्वेषं वर्त्तते तमः ॥ अथ० १९ । ४७ । १ ॥

आपूपुरस्त्वं रात्रि पार्थिवं रजः स्थानैर्मध्यमस्य दिवः सदांसि बृहती महती वितिष्ठस आवर्तते त्वेषं तमोरजः ॥

अरण्यान्यरण्यस्य पत्न्यरण्यमपार्णं ग्रामादरमणं भवतीति वा । तस्या एषा भवति ॥ २९ ॥ ८ ॥

अरण्यान्यरण्यान्यसौ या प्रेव नश्यसि । कथा ग्रामं न पृच्छसि न त्वा भीरिव विन्दतीँ३ ॥ ऋ० १० । १४६ । १ ॥

अरण्यानीत्येनामामन्त्रयते यासावरण्यानि वनानि पराचीव नश्यसि कथं ग्रामं न पृच्छसि न त्वा भीर्विन्दतीवेति । इवः परिभूयार्थे वा ॥

श्रद्धा श्रद्धानात् । तस्या एषा भवति ॥ ३० ॥ ९ ॥

श्रद्धयाग्निः समिध्यते श्रद्धया हूयते हविः ।
श्रद्धां भगस्य मूर्धनि वचसा वेदयामसि ॥
ऋ० १० । १५१ । १ ॥

श्रद्धयाग्निः साधु समिध्यते श्रद्धया हविः साधु हूयते श्रद्धां भगस्य भागधेयस्य मूर्धनि प्रधानाङ्गे वचनेनावेदयामः ॥

पृथिवी व्याख्याता (१ । १४) । तस्या एषा भवति ॥ ३१ ॥ १० ॥

स्योना पृथिवि भवानृक्षरा निवेशनी ।
यच्छा नः शर्म सप्रथः ॥ ऋ० १ । २२ । १५ ॥

सुखा नः पृथिवि भवानृक्षराः निवेशन्यृक्षरः कण्टक ऋच्छतेः । कण्टकः कंतपो वा कृन्ततेर्वा कन्टतेर्वा स्याद्गतिकर्मण उद्गततमो भवति । यच्छ नः शर्म शरणं सर्वतः पृथु ॥

अप्वा व्याख्याता (६ । १२) । तस्या एषा भवति ॥ ३२ ॥ ११ ॥

अमीषां चित्तं प्रतिलोभयन्ती गृहाणाङ्गान्यप्वे परेहि ।
अभिप्रेहि निर्दह हृत्सु शोकैरन्धेनामित्रास्तमसा सचन्ताम् ॥
ऋ० १० । १०३ । १२ ॥

अमीषां चित्तानि प्रज्ञानानि प्रतिलोभयमाना गृहाणाङ्गान्यप्वे परेह्यभिप्रेहि निर्दहैषां हृदयानि शोकैरन्धेनामित्रास्तमसा संसेव्यन्ताम् ॥

अग्नाय्यग्नेः पत्नी । तस्या एषा भवति ॥ ३३ ॥ १२ ॥

इहेन्द्राणीमुप ह्वये वरुणानीं स्वस्तये ।
अग्नायीं सोमपीतये ॥ ऋ० १ । २२ । १२ ॥

इति सा निगदव्याख्याता ॥ ३४ ॥ १३ ॥

इति तृतीयाऽध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

अथ चतुर्थः पादः ॥

अथातोऽष्टौ द्वन्द्वानि ॥ उलूखलमुसले, उलूखलं व्याख्यातम् (९ । २०) । मुसलं मुहुः सरम् । तयोरेषा भवति ॥ ३५ ॥ १ ॥

आयजी वाजसातमा ता ह्युच्चा विजर्भृतः ।
हरी इवान्धांसि बप्सता ॥ ऋ० १ । २८ । ७ ॥

आयष्टव्ये अन्नानां सम्भक्ततमे ते ह्युच्चैर्विह्रियेते हरी इवान्नानि भुञ्जाने । हविर्धाने हविषां निधाने । तयोरेषा भवति ॥ ३६ ॥ २ ॥

आ वामुपस्थमद्रुहा देवाः सीदन्तु यज्ञियाः ।
इहाद्य सोमपीतये ॥ ऋ० २ । ४१ । २१ ॥

आसीदन्तु वामुपस्थमुपस्थानमद्रोग्धव्ये इति वा यज्ञिया देवा यज्ञसम्पादिन इहाद्य सोमपानाय ॥

द्यावापृथिव्यौ व्याख्याते । तयोरेषा भवति ॥ ३७ ॥ ३ ॥

द्यावा नः पृथिवी इमं सिध्रमद्य दिविस्पृशम्।
यज्ञं देवेषु यच्छताम्॥ ऋ० २।४१।२०॥

द्यावापृथिव्यौ न इमं साधनमद्य दिविस्पृशं यज्ञं देवेषु नियच्छताम्॥

विपाट्छुतुद्र्यौ व्याख्याते (९।२४)। तयोरेषा भवति॥ ३८॥४॥

प्र पर्वतानामुशती उपस्थादश्वे इव विषिते हासमाने।
गावेव शुभ्रे मातरा रिहाणे विपाट्छुतुद्री पयसा जवेते॥
ऋ० ३।३३।१॥

पर्वतानामुपस्थादुपस्थानादुशत्यौ कामयमाने अश्वे इव विमुक्ते इति वा विषण्णे इति वा हासमाने हासतिः स्पर्धायां हर्षमाणे वा। गावाविव शुभ्रे शोभने मातरौ संरिहाणे विपाट्छुतुद्र्यौ पयसा प्रजवेते॥

आर्त्नी अर्तन्यौ वारयौ वारिषण्यौ वा। तयोरेषा भवति॥ ३९॥५॥

ते आचरन्ती समनेव योषा मातेव पुत्रं बिभृतामुपस्थे। अप
शत्रून्विध्यतां संविदाने आर्त्नी इमे विष्फुरन्ती अमित्रान्॥
ऋ० ६।७५।४॥

ते आचरन्त्यौ समनसाविव योषे मातेव पुत्रं बिभृतामुपस्थ उपस्थानेऽपविध्यतां शत्रून्संविदाने आर्त्न्याविमे विघ्नत्यावमित्रान्॥

शुनासीरौ शुनो वायुः शु एत्यन्तरिक्षे सीर आदित्यः सरणात्। तयोरेषा भवति॥ ४०॥६॥

शुनासीराविमां वाचं जुषेथां यद्दिवि चक्रथुः पयः।
तेनेमामुप सिञ्चतम्॥ ऋ० ४।५७।५॥

इति सा निगदव्याख्याता॥

देवी जोष्ट्री देव्यौ जोषयित्र्यौ द्यावापृथिव्याविति वाऽहोरात्रे इति सस्यं च समा चेति कात्थक्यः। तयोरेष सम्प्रैषो भवति॥ ४१॥७॥

देवी जोष्ट्री वसुधिती ययोरन्याघा द्वेषांसि यूयवदान्या। वक्षद्वसु वार्याणि यजमानाय वसुवने वसुधेयस्य वीतां यज॥ मै० सं० ४।१३।८॥

देवी जोष्ट्री देव्यौ जोषयित्र्यौ वसुधिती वसुधान्यौ ययोरन्याघानि द्वेषांस्यवया-वयत्यावहस्यन्या वसूनि वननीयानि यजमानाय वसुवननाय च वसुधानाय च वीता पिबेता कामयता वा । यजेति सम्प्रैष ॥

देवी ऊर्जाहुती देव्या ऊर्जाह्वान्यौ द्यावापृथिव्याविति वाहोरात्रे इति वा सस्यं च समा चेति कात्थक्यः । तयोरेष सम्प्रैषो भवति ॥ ४२ ॥ ८ ॥

देवी ऊर्जाहुती इषमूर्जमन्या वक्षत्सग्धिं सपीतिमन्या नवेन पूर्वं दयमानाः स्याम पुराणेन नवं तामूर्जमूर्जाहुती ऊर्जयमाने अधातां वसुवने वसुधेयस्य वीतां यज ॥ मै० सं० ४ । १३ । ८ ॥

देवी ऊर्जाहुती देव्या ऊर्जाह्वान्यावन्नं च रसं चावहत्यावहत्यन्या सहजग्धिं च सहपीतिं चान्या नवेन पूर्वं दयमाना स्याम पुराणेन नवं तामूर्जमूर्जाहुती ऊर्जयमाने अधाता वसुवननाय च वसुधानाय च वीता पिबेता कामयेता वा । यजेति सम्प्रैष ॥ ४३ ॥ ९ ॥

इति तृतीयाऽध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

समाप्तश्चायमध्यायः ॥

निरुक्ते नवमाऽध्यायश्च समाप्तः ॥

ओ३म्

अथ चतुर्थोऽध्यायारम्भः ॥

तत्र प्रथमः पादः ॥

अथातो मध्यस्थाना देवताः । तासां वायुः प्रथमागामी भवति । वायुर्वातेर्वेतेर्वा स्याद्गतिकर्मणः । एतेरिति स्थौलाष्ठीविरनर्थको वकारः । तस्यैषा भवति ॥ १ ॥

वायवा याहि दर्शतेमे सोमा अरंकृताः ।
तेषां पाहि श्रुधी हवम् ॥ ऋ० १ । २ । १ ॥

वायवायाहि दर्शनीयेमे सोमा अरंकृता अलंकृतास्तेषां पिब शृणु नो ह्वानमिति । कमन्यं मध्यमादेवमवक्ष्यत् । तस्यैषापरा भवति ॥ २ ॥

आसस्राणासः शवसानमच्छेन्द्रं सुचक्रे रथ्यासो अश्वाः ।
अभि श्रव ऋज्यन्तो वहेयुर्नू चिन्नु वायोरमृतं वि दस्येत् ॥
ऋ० ६ । ३७ । ३ ॥

आससृवांसोऽभिबलायमानमिन्द्रं कल्याणचक्रे रथे योगाय रथ्या अश्वा रथस्य वोढार ऋज्यन्त ऋजुगामिनोऽन्नमभिवहेयुर्नवं च पुराणं च । श्रव इत्यन्ननाम श्रूयत इति सतः । वायोश्चास्य भक्षो यथा न विदस्येदिति । इन्द्रप्रधानेत्येके नैघण्टुकं वायुकर्मोभयप्रधानेत्यपरम् ॥

वरुणो वृणोतीति सतः । तस्यैषा भवति ॥ ३ ॥

नीचीनबारं वरुणः कवन्धं प्र ससर्ज रोदसी अन्तरिक्षम् ।
तेन विश्वस्य भुवनस्य राजा यवं न वृष्टिर्व्युनत्ति भूम ॥
ऋ० ५ । ८५ । ३ ॥

नीचीनद्वारं वरुणः कवन्धं मेघम् । कवनमुदकं भवति तदस्मिन्धीयत उदकमपि कवन्धमुच्यते बन्धिरनिभृतत्वे कमनिभृतं च । प्रसृजति द्यावापृथिव्यौ चान्तरिक्षं च । महत्त्वेन तेन सर्वस्य भुवनस्य राजा यवमिव वृष्टिर्व्युनत्ति भूमिम् । तस्यैषापरा भवति ॥ ४ ॥

तमू षु समना गिरा पितॄणां च मन्मभिः ।
नाभाकस्य प्रशस्तिभिर्यः सिन्धूनामुपोदये सप्तस्वसा
स मध्यमो नभन्तामन्यके समे ॥ ऋ० ८ । ४१ । २ ॥

तं स्वभिष्टौमि समानया गिरा गीत्या स्तुत्या पितॄणां च मननीयैः स्तोमैर्नाभाकस्य प्रशस्तिभिः । ऋषिर्नाभाको बभूव । यः स्यन्दमानानामासामपामुपोदये सप्तस्वसारमेनमाह वाग्भिः स मध्यम इति निरुच्यतेऽथैष एव भवति । नभन्तामन्यके समे । मा भूवन्नन्यके सर्वे ये नो द्विषन्ति दुर्धियः पापधियः पापसङ्कल्पाः ॥

रुद्रो रौतीति सतो रोरूयमाणो द्रवतीति वा रोदयतेर्वा । यदरुदत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वमिति काठकम् । यदरोदीत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वमिति हारिद्रविकम् । तस्यैषा भवति ॥ ५ ॥

इमा रुद्राय स्थिरधन्वने गिरः क्षिप्रेषवे देवाय स्वधाव्ने । अषाळ्हाय सहमानाय वेधसे तिग्मायुधाय भरता शृणोतु नः ॥ ऋ० ७ । ४६ । १ ॥

इमा रुद्राय दृढधन्वने गिरः क्षिप्रेषवे देवायान्नवतेऽषाढायान्यैः सहमानाय विधात्रे तिग्मायुधाय भरत शृणोतु नः तिग्मं तेजतेरुत्साहकर्मण आयुधमायोधनात् । तस्यैषापरा भवति ॥ ६ ॥

या ते दिद्युदवसृष्टा दिवस्परि क्ष्मया चरति परि सा वृणक्तु नः । सहस्रं ते स्वपिवात भेषजा मा नस्तोकेषु तनयेषु रीरिषः ॥ ऋ० ७ । ४६ । ३ ॥

या ते दिद्युदवसृष्टा दिवस्परि दिवोऽधि । दिद्युद् द्यतेर्वा द्युतेर्वा द्योततेर्वा । क्ष्मया चरति । क्ष्मा पृथिवी । तस्यां चरति तया चरति विक्ष्मापयन्ती चरतीति वा परिवृणक्तु नः सा । सहस्रं ते स्वाप्तवचन भैषज्यानि मा नस्त्वं पुत्रेषु च पौत्रेषु च रीरिषः । तोकं तुद्यतेस्तनयं तनोतेः अग्निरपि रुद्र उच्यते । तस्यैषा भवति ॥ ७ ॥

जरा॑बोध॒ तद्वि॑विड्ढि वि॒शेवि॑शे य॒ज्ञिया॑य ।
स्तोमं॑ रु॒द्राय॒ दृशी॑कम् ॥ ऋ० १ । २७ । १० ॥

जरा स्तुतिर्जरतेः स्तुतिकर्मणस्तां बोध तया बोधयितरिति वा तद्विविड्ढि तत्कुरु मनुष्यस्य मनुष्यस्य यजनाय । स्तोमं रुद्राय दर्शनीयम् ॥

इन्द्र इरां दृणातीति वेरां ददातीति वेरां दधातीति वेरां दारयत इति वेरां धारयत इति वेन्दवे द्रवतीति वेन्दौ रमत इति वेन्धे भूतानीति वा । तद्यदेनं प्राणैः समैन्धंस्तदिन्द्रस्येन्द्रत्वमिति विज्ञायते । इदं करणादित्याग्रायणः । इदं दर्शनादित्यौपमन्यवः । इन्दतेर्वैश्वर्यकर्मण इदञ्छत्रूणां दारयिता वा द्रावयिता वादरयिता च यज्वनाम । तस्यैषा भवति ॥ ८ ॥

अद॑र्द॒रुत्स॒मसृ॑जो॒ वि खानि॒ त्वम॑र्ण॒वान्ब॑द्बधा॒नाँ अ॑रम्णाः ।
म॒हान्त॑मिन्द्र॒ पर्व॑तं॒ वि यद्वः सृ॒जो वि धारा॒ अव॑ दान॒वं ह॑न् ॥ ऋ० ५ । ३२ । १ ॥

अदृणा उत्सम् । उत्स उत्सरणाद्वोत्सदनाद्वोत्स्यन्दनाद्वोनत्तेर्वा । व्यसृजोऽस्य खानि त्वमर्णवानर्णस्वत एतान्माध्यमिकान्त्संस्त्यायान्बाबध्यमानानरम्णाः । रम्णातिः संयमनकर्मा विसर्जनकर्मा वा । महान्तमिन्द्र पर्वतं मेघं यद् व्यवृणोर्व्यसृजोऽस्य धारा अवहन्नेनं दानवं दानकर्माणम् । तस्यैषापरा भवति ॥ ९ ॥

यो जा॒त ए॒व प्र॑थ॒मो मन॑स्वान्दे॒वो दे॒वान्क्रतु॑ना प॒र्यभू॑षत् । यस्य॒ शुष्मा॒द्रोद॑सी॒ अभ्य॑सेतां नृ॒म्णस्य॑ म॒ह्ना स ज॑नास॒ इन्द्रः॑ ॥ ऋ० २ । १२ । १ ॥

यो जायमान एव प्रथमो मनस्वी देवो देवान्क्रतुना कर्मणा पर्यभवत्पर्यगृह्णात्पर्यरक्षदत्यक्रामदिति वा यस्य बलाद् द्यावापृथिव्यावप्यबिभीतां नृम्णस्य महना बलस्य महत्त्वेन स जनास इन्द्र इत्यृषेर्दृष्टार्थस्य प्रीतिर्भवत्याख्यानसंयुक्ता ॥

पर्जन्यस्तृपेराद्यन्तविपरीतस्य तर्पयिता जन्यः परो जेता वा जनयिता वा प्रार्जयिता वा रसानाम् । तस्यैषा भवति ॥ १० ॥

वि वृ॒क्षान्ह॑न्त्यु॒त ह॑न्ति र॒क्षसो॒ विश्वं॑ बिभाय॒

भुवनं मह्नार्थघात् । उतानांगा ईषते वृष्ण्यावतो यत्पु॰
र्जन्यं स्तनयन्हन्ति दुष्कृतः ॥ ऋ० ५ । ८३ । २ ॥

विहन्ति वृक्षान्विहन्ति च रक्षांसि सर्वाणि चास्माद्भूतानि बिभ्यति महावधान्म-
हान्ह्यस्य वधः । अप्यनपराधो भीतः पलायते वर्षकर्मवतो यत्पर्जन्यः स्तनयन्हन्ति
दुष्कृतः पापकृतः ॥

बृहस्पतिर्बृहतः पाता वा पालयिता वा । तस्यैषा भवति ॥ ११ ॥

अश्नापिनद्धं मधु पर्यपश्यन्मत्स्यं न दीन उदनि क्षियन्तम् ।
निष्टज्जभार चमसं न वृक्षाद्बृहस्पतिर्विरवेणा विकृत्य ॥
ऋ० १० । ६८ । ८ ॥

अशनवता मेघेनापिनद्धं मधु पर्यपश्यन्मत्स्यमिव दीन उदके निवसन्तम् ।
निर्जहार तच्चमसमिव वृक्षाच्चमसः कस्मात्कामन्त्यस्मिन्निति । बृहस्पतिर्विरवेण शब्देन
निकृत्य ॥

ब्रह्मणस्पतिर्ब्रह्मणः पाता वा पालयिता वा । तस्यैषा भवति ॥ १२ ॥

अश्मास्यमवतं ब्रह्मणस्पतिर्मधुधारमभि यमोजसातृ॑-
णत् । तमेव विश्वे पपिरे स्वर्दृशो बहु साकं सिसिचुरुत्स॑-
मुद्रिणम् ॥ ऋ० २ । २४ । ४ ॥

अश्नातवन्तमास्यन्दनवन्तमवातितं ब्रह्मणस्पतिर्मधुधारमभि यमोजसा बलेनाभ्य-
तृणत्तमेव सर्वे पिबन्ति रश्मयः सूर्यदृशो बहेन सह सिषिचुरुत्समुद्रिणमुदकव
न्तम् ॥ १३ ॥

इति चतुर्थाऽध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

अथ द्वितीयः पादः ॥

क्षेत्रस्य पतिः क्षेत्रं क्षियतेर्निवासकर्मणस्तस्य पाता वा पालयिता वा । तस्यैषा
भवति ॥ १४ ॥ १ ॥

क्षेत्रस्य पतिना वयं हितेनेव जयामसि ।
गामश्वं पोषयित्न्वा स नो मृळातीदृशे ॥ ऋ० ४ । ५७ । १ ॥

क्षेत्रस्य पतिना वयं सुहितेनेव जयामो गामश्वं पुष्टं पोषयितृ चाहरेति स नो मृळातीदृशे बलेन वा धनेन वा । मृळतिर्दानकर्मा । तस्यैषापरा भवति ॥ १५ ॥ २ ॥

क्षेत्र॑स्य पते॒ मधु॑मन्तमू॒र्मिं धे॒नुरि॑व॒ पयो॑ अ॒स्मासु॑ धुक्ष्व ।
म॒धु॒श्चुतं॑ घृ॒तमि॑व॒ सुपू॑तमृ॒तस्य॑ नः॒ पत॑यो मृळयन्तु ॥
ऋ० ४ । ५७ । २ ॥

क्षेत्रस्य पते मधुमन्तमूर्मिं धेनुरिव पयोऽस्मासु धुक्ष्वेति मधुश्चुतं घृतमिवोदकं सुपूतमृतस्य नः पातारो वा पालयितारो वा मृळयन्तु । मृळयतिरुपदयाकर्मा पूजाकर्मा वा । तदेतत्समान्यामृचि समानाभिव्याहारं भवति तज्जामि भवतीत्येकम् । मधुमन्तं मधुश्चुतमिति यथा । यदेव समाने पादे समानाभिव्याहारं भवति तज्जामि भवतीत्यपरम् । हिरण्यरूपः स हिरण्यसन्दृगिति यथा । यथा कथा च विशेषोऽजामि भवतीत्यपरम् । मण्डूका इवोदकान्मण्डूका उदकादिवेति यथा ॥

वास्तोष्पतिर्वास्तुर्वसतेर्निवासकर्मणस्तस्य पाता वा पालयिता वा । तस्यैषा भवति ॥ १६ ॥ ३ ॥

अ॒मी॒व॒हा वा॑स्तोष्पते॒ विश्वा॑ रू॒पाण्या॑वि॒शन् ।
सखा॑ सु॒शेव॑ एधि नः ॥ ऋ० ७ । ५५ । १ ॥

अभ्यमनहा वास्तोष्पते सर्वाणि रूपाण्याविशन्त्सखा नः सुसुखो भव । शेव इति सुखनाम शिष्यतेर्वकारो नामकरणोऽन्तस्थान्तरोपलिङ्गी विभाषितगुणः शिवमित्यप्यस्य भवति । यद्यद्रूपं कामयते तत्तद् देवता भवति । रूपं रूपं मघवा बोभवीत्यपि निगमो भवति ॥

वाचस्पतिर्वाचः पाता वा पालयिता वा । तस्यैषा भवति ॥ १७ ॥ ४ ॥

पुन॒रेहि॑ वाचस्पते दे॒वेन॒ मन॑सा स॒ह ।
वसो॑ष्पते॒ नि र॑मय॒ मय्ये॒वास्तु॒ मयि॑ श्रु॒तम् ॥ अथ० १ । १ । २ ॥

इति सा निगदव्याख्याता ॥

अपां नपात्तनूनपात्रा व्याख्यातः । तस्यैषा भवति ॥ १८ ॥ ५ ॥

यो अ॑नि॒ध्मो दीद॑यद॒प्स्व१॒॑न्तर्यं विप्रा॑स॒ ईळ॑ते अध्व॒रेषु॑ ।
अपां॑ न॒पान्मधु॑मतीर॒पो दा॒ याभि॒रिन्द्रो॑ वावृ॒धे वी॒र्या॑य ॥
ऋ० १० । ३० । ४ ॥

योऽनिध्मो दीदयद् दीप्यतेऽभ्यन्तरमप्सु यं मेधाविन स्तुवन्ति यज्ञेषु सोऽपां नपान्मधुमतीरपो देह्यभिषवाय याभिरिन्द्रो वर्धते वीर्याय वीरकर्मणे ॥

यमो यच्छतीति सतः । तस्यैषा भवति ॥ १९ ॥ ६ ॥

परेयिवांसं प्रवतो महीरनु बहुभ्यः पन्थामनुपस्पशानम् ।
वैवस्वतं सङ्गमनं जनानां यमं राजानं हविषा दुवस्य ॥
ऋ० १० । १४ । १ ॥

परेयिवांसं पर्यागतवन्तं प्रवत उद्वतो निवत इत्यवतिर्गतिकर्मा बहुभ्यः पन्थानमनुपस्पाशयमानम् । वैवस्वतं सङ्गमनं जनानां यमं राजानं हविषा दुवस्येति । दुवस्यती राध्नोतिकर्मा । अग्निरपि यम उच्यते । तमेता ऋचोऽनुप्रवदन्ति ॥ २० ॥ ७ ॥

सेनेव सृष्टामं दधात्यस्तुर्न दिद्युत्त्वेषप्रतीका । यमो ह
जातो यमो जनित्वं जारः कनीनां पतिर्जनीनाम् ॥ ऋ०
१ । ६६ । ४ ॥
तं वश्चराथा वयं वसत्यास्तं न गावो नक्षन्त इद्धम् ॥ ऋ०
१ । ६६ । ५ ॥

इति द्विपदा । सेनेव सृष्टा भयं वा बलं वा दधात्यस्तुरिव दिद्युत्त्वेषप्रतीका भयप्रतीका बलप्रतीका महाप्रतीका दीप्तप्रतीका वा ॥ यमो ह जात इन्द्रेण सह सङ्गतः । यमाविहेहमातरा (ऋ० ६ । ५९ । २) इत्यपि निगमो भवति ॥ यम इव जातो यमो जनिष्यमाणो जारः कनीनां जरयिता कन्यानां पतिर्जनीनां पालयिता जायानाम् । तत्प्रधाना हि यज्ञसंयोगेन भवन्ति । तृतीयो अग्निष्टे पतिः (ऋ० १० । ८५ । ४०) इत्यपि निगमो भवति ॥ तं वश्चराथा चरन्त्या पशवाहुत्या वसत्या च निवसन्त्यौषधाहुत्यास्तं यथा गाव आप्नुवन्ति तथाप्नुयामेद्धं समृद्धं भोगैः ॥

मित्रः प्रमीतेस्त्रायते सम्मिन्वानो द्रवतीति वा मेदयतेर्वा । तस्यैषा भवति ॥ २१ ॥ ८ ॥

मित्रो जनान्यातयति ब्रुवाणो मित्रो दाधार पृथिवीमुत द्याम् ।
मित्रः कृष्टीरनिमिषाभि चष्टे मित्राय हव्यं घृतवज्जुहोत ॥
ऋ० ३ । ५९ । १ ॥

मित्रो जनानायातयति ब्रुवाणः शब्दं कुर्वन्मित्र एव धारयति पृथिवीं च दिवं च । मित्रः कृष्टीरनिमिषन्नभिविपश्यतीति । कृष्टय इति मनुष्यनाम कर्मवन्तो भवन्ति विकृष्टदेहा वा । मित्राय हव्यं घृतवज्जुहोतेति व्याख्यातम् । जुहोतिर्दानकर्मा ॥

कः कमनो वा क्रमणो वा सुखो वा । तस्यैषा भवति ॥ २२ ॥ ९ ॥

हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् ।
स दाधार पृथिवीं द्यामुतेमां कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥
ऋ० १० । १२१ । १ ॥

हिरण्यगर्भो हिरण्यमयो गर्भो हिरण्यमयो गर्भोऽस्येति वा। गर्भो गृभेर्गृणात्यर्थे गिरत्यनर्थानिति वा। यदा हि स्त्री गुणान्गृह्णाति गुणाश्चास्या गृह्यन्तेऽथ गर्भो भवति। समभवदग्रे भूतस्य जातः पतिरेको बभूव। स धारयति पृथिवीं च दिवं च। कस्मै देवाय हविषा विधेमेति व्याख्यातम्। विधतिर्दानकर्मा॥

सरस्वान्व्याख्यातः। तस्यैषा भवति॥ २३॥ १०॥

ये ते सरस्व ऊर्मयो मधुमन्तो घृतश्चुतः।
तेभिर्नोऽविता भव॥ ऋ० ७। ९६। ५॥

इति सा निगदव्याख्याता॥ २४॥ ११॥

इति चतुर्थाऽध्यायस्य द्वितीयः पादः॥

अथ तृतीयः पादः॥

विश्वकर्मा सर्वस्य कर्त्ता। तस्यैषा भवति॥ २५॥ १॥

विश्वकर्मा विमना आद्विहाया धाता विधाता परमोत सन्दृक्। तेषामिष्टानि समिषा मदन्ति यत्रा सप्तऋषीन्पर एकमाहुः॥ ऋ० १०। ८२। २॥

विश्वकर्मा विभूतमना व्याप्ता धाता च विधाता च परमश्च सन्द्रष्टा भूतानां तेषामिष्टानि वा कान्तानि वा क्रान्तानि वा गतानि वा मतानि वा नतानि वाद्भिः सह सम्मोदन्ते यत्रैतानि सप्तऋषीणानि ज्योतींषि तेभ्यः पर आदित्यस्तान्येतस्मिन्नेकं भवन्तीत्यधिदैवतम्। अथाध्यात्मं विश्वकर्मा विभूतमना व्याप्ता धाता च विधाता च परमश्च सन्दर्शयितेन्द्रियाणामेषामिष्टानि वा कान्तानि वा क्रान्तानि वा गतानि वा मतानि वा नतानि वान्नेन सह सम्मोदन्ते यत्रेमानि सप्तऋषीणानीन्द्रियाण्येभ्यः पर आत्मा तान्येतस्मिन्नेकं भवन्तीत्यात्मगतिमाचष्टे। तत्रेतिहासमाचक्षते–विश्वकर्मा भौवनः सर्वमेधे सर्वाणि भूतानि जुहवाञ्चकार स आत्मानमप्यन्ततो जुहवाञ्चकार। तदभिवादिन्येषर्ग्भवति य इमा विश्वा भुवनानि जुह्वदिति। तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय॥ २६॥ २॥

विश्वकर्मन्हविषा वावृधानः स्वयं यजस्व पृथिवीमुत द्याम् । मुह्यन्त्वन्ये अभितो जनास इहास्माकं मघवा सूरिरस्तु ॥ ऋ० १० । ८१ । ६ ॥

विश्वकर्मन्हविषा वर्धयमानः स्वयं यजस्व पृथिवीं च दिवं च मुह्यन्त्वन्ये अभितो जनाः सपत्ना इहास्माकं मघवा सूरिरस्तु प्रज्ञाता ॥

तार्क्ष्यस्त्वष्ट्रा व्याख्यातः (८ । १४) । तीर्णेऽन्तरिक्षे क्षियति तूर्णमर्थं रक्षत्यश्नोतेर्वा । तस्यैषा भवति ॥ २७ ॥ ३ ॥

त्यमू षु वाजिनं देवजूतं सहावानं तरुतारं रथानाम् । अरिष्टनेमिं पृतनाजमाशुं स्वस्तये तार्क्ष्यमिहा हुवेम ॥ ऋ० १० । १७८ । १ ॥

तं भृशमन्नवन्तं जूतिर्गतिः प्रीतिर्वा देवजूतं देवगतं देवप्रीतं वा सहस्वन्तं तारयितारं रथानामरिष्टनेमिं पृतनाजितमाशुं स्वस्तये तार्क्ष्यमिह ह्वयेमेति । कमन्यं मध्यमादेवमवक्ष्यत् । तस्यैषापरा भवति ॥ २८ ॥ ४ ॥

सद्यश्चिद्यः शवसा पञ्च कृष्टीः सूर्य इव ज्योतिषापस्ततान । सहस्रसाः शतसा अस्य रंहिर्न स्मा वरन्ते युवतिं न शर्याम् ॥ ऋ० १० । १७८ । ३ ॥

सद्योऽपि यः शवसा बलेन तनोत्यपः सूर्य इव ज्योतिषा पञ्च मनुष्यजातानि सहस्रसानिनी शतसानिन्यस्य सा गतिर्न स्मैनां वारयन्ति प्रयुवतीमिव शरमयीमिषुम् ॥ मन्युर्मन्यतेर्दीप्तिकर्मणः क्रोधकर्मणो वधकर्मणो वा मन्युन्त्यस्मादिषवः ॥ तस्यैषा भवति ॥ २९ ॥ ५ ॥

त्वया मन्यो सरथमारुजन्तो हर्षमाणासो धृषिता मरुत्वः । तिग्मेषव आयुधा संशिशाना अभि प्र यन्तु नरो अग्निरूपाः ॥ ऋ० १० । ८४ । १ ॥

त्वया मन्यो सरथमारुह्य रुजन्तो हर्षमाणासोऽधृषिता मरुत्वंस्तिग्मेषव आयुधानि संशिश्यमाना अभिप्रयन्तु नरो अग्निरूपा अग्निकर्माणः सन्नद्धाः कवचिन इति वा ॥ दधिक्रा व्याख्यातः (२ । २७) । तस्यैषा भवति ॥ ३० ॥ ६ ॥

आ दधिक्राः शवसा पञ्च कृष्टीः सूर्य इव ज्योतिषापस्ततान । सहस्रसाः शतसा वाज्यर्वा पृणक्तु मध्वा समिमा वचांसि ॥ ऋ० ४ । ३८ । १० ॥

आतनोति दधिक्रा शवसा बलेनाप सूर्य्य इव ज्योतिषा पंच मनुष्यजातानि महस्त्रसा शतसा वाजी वेजनवानर्वेरणावान्त्सम्पृणक्तु नो मधुनोदकेन वचनानीमानीति । मधु धमतर्विपरीतस्य ॥

सविता सर्वस्य प्रसविता । तस्यैषा भवति ॥ ३१ ॥ ७ ॥

सविता यन्त्रैः पृथिवीमरम्णादस्कम्भने सविता द्यामदृंहत् । अश्वमिवाधुक्षद्धुनिमन्तरिक्षमतूर्तं बद्धं सविता समुद्रम् ॥ ऋ० १० । १४९ । १ ॥

सविता यन्त्रैः पृथिवीमरमयदनारम्भणेऽन्तरिक्षे सविता द्यामदृंहदश्वमिवाधुक्षद्धुनिमन्तरिक्षे मेघं बद्धमतूर्ते बद्धमतूर्णे इति वा त्वरमाण इति वा सविता समुदिता-रमिति । कमन्य मध्यमादेवमवक्ष्यत् । आदित्योऽपि सवितोच्यते । तथा च हैरण्यस्तूपे-स्तुतोऽर्चन्हिरण्यस्तूपऋषिरिदं सूक्तं प्रोवाच तदभिवादिन्येषर्ग्भवति ॥ ३२ ॥ ८ ॥

हिरण्यस्तूपः सवितर्यथा त्वाङ्गिरसो जुह्वे वाजे अस्मिन् । एवा त्वार्चन्नवसे वन्दमानः सोमस्येवांशुं प्रति जागराहम् ॥ ऋ० १० । १४९ । ५ ॥

हिरण्यस्तूपो हिरण्यमय स्तूपो हिरण्यमयः स्तूपोऽस्येति वा । स्तूप स्त्यायतेः संघात । सवितर्यथा त्वाङ्गिरसो जुह्वे वाजेऽन्नेऽस्मिन्नेव त्वार्चन्नवनाय वन्दमान सोमस्येवांशु प्रतिजागर्म्यहम् ॥

त्वष्टा व्याख्यात (८ । १४) । तस्यैषा भवति ॥ ३३ ॥ ९ ॥

देवस्त्वष्टा सविता विश्वरूपः पुपोष प्रजाः पुरुधा जजान । इमा च विश्वा भुवनान्यस्य महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ ऋ० ३ । ५५ । १९ ॥

देवस्त्वष्टा सविता सर्वरूप पोषति प्रजा रसानुप्रदानेन बहुधा चेमा जनयतीमानि च सर्वाणि भूतान्युदकान्यस्य महच्चास्मै देवानामसुरत्वमेकं प्रज्ञावत्त्वं वानवत्वं वापि वासुरिति प्रज्ञानामास्यत्यनर्थानस्ताश्चास्यामर्था असुरत्वमादिलुप्तम् ॥

वातो वातीति सत । तस्यैषा भवति ॥ ३४ ॥ १० ॥

वात आ वातु भेषजं शम्भु मयोभु नो हृदे । प्र ण आयूंषि तारिषत् ॥ ऋ० १० । १८६ । १ ॥

धात आवातु भैषज्यानि शम्भु मयोभु च नो हृदयाय प्रवर्धयतु च न आयु । अग्निर्व्याख्यात । तस्यैषा भवति ॥ ३५ ॥ ११ ॥

प्रति त्यं चारुमध्वरं गोपीथाय प्र हूयसे ।
मरुद्भिरग्न आ गहि ॥ ऋ० १ । १९ । १ ॥

त प्रति चारुमध्वर सोमपानाय प्रहूयसे सोऽग्ने मरुद्भि सहागच्छेति । कमन्य मध्यमादेवमवक्ष्यत् । तस्यैषापरा भवति ॥ ३६ ॥ १२ ॥

अभि त्वा पूर्वपीतये सृजामि सोम्यं मधु ।
मरुद्भिरग्न आ गहि ॥ ऋ० १ । १९ । ९ ॥

अभिसृजामि त्वा पूर्वपीतये पूर्वपानाय सोम्य मधु सोममय सोऽग्ने मरुद्भि सहागच्छेति ॥ ३७ ॥ १३ ॥

इति चतुर्थाऽध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

अथ चतुर्थः पादः ॥

वेनो वेनते कान्तिकर्मणा । तस्यैषा भवति ॥ ३८ ॥ १ ॥

अयं वेनश्चोदयत्पृश्निगर्भा ज्योतिर्जरायू रजसो विमाने ।
इममपां संगमे सूर्यस्य शिशुं न विप्रा मतिभी रिहन्ति ॥
ऋ० १० । १२३ । १ ॥

अय वेनश्चोदयत्पृश्निगर्भा प्राष्टवर्णगर्भा आप इति वा ज्योतिर्जरायुर्ज्योतिरस्य जरायुस्थानीय भवति । जरायु जरया गर्भस्य जरया यूयत इति वा । इममपा च सङ्गमने सूर्यस्य च शिशुमिव विप्रा मतिभी रिहन्ति लिहन्ति स्तुवन्ति वर्धयन्ति पूजयन्तीति वा । शिशु शंसनीयो भवति शिशीतेर्वा स्याद् दानकर्मणश्चिरलब्धो गर्भो भवति ॥

असुनीतिरसून्नयति । तस्यैषा भवति ॥ ३९ ॥ २ ॥

असुनीते मनो अस्मासु धारय जीवातवे सु प्र तिरा न आयुः ।
रारन्धि नः सूर्यस्य सन्दृशि घृतेन त्वं तन्वं वर्धयस्व ॥ ऋ० १० । ५९ । ५ ॥

असुनीते मनोऽस्मासु धारय चिरं जीवनाय प्रवर्धय च न आयू रन्धय च नः सूर्यस्य सन्दर्शनाय । रध्यतिर्वशगमनेऽपि दृश्यते । मा रधाम द्विषते सोम राजन् (ऋ० १० । १२८ । ५) इत्यपि निगमो भवति । घृतेन त्वमात्मानं तन्वं वर्धयस्व ॥

ऋतो व्याख्यातः (२ । २५) । तस्यैषा भवति ॥ ४० ॥ ३ ॥

ऋतस्य हि शुरुधः सन्ति पूर्वीर्ऋतस्य धीतिर्वृजिनानि हन्ति । ऋतस्य श्लोको बधिरा ततर्द कर्णा बुधानः शुचमानः आयोः ॥ ऋ० ४ । २३ । ८ ॥

ऋतस्य हि शुरुधः सन्ति पूर्वीर्ऋतस्य प्रज्ञावर्जनीयानि हन्त्यृतस्य श्लोको बधिरस्यापि कर्णावातृणत्ति । बधिरो बद्धश्रोत्रः कर्णौ बोधयन्दीप्यमानश्चायोरयनस्य मनुष्यस्य ज्योतिषो वोदकस्य वा ॥

इन्दुरिन्धेरुनत्तेर्वा । तस्यैषा भवति ॥ ४१ ॥ ४ ॥

प्र तद्वोचेयं भव्यायेन्दवे हव्यो न य इषवान्मन्म रेजति रक्षोहा मन्म रेजति । स्वयं सो अस्मदा निदो वधैरजेत दुर्मतिम् । अव स्रवेदघशंसोऽवतरम् । अव क्षुद्रमिव स्रवेत् ॥ ऋ० १ । १२९ । ६ ॥

प्रब्रवीमि तद्भव्यायेन्दवे हवनार्ह इव य इषवानन्नवान्कामवान्वा मननानि च नो रेजयति रक्षोहा च बलेन रेजयति । स्वयं सोऽस्मदभिनिन्दितारं वधैरजेत दुर्मतिम् । अवस्रवेदघशंसस्ततश्चावतरं क्षुद्रमिवापस्रवेत् । अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्ते यथाहो दर्शनीयाहो दर्शनीयेति । तत्परुच्छेपस्य शीलम् । परुच्छेप ऋषिः पर्ववच्छेपः परुषि परुषि शेपोऽस्येति वा ॥

इतीमानि सप्तविंशतिर्देवतानामधेयान्यनुक्रान्तानि । सूक्तभाञ्जि हविर्भाञ्जि । तेषामेतान्यहविर्भाञ्जि वेनोऽसुनीतिर्ऋत इन्दुः ॥

प्रजापतिः प्रजानां पाता वा पालयिता वा । तस्यैषा भवति ॥ ४२ ॥ ५ ॥

प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा जातानि परि ता बभूव । यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु वयं स्याम पतयो रयीणाम् ॥ ऋ० १० । १२१ । १० ॥

प्रजापते न हि त्वदेतान्यन्यः सर्वाणि जातानि तानि परिबभूव । यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु वयं स्याम पतयो रयीणामित्याशीः ॥

अहिर्व्याख्यात (२ । १७) । तस्यैषा भवति ॥ ४३ ॥ ६ ॥

अब्जामुक्थैरहिं गृणीषे बुध्ने नदीनां रजःसु षीदन् ॥ ऋ० ७ । ३४ । १६ ॥

अप्सुजमुक्थैरहिं गृणीषे बुध्ने नदीना रजस्सूदकेषु षीदन् । बुध्नमन्तरिक्षे बद्धा अस्मिन्धृता आप इति वेदमपीतरद् बुध्नमेतस्मादेव बद्धा अस्मिन्धृता प्राणा इति । योऽहिः स बुध्न्यो बुध्नमन्तरिक्षं तन्निवासात् । तस्यैषा भवति ॥ ४४ ॥ ७ ॥

मा नोऽहिर्बुध्न्यो रिषे धान्मा यज्ञो अस्य स्त्रिधदृतायोः ॥ ऋ० ७ । ३४ । १७ ॥

मा च नोऽहिर्बुध्न्यो रेषणाय धान्मास्य यज्ञोऽस्य च स्त्रिधद्यज्ञकामस्य ॥

सुपर्णो व्याख्यात (३ । १२) । तस्यैषा भवति ॥ ४५ ॥ ८ ॥

एकः सुपर्णः स समुद्रमा विवेश स इदं विश्वं भुवनं वि चष्टे । तं पाकेन मनसा पश्यमन्तितस्तं माता रेळ्हि स उ रेळ्हि मातरम् ॥ ऋ० १० । ११४ । ४ ॥

एक सुपर्णः स समुद्रमाविशति स इमानि सर्वाणि भूतान्यभिविपश्यति तं पाकेन मनसा पश्यमन्तित । इत्यृषेर्दृष्टार्थस्य प्रीतिर्भवत्याख्यानसंयुक्ता । तं माता रेढि वागेषा माध्यमिका स च मातरं रेढि ॥

पुरूरवा बहुधा रोरूयते । तस्यैषा भवति ॥ ४६ ॥ ९ ॥

समस्मिञ्जायमान आसत ग्ना उतेमवर्धन्नद्यः स्वगूर्ताः । महे यत्त्वा पुरूरवो रणायावर्धयन्दस्युहत्याय देवाः ॥ ऋ० १० । ९५ । ७ ॥

समासतास्मिञ्जायमाने ग्ना गमनादापो देवपत्न्यो वापि चैनमवर्द्धयन्नद्य स्वगूर्ताः स्वयंगामिन्यो महते च यत्त्वा पुरूरवो रणाय रमणीयाय संग्रामायावर्धयन्दस्युहत्याय च देवा. ॥ ४७ ॥ १० ॥

इति चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

समाप्तश्चायमध्यायः ॥

निरुक्ते चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥

ओ३म्

अथ पञ्चमाध्यायारम्भः ॥

तत्र प्रथमः पादः ॥

श्येनो व्याख्यातः (४ । २४) । तस्यैषा भवति ॥ १ ॥

आदाय श्येनो अभरत्सोमं सहस्रं सवाँ अयुतं च साकम् ।
अत्रा पुरंधिरजहादरातीर्मदे सोमस्य मूरा अमूरः ॥ ऋ० ४ । २६ । ७ ॥

आदाय श्येनोऽहरत्सोमं सहस्रं सवानयुतं च सह सहस्रं सहस्रसाव्यमभिप्रेत्य तत्रायुतं सोमभक्षास्तत्सम्बन्धेनायुतं दक्षिणा इति वा । तत्र पुरंधिरजहादमित्रानदानानिति वा । मदे सोमस्य मूरा अमूर इति । ऐन्द्रे च सूक्ते सोमपानेन च स्तुतस्तस्मादिन्द्रं मन्यन्ते ॥

ओषधिः सोमः सुनोतेर्यदेनमभिषुण्वन्ति । बहुलमस्य नैघण्टुकं वृत्तमाश्चर्यमिव प्राधान्येन । तस्य पावमानीषु निदर्शनायोदाहरिष्यामः ॥ २ ॥

स्वादिष्ठया मदिष्ठया पवस्व सोम धारया ।
इन्द्राय पातवे सुतः ॥ ऋ० ९ । १ । १ ॥

इति सा निगदव्याख्याता । अथैषापरा भवति चन्द्रमसो वैतस्य वा ॥ ३ ॥

सोमं मन्यते पपिवान्यत्संपिंषन्त्योषधिम् । सोमं यं ब्रह्माणो विदुर्न तस्याश्नाति कश्चन ॥ ऋ० १० । ८५ । ३ ॥

सोमं मन्यते पपिवान्यत्संपिंषन्त्योषधिमिति वृथासुतमसोममाह सोमं यं ब्रह्माणो विदुरिति न तस्याश्नाति कश्चनायज्वेत्यधियज्ञम् । अथाधिदैवतं सोमं मन्यते पपिवान्यत्संपिंषन्त्योषधिमिति यजुः सुतमसोममाह सोमं यं ब्रह्माणो विदुश्चन्द्रमसं न तस्याश्नाति कश्चनादेव इति । अथैषापरा भवति चन्द्रमसो वैतस्य वा ॥ ४ ॥

यत्त्वा देव प्रपिबन्ति तत आ प्यायसे पुनः । वायुः सोमस्य रक्षिता समानां मास आकृतिः ॥ ऋ० १० । ८५ । ५ ॥

यस्मा देव प्रविशन्ति तत आप्यायसे पुनरिति माराशुसानभिप्रेत्य पूर्वपक्षापरपक्षाविति वा । वायु सोमस्य रक्षिता वायुमस्य रक्षितारमाह साहचर्याद्रसहरणाद्वा समाना संवत्सराणां मास आकृति । सोमो रूपविशेषैरोषधिश्चन्द्रमा वा । चन्द्रमाः श्चायन्द्रमति चन्द्रो माता चान्द्रं मानमस्येति वा । चन्द्रश्च दत कान्तिकर्मणश्चन्द्रमित्यप्यस्य भवति चारु द्रमति चिरं द्रमति चमर्वा पूर्वम् । चारु रुचेर्विपरीतस्य । तस्यैषा भवति ॥ ५ ॥

नवोनवो भवति जायमानोऽह्नां केतुरुषसामेत्यग्रम् ।
भागं देवेभ्यो वि दधात्यायन्प्र चन्द्रमास्तिरते दीर्घमायुः ॥
ऋ० १० । ८५ । १९ ॥

नवोनवो भवति जायमान इति पूर्वपक्षादिमभिप्रेत्याह्नां केतुरुषसामेत्यग्रमित्यपरपक्षान्तमभिप्रेत्य । आदित्यदैवतो द्वितीय पाद इत्येके । भाग देवेभ्यो विदधात्यायन्नित्यर्धमासेज्यामभिप्रेत्य । प्रवर्धयते चन्द्रमा दीर्घमायु ॥

मृत्युर्मारयतीति सतो मृत च्यावयतीति वा शतबलाक्षो मौद्गल्य । तस्यैषा भवति ॥ ६॥

परं मृत्यो अनु परेहि पन्थां यस्ते स्व इतरो देवयानात् ।
चक्षुष्मते शृण्वते ते ब्रवीमि मा नः प्रजां रीरिषो मोत वीरान् ॥
ऋ० १० । १८ । १ ॥

पर मृत्यो ध्रुव मृत्यो ध्रुव परेहि मृत्यो कथितं तेन मृत्यो मृत च्यावयते भवति मृत्यो मदेवा मुदेर्वा । तस्यैषा भवति ॥ ७ ॥

त्वेषमित्था समरणं शिमीवतोरिन्द्राविष्णू सुतपा वामुरुष्यति ।
या मर्त्याय प्रतिधीयमानमित्कृशानोरस्तुरसनामुरुष्यथः ॥
ऋ० १ । १५५ । २ ॥

इति सा निगदव्याख्याता ॥

विश्वानरो व्याख्यात । तस्यैषा भवति ॥ ८ ॥

प्र वो महे मन्दमानायान्धसोऽर्चा विश्वानराय विश्वाभुवे ।
इन्द्रस्य यस्य सुमखं सहो महि श्रवो नृम्णं च रोदसी सपर्यतः ॥
ऋ० १० । ५० । १ ॥

प्रार्चत यूय स्तुति महतेऽन्धसोऽन्नस्य दात्रे मन्दमानाय मोदमानाय स्तूयमानाय शब्दायमानायेति वा विश्वानराय सर्वं विभूतायेन्द्रस्य यस्य प्रीतौ सुमहद् बल महच्च श्रवणीय यशो नृम्ण च बल नृम्न द्यावापृथिव्यौ व परिचरत इति । वर्मस्ये मध्यमादेवमवदयत् । तस्यैषापरा भवति ॥ ९ ॥

उदु ज्योतिरमृतं विश्वजन्यं विश्वानरः सविता देवो अश्रेत् ।
ऋ० ७ । ७६ । १ ॥

उदशिश्रियज्ज्योतिरमृतं सर्वजन्यं विश्वानरः सविता देव इति ॥

धाता सर्वस्य विधाता । तस्यैषा भवति ॥ १० ॥

धाता ददातु दाशुषे प्राचीं जीवातुमक्षिताम् । वयं देवस्य धीमहि सुमतिं सत्यधर्मणः ॥ अथर्व० ७ । १७ । २ ॥

धाता ददातु दत्तवते प्रवृद्धां जीविकामनुपक्षीणां वयं देवस्य धीमहि सुमतिं कल्याणीं मतिं सत्यधर्मणः ॥

विधाता धात्रा व्याख्यातः । तस्यैष निपातो भवति बहुदेवतायामृचि ॥ ११ ॥

सोमस्य राज्ञो वरुणस्य धर्मणि बृहस्पतेरनुमत्या उ शर्मणि ।
तवाहमद्य मघवन्नुपस्तुतौ धातर्विधातः कलशाँ अभक्षयम् ॥
ऋ० १० । १६७ । ३ ॥

इत्येताभिर्देवताभिरभिप्रसूतः सोमकलशानभक्षयमिति । कलशः कस्मात्कला अस्मिञ्छेरते मात्राः । कलिश्च कलाश्च किरतेर्विकीर्णमात्राः ॥ १२ ॥

इति पञ्चमाऽध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

अथ द्वितीयः पादः ॥

अथातो मध्यस्थाना देवगणाः ॥ तेषां मरुतः प्रथमगामिनो भवन्ति । मरुतो मितराविणो वा मितरोचिनो वा महद्द्रवन्तीति वा । तेषामेषा भवति ॥ १३ ॥ १ ॥

आ विद्युन्मद्भिर्मरुतः स्वर्कै रथेभिर्यात ऋष्टिमद्भिरश्वपर्णैः ।
आ वर्षिष्ठया न इषा वयो न पप्तता सुमायाः ॥ ऋ० १ । ८८ । १ ॥

विद्युन्मद्भिर्मरुतः स्वर्कैः स्वञ्चनैरिति वा स्वर्चनैरिति वा स्वर्चिमिरिति वा रथैरायात ऋष्टिमद्भिरश्वपर्णैरश्वपतनैर्वर्षिष्ठेन च नोऽन्नेन वय इवापतत सुमायाः कल्याणकर्माणो वा कल्याणप्रज्ञा वा ॥

रुद्रा व्याख्याताः । तेषामेषा भवति ॥ १४ ॥ २ ॥

आ रुद्रास इन्द्रवन्तः सजोषसो हिरण्यरथाः सुविताय गन्तन ।
इयं वो अस्मत्प्रति हर्यते मतिस्तृष्णजे न दिव उत्सा उदन्यवे ॥
ऋ० ५ । ५७ । १॥

आगच्छत रुद्रा इन्द्रेण सहजोषणाः सुविताय कर्मणे इयं वोऽस्मदपि प्रतिकामयते मतिस्तृष्णज इव दिवा उत्सा उदन्यवे । तृष्णक्तृष्यतेरुदन्युरुदन्यतेः ॥

ऋभव उरु भान्तीति वर्त्तेन भान्तीति वर्त्तेन भवन्तीति वा । तेषामेषा भवति ॥ १५ ॥ ३ ॥

विष्ट्वी शमी तरणित्वेन वाघतो मर्तासः सन्तो अमृतत्वमानशुः ।
सौधन्वना ऋभवः सूरचक्षसः संवत्सरे समपृच्यन्त धीतिभिः ॥
ऋ० १ । ११० । ४ ॥

कृत्वा कर्माणि क्षिप्रत्वेन वोढारो मेधाविनो वा मर्त्तासः सन्तोऽमृतत्वमानशिरे सौधन्वना ऋभवः सूरख्याना वा सूरप्रज्ञा वा संवत्सरे समपृच्यन्त धीतिभिः कर्मभिः । ऋभुर्विभ्वा वाज इति सुधन्वन आङ्गिरसस्य त्रयः पुत्रा बभूवुस्तेषां प्रथमोत्तमाभ्यां बहुवन्निगमा भवन्ति न मध्यमेन । तदेतदृभोश्च बहुवचनेन चमसस्य च संस्तवेन बहूनि दशतयीषु सूक्तानि भवन्ति । आदित्यरश्मयोऽप्यृभव उच्यन्ते ॥

अगोह्यस्य यदसस्तना गृहे तदद्येदमृभवो नानु गच्छथ ।
ऋ० १ । १६१ । ११ ॥

अगोह्य आदित्योऽगूहनीयस्तस्य यदस्वपथ गृहे यावत्तत्र भवथ न तावदिह भवथेति ॥

आङ्गिरसो व्याख्याताः । तेषामेषा भवति ॥ १६ ॥ ४ ॥

विरूपास इदृषयस्त इद्गम्भीरवेपसः ।
ते अङ्गिरसः सूनवस्ते अग्नेः परि जज्ञिरे ॥
ऋ० १० । ६२ । ५ ॥

बहुरूपा ऋषयस्ते गम्भीरकर्माणो वा गम्भीरप्रज्ञा वा तेऽङ्गिरसः पुत्रास्तेऽग्नेरधिजज्ञिर इत्यग्निजन्म ॥

पितरो व्याख्याताः । तेषामेषा भवति ॥ १७ ॥ ५ ॥

उदीरतामवर उत्परास उन्मध्यमाः पितरः सोम्यासः ।
असुं य ईयुरवृका ऋतज्ञास्ते नोऽवन्तु पितरो हवेषु ॥
ऋ० १० । १५ । १ । यजु० १९ । ४९ ॥

उदीरतामवरउदीरतां पर उदीरतां मध्यमा पितरः सोम्याः सोम्यसम्पादिनस्तेऽसुं ये प्राणमन्वीयुरवृका अनमित्राः सत्यज्ञा वा यज्ञज्ञा वा ते न आगच्छन्तु पितरो ह्वानेषु । माध्यमिको यम इत्याहुस्तन्माध्यमिकान्पितॄन्मन्यन्ते ॥

अङ्गिरसो व्याख्याता: पितरो व्याख्याता भृगवो व्याख्याता । अथर्वाणोऽथ-,
नवन्तस्थर्वतिश्चरतिकर्मा तत्प्रतिषेध । तेषामेषा साधारणा भवति ॥ १८ ॥ ६ ॥

**अङ्गिरसो नः पितरो नवग्वा अथर्वाणो भृगवः सोम्यासः ।
तेषां वयं सुमतौ यज्ञियानामपि भद्रे सौमनसे स्याम ॥
ऋ० १० । १४ । ६ । यजु० १६ । ५० ॥**

अङ्गिरसो न पितरो नवगतयो नवनीतगतयो वाथर्वाणो भृगव, सोम्याः सोमसम्पादिनस्तेषा वयं सुमतौ कल्याण्यां मतौ यज्ञियानामपि चैषा भद्रे भन्दनीये भाजनवति वा कल्याणे मनसि स्यामेति । माध्यमिको देवगण इति नैरुक्ता. पितर इत्याख्यानम् । अथाप्यृषय स्तूयन्ते ॥ १६ ॥ ७ ॥

**सूर्यस्येव वक्षथो ज्योतिरेषां समुद्रस्येव महिमा गभीरः ।
वातस्येव प्रजवो नान्येन स्तोमो वसिष्ठा अन्वेतवे वः ॥
ऋ० ७ । ३३ । ८ ॥**

इति यथा ॥

आप्त्या आप्नोते । तेषामेष निपातो भवत्यैन्द्र्यामृचि ॥ २० ॥ ८ ॥

**स्तुषेय्यं पुरुवर्पसमृभ्वमिनतममाप्त्यमाप्त्यानाम् ।
आ दर्शते शवसा सप्त दानून्प्र साक्षते प्रतिमानानि भूरि ॥
ऋ० १० । १२० । ६ ॥**

स्तोतव्यं बहुरूपमुरुभूतमीश्वरतममाप्त्यानामादृणाति य शवसा बलेन सप्त दातॄनिति वा सप्त दानवानिति वा प्रसाक्षते प्रतिमानानि बहूनि । साक्षतिराप्नोति-कर्मा ॥ २१ ॥ ६ ॥

इति पञ्चमाऽध्यायस्य द्वितीय पादः ॥

अथ तृतीयः पादः ॥

अथातो मध्यस्थानाः स्त्रीयः ॥ तासामदितिः प्रथमगामिनी भवति । अदितिर्व्याख्याता । तस्या एषा भवति ॥ २२ ॥ १ ॥

दक्षस्य वादिते जन्मनि व्रते राजाना मित्रावरुणा विवाससि । अतूर्तपन्थाः पुरुरथो अर्यमा सप्तहोता विषुरूपेषु जन्मसु ॥ ऋ० १० । ६४ । ५ ॥

दक्षस्य वादिते जन्मनि व्रते कर्मणि राजानौ मित्रावरुणौ परिचरसि । विवासतिः परिचर्यायां हविष्मां आ विवासति (ऋ० १ । १२ । ९) इत्याशास्तेर्वा । अतूर्तपन्था अत्वरमाणपन्था बहुरथोऽयमादित्योऽरीन्नियच्छति । सप्तहोता सप्तास्मै रश्मयो रसानभिसन्नामयन्ति सप्तैनमृषयः स्तुवन्तीति वा विषमरूपेषु जन्मसु कर्मसूदयेषु । आदित्यो दक्ष इत्याहुरादित्यमध्ये च स्तुतोऽदितिर्दाक्षायणी । अदितेर्दक्षो अजायत दक्षाद्वदितिः परि (ऋ० १० । ७२ । ४) इति च तत्कथमुपपद्येत । समानजन्मानौ स्यातामित्यपि वा देवधर्मेणेतरेतरजन्मानौ स्यातामितरेतरप्रकृती ॥ अग्निरप्यदितिरुच्यते । तस्यैषा भवति ॥ २३ ॥ २ ॥

यस्मै त्वं सुद्रविणो ददाशोऽनागास्त्वमदिते सर्वताता । यं भद्रेण शवसा चोदयासि प्रजावता राधसा ते स्याम ॥ ऋ० १ । ९४ । १५ ॥

यस्मै त्वं सुद्रविणो ददास्यनागास्त्वमनपराधत्वमदिते सर्वासु कर्मततिषु । आग आङ्पूर्वाद् गमेरेन एनः किल्बिषं किल्भिद् सुकृतकर्मणो भयं कीर्तिमस्य भिनत्तीति वा । यं भद्रेण शवसा बलेन चोदयसि प्रजावता च राधसा धनेन ते वयमिह स्यामेति ॥ सरमा सरणात् । तस्या एषा भवति ॥ २४ ॥ ३ ॥

किमिच्छन्ती सरमा प्रेदमानड् दूरे ह्यध्वा जगुरिः पराचैः । कास्मेहितिः का परितक्म्यासीत्कथं रसाया अतरः पयांसि ॥ ऋ० १० । १०८ । १ ॥

किमिच्छन्ती सरमेदं प्रानड् दूरे ह्यध्वा जगुरिर्जङ्गम्यते पराञ्चैरञ्चितः का तेऽस्मास्वर्थहितिरासीत्किं परितकनम् । परितक्म्या रात्रिः परित एनां तक्म । तक्मेत्युष्णनाम तकत इति सतः । कथं रसाया अतरः पयांसीति । रसा नदी रसतेः शब्दकर्मणः कथं रसानि तान्युदकानीति वा । देवशुनीन्द्रेण प्रहिता पणिभिरसुरैः समूद इत्याख्यानम् ॥

सरस्वती व्याख्याता । तस्या एषा भवति ॥ २५ ॥ ४ ॥

पावका नः सरस्वती वाजेभिर्वाजिनीवती । यज्ञं वष्टु धियावसुः ॥ ऋ० १ । ३ । १० ॥

पावका नः सरस्वत्यन्नैरन्नवती यज्ञं वष्टु धियावसुः कर्मवसुः । तस्या एषापरा भवति ॥ २६ ॥ ५ ॥

महो अर्णः सरस्वती प्र चेतयति केतुना ।
धियो विश्वा वि राजति ॥ ऋ० १ । ३ । १२ ॥

महदर्णः सरस्वती प्रचेतयति प्रज्ञापयति केतुना कर्मणा प्रज्ञया चेमानि च सर्वाणि प्रज्ञानान्यभिविराजति । वागर्थेषु विधीयते तस्मान्माध्यमिकां वाचं मन्यन्ते ॥ वाग्व्याख्याता । तस्या एषा भवति ॥ २७ ॥ ६ ॥

यद्वाग्वदन्त्यविचेतनानि राष्ट्री देवानां निषसाद मन्द्रा ।
चतस्र ऊर्जं दुदुहे पयांसि क्व स्विदस्याः परमं जगाम ॥
ऋ० ८ । ८९ । १० ॥

यद्वाग्वदन्त्यविचेतनान्यविज्ञातानि राष्ट्री-देवानां निषसाद मन्द्रा मदना । चतस्रोऽनुदिश ऊर्जं दुदुहे पयांसि क्व स्विदस्याः परमं जगामेति यत्पृथिवीं गच्छतीति वा यदादित्यरश्मयो हरन्तीति वा । तस्या एषापरा भवति ॥ २८ ॥ ७ ॥

देवीं वाचमजनयन्त देवास्तां विश्वरूपाः पशवो वदन्ति ।
सा नो मन्द्रेषमूर्जं दुहाना धेनुर्वागस्मानुप सुष्टुतैतु ॥
ऋ० ८ । ८९ । ११ ॥

देवीं वाचमजनयन्त देवास्तां सर्वरूपाः पशवो वदन्ति व्यक्तवाचश्चाव्यक्तवाचश्च । सा नो मदनान्नं च रसं च दुहाना धेनुर्वागस्मानुपैतु सुष्टुता ॥

अनुमती राकेति देवपत्न्याविति नैरुक्ताः पौर्णमास्याविति याज्ञिका या पूर्वा पौर्णमासी सानुमतिर्योत्तरा सा राकेति विज्ञायते ॥

अनुमतिरनुमननात् तस्या एषा भवति ॥ २९ ॥ ८ ॥

अन्विदनुमते त्वं मन्यासै शं च नस्कृधि । क्रत्वे दक्षाय नो हिनु प्र ण आयूंषि तारिषः ॥ यजु० ३४ । ८ ॥

अनुमन्यस्वानुमते त्वं सुखं च नः कुर्वन्नं च नोऽपत्याय धेहि प्रवर्धय च न आयुः ॥ राका रातेर्दानकर्मणः । तस्या एषा भवति ॥ ३० ॥ ९ ॥

राकामहं सुहवां सुष्टुती हुवे शृणोतु नः सुभगा बोधतु त्मना ।
सीव्यत्वपः सूच्याच्छिद्यमानया ददातु वीरं शतदायमुक्थ्यम् ॥
ऋ० २ । ३२ । ४ ॥

राकामहं सुहवाना सुष्टुत्या ह्वये शृणोतु नः सुभगा बोधत्वात्मना सीव्यत्वप प्रजननकर्म सूच्याच्छिद्यमानया सूची सीव्यते । ददातु वीरं शतप्रदमुक्थ्यं वक्तव्यप्रशंसम् ॥

सिनीवाली कुहूरिति देवपत्न्याविति नैरुक्ता अमावास्ये इति याज्ञिका या पूर्वामावास्या सा सिनीवाली योत्तरा सा कुहूः । इति विज्ञायते ।

सिनीवाली सिनमन्नं भवति सिनाति भूतानि वालं पर्व वृणोतेस्तस्मिन्नन्नवती. वालिनी वा वालेनेवास्यामणुत्वाच्चन्द्रमाः सेवितव्यो भवतीति वा । तस्या एषा भवति ॥ ३१ ॥ १० ॥

सिनीवालि पृथुष्टुके या देवानामसि स्वसा ।
जुषस्व हव्यमाहुतं प्रजां देवि दिदिड्ढि नः ॥ ऋ० २ । ३२ । ६ । यजु० ३४ । १० ॥

सिनीवालि पृथुजघने । स्तुकः स्त्यायतेः सङ्घातः पृथुकेशस्तुके पृथुस्तुते वा । या त्वं देवानामसि स्वसा । स्वसा सु असा स्वेषु सीदतीति वा । जुषस्व हव्यमदनं प्रजां च देवि दिश नः ॥

कुहूर्गूहते क्वाभूदिति वा क्व सती हूयत इति वा क्वाहुतं हविर्जुहोतीति वा । तस्या एषा भवति ॥ ३२ ॥ ११ ॥

कुहूमहं सुवृतं विद्मनापसमस्मिन्यज्ञे सुहवां जोहवीमि ।
सा नो ददातु श्रवणं पितॄणां तस्यै ते देवि हविषा विधेम ॥
अथर्व० ७ । १० । ५ ॥

कुहूमहं सुवृतं विदितकर्माणामस्मिन्यज्ञे सुह्वानामह्वये ॥ सा नो ददातु श्रवणं पितॄणां पित्र्यं धनमिति वा पित्र्यं यश इति वा । तस्यै ते देवि हविषा विधेमेति व्याख्यातम् । यमी व्याख्याता । तस्या एषा भवति ॥ ३३ ॥ १२ ॥

अन्यमू षु त्वं यम्यन्य उ त्वां परि ष्वजाते लिबुजेव वृक्षम् ।
तस्य वा त्वं मन इच्छा स वा तवाधा कृणुष्व संविदं सुभद्राम् ॥
ऋ० १० । १० । १४ ॥

अन्यमेव हि त्वं यम्यन्यस्त्वां परिष्वङ्क्ष्यते लिबुजेव वृक्षं तस्य वा त्वं मन इच्छ स वा तवाधानेन कुरुष्व संविदं सुभद्रां कल्याणभद्राम् । यमी यमं चकमे वा प्रत्याचचक्ष इत्याख्यानम् ॥ ३४ ॥ १३ ॥

इति पञ्चमाऽध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

अथ चतुर्थः पादः ॥

उर्वशी व्याख्याता । तस्या एषा भवति ॥ ३५ ॥ १ ॥

विद्युन्न या पतन्ती दविद्योद्भरन्ती मे अप्या काम्यानि । जनिष्ठो अपो नर्यः सुजातः प्रोर्वशी तिरत दीर्घमायुः ॥ ऋ० १० । ९५ । १० ॥

विद्युदिव या पतन्त्यद्योतत हरन्ती मे अप्या काम्यान्युदकान्यन्तरिक्षलोकस्य यदा नूनमयं जायेताद्भ्योऽध्यप इति नर्यो मनुष्यो नृभ्यो हितो नरापत्यमिति वा सुजातः सुजाततरोऽथोर्वशी प्रवर्धयते दीर्घमायुः ॥

पृथिवी व्याख्याता । तस्या एषा भवति ॥ ३६ ॥ २ ॥

बळित्था पर्वतानां खिद्रं बिभर्षि पृथिवि । प्र या भूमिं प्रवत्वति मह्ना जिनोषि महिनि ॥ ऋ० ५ । ८४ । १ ॥

सत्यं त्वं पर्वतानां मेघानां खेदनं छेदनं भेदनं बलमत्र धारयसि पृथिवि प्रजिन्वसि या भूमिं प्रवणवति महत्त्वेन महतीत्युदकवतीति वा ॥

इन्द्राणीन्द्रस्य पत्नी । तस्या एषा भवति ॥ ३७ ॥ ३ ॥

इन्द्राणीमासु नारिषु सुभगामहमश्रवम् । नह्यस्या अपरं चन जरसा मरते पतिः । विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ ऋ० १० । ८६ । ११ ॥

इन्द्राणीमासु नारिषु सुभगामहमशृणवं नह्यस्या अपरामपि समां जरया म्रियते पतिः सर्वस्माद्य इन्द्र उत्तरस्तमेतद् ब्रूमः । तस्या एषापरा भवति ॥ ३८ ॥ ४ ॥

नाहमिन्द्राणि रारण सख्युर्वृषाकपेर्ऋते । यस्येदमप्यं हविः प्रियं देवेषु गच्छति । विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ ऋ० १० । ८६ । १२ ॥

नाहमिन्द्राणि रमे सख्युर्वृषाकपेर्ऋते यस्येदमप्यं हविरप्सु शृतमद्भिः संस्कृतमिति वा प्रियं देवेषु निगच्छति सर्वस्माद्य इन्द्र उत्तरस्तमेतद् ब्रूमः ॥

गौरी रोचतेर्ज्वलतिकर्मणोऽयमपीतरो गौरो वर्ण एतस्मादेव प्रशस्यो भवति । तस्या एषा भवति ॥ ३९ ॥ ५ ॥

गौरीर्मिमाय सलिलानि तक्षत्येकपदी द्विपदी सा चतुष्पदी।
अष्टापदी नवपदी बभूवुषी सहस्राक्षरा परमे व्योमन् ॥
ऋ० १ । १६४ । ४१ ॥

गौरीर्निर्मिमाय सलिलानि तक्षती कुर्वत्येकपदी मध्यमेन द्विपदी मध्यमेन चादित्येन च चतुष्पदी दिग्भिरष्टापदी दिग्भिश्चावान्तरदिग्भिश्च नवपदी दिग्भिश्चावान्तरदिग्भिश्चादित्येन च सहस्राक्षरा बहूदका परमे व्यवने। तस्या एषापरा भवति ॥ ॥ ४० ॥ ६ ॥

तस्याः समुद्रा अधि वि क्षरन्ति तेन जीवन्ति प्रदिशश्चतस्रः।
ततः क्षरत्यक्षरं तद्विश्वमुप जीवति ॥ ऋ० १ । १६४ । ६० ॥

तस्याः समुद्रा अधिविक्षरन्ति वर्षन्ति मेघास्तेन जीवन्ति दिगाश्रयाणि भूतानि ततः क्षरत्यक्षरमुदकं तत्सर्वाणि भूतान्युपजीवन्ति ॥

गौर्व्याख्याता । तस्या एषा भवति ॥ ४१ ॥ ७ ॥

गौरमीमेदनु वत्सं मिषन्तं मूर्धानं हिङ्ङकृणोन्मातवा उ ।
सृक्वाणं घर्ममभि वावशाना मिमाति मायुं पयते पयोभिः ॥
ऋ० १ । १६४ । २८ ॥ अथर्व० ९ । २७ । ६ ॥

गौरन्वमीमेद्वत्सं निमिषन्तमनिमिषन्तमादित्यमिति वा मूर्धानमस्याभिहिङ्ङकरोन्मननाय सृक्वाणं सरणं घर्मं हरणमभिवावशाना मिमाति मायुं प्रप्यायते पयोभिः । मायुमिवादित्यमिति वा । वागेषा माध्यमिका घर्मधुगिति याज्ञिकाः ॥

धेनुर्धयतेर्वा धिनोतेर्वा । तस्या एषा भवति ॥ ४२ ॥ ८ ॥

उप ह्वये सुदुघां धेनुमेतां सुहस्तो गोधुगुत दोहदेनाम् ।
श्रेष्ठं सवं सविता साविषन्नोऽभीद्धो घर्मस्तदु षु प्र वोचम् ॥
ऋ० १ । १६४ । २६ ॥

उपह्वये सुदोहनां धेनुमेतां कल्याणहस्तो गोधुगपि च दोग्ध्येनाम् । श्रेष्ठं सवं सविता सुनोतु न इत्येष हि श्रेष्ठः सर्वेषां सवानां यदुदकं यद्वा पयो यजुष्मदभीद्धो घर्मस्तं सु प्रब्रवीमि । वागेषा माध्यमिका घर्मधुगिति याज्ञिकाः ॥

अघ्न्याहन्तव्या भवत्यघघ्नीति वा । तस्या एषा भवति ॥ ४३ ॥ ९ ॥

सूयवसाद्भगवती हि भूया अथो वयं भगवन्तः स्याम ।
अद्धि तृणमघ्न्ये विश्वदानीं पिब शुद्धमुदकमाचरन्ती ॥
ऋ० १ । १६४ । ४० ॥

सुयवसादिनी भगवती हि भवाथेदानीं वयं भगवन्तः स्यामाद्धि तृणमघ्न्ये सर्वदा पिब च शुद्धमुदकमाचरन्ती । तस्या एषापरा भवति ॥ ४४ ॥ १० ॥

हिङ्कृण्वती वसुपत्नी वसूनां वत्समिच्छन्ती मनसाभ्यागात् ।
दुहामश्विभ्यां पयो अघ्न्येयं सा वर्धतां महते सौभगाय ॥
ऋ० १ । १६४ । २७ ॥

इति सा निगदव्याख्याता ॥

पथ्या स्वस्तिः पन्था अन्तरिक्षं तन्निवासात् । तस्या एषा भवति ॥ ४५ ॥ ११ ॥

स्वस्तिरिद्धि प्रपथे श्रेष्ठा रेक्णस्वत्यभि या वाममेति ।
सा नो अमा सो अरणे नि पातु स्वावेशा भवतु देवगोपा ॥
ऋ० १० । ६३ । १६ ॥

स्वस्तिरेव हि प्रपथे श्रेष्ठा रेक्णस्वती धनवत्यभ्येति या वसूनि वननीयानि सा नोऽमा गृहे सा निरमणे सा निर्गमने पातु स्वावेशा भवतु देवी गोप्त्री देवान्गोपायत्विति देवा एना गोपायन्त्विति वा ॥

उषा व्याख्याता । तस्या एषा भवति ॥ ४६ ॥ १२ ॥

अपोषा अनसः सरत्सम्पिष्टादह बिभ्युषी ।
नि यत्सीं शिश्नथद्वृषा ॥ ऋ० ४ । ३० । १० ॥

अपासरदुषा अनसः संनिष्पिष्टादभैषीद् विभ्युष्यनो वायुरनितेरपि वोपमार्थे स्यादनस इव शकटादिव । अनः शकटमानद्धमस्मिंश्चीवरमनितेर्वा स्याज्जीवनकर्मण उपजीवन्त्येनन्मेघोऽप्यन एतस्मादेव । यदसिरच्छिश्नथद्वृषा वर्षिता मध्यमः । तस्या एषापरा भवति ॥ ४७ ॥ १३ ॥

एतदस्या अनः शये सुसंपिष्टं विपाश्या ।
ससार सीं परावतः ॥ ऋ० ४ । ३० । ११ ॥

एतदस्या अन आशेते सुसम्पिष्टमितरदिव विपाशि विमुक्तपाशि ससारोषा परावत प्रेरितवत परागताद्वा ॥

इळा व्याख्याता । तस्या एषा भवति ॥ ४८ ॥ १४ ॥

अभि न इळा यूथस्य माता स्मन्नदीभिरुर्वशी वा गृणातु ।
उर्वशी वा बृहद्दिवा गृणानाभ्यूर्ण्वाना प्रभृथस्यायोः ।
सिषक्तु न ऊर्जव्यस्य पुष्टेः ॥ ऋ० ५ । ४१ । १९ । २० ॥

अभिगृणातु न इळा यूथस्य माता सर्वस्य माता स्मदभि नदीभिरुर्वशी वा गृणातूर्वशी वा बृहद्दिवा महद्दिवा गृणानाभ्यूर्ण्वाना प्रभृथस्य प्रभृतस्यायोरयनस्य मनुष्यस्य ज्योतिषो वोदकस्य वा सेवता नोऽन्नस्य पुष्टे ॥

रोदसी रुद्रस्य पत्नी । तस्या एषा भवति ॥ ४९ ॥ १५ ॥

रथं नु मारुतं वयं श्रवस्युमा हुवामहे । आ यस्मिन्तस्थौ
सुरणानि बिभ्रती सचा मरुत्सु रोदसी ॥ ऋ० ५ । ५६ । ८ ॥

रथं क्षिप्रं मारुतं मेघं वयं श्रवणीयमाह्वयामह आ यस्मिन्तस्थौ सुरमणीयान्युदकानि बिभ्रती सचा मरुद्भिः सह रोदसी ॥ ५० ॥ १६ ॥

इति पञ्चमाऽध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

समाप्तश्चायमध्यायः ॥

निरुक्त एकादशाऽध्यायश्च समाप्तः ॥

ओ३म्

अथ षष्ठाध्यायारम्भः ॥

तत्र प्रथमः पादः ॥

अथातो द्युस्थाना देवताः ॥ तासामश्विनौ प्रथमागामिनौ भवतः । अश्विनौ यद्व्यश्नुवाते सर्वं रसेनान्यो ज्योतिषान्यः । अश्वैरश्विनावित्यौर्णवाभः । तत्कावश्विनौ द्यावापृथिव्यावित्येकेऽहोरात्रावित्येके सूर्याचन्द्रमसावित्येके राजानौ पुण्यकृतावित्यैतिहासिकाः । तयोः काल ऊर्ध्वमर्धरात्रात्प्रकाशीभावस्यानुविष्टम्भमनु तमोभागो हि मध्यमो ज्योतिर्भाग आदित्यः तयोरेषा भवति ॥ १ ॥

वसातिषु स्म चरथोऽसितौ पेत्वाविव ।
कुदेदमश्विना युवमभि देवाँ अगच्छतम् ॥

इति सा निगदव्याख्याता । तयोः समानकालयोः समानकर्मणोः संस्तुतप्राययोरसंस्तवेनैषोऽर्धर्चो भवति । वासात्यो अन्य उच्यत उषः पुत्रस्तवान्य इति । तयोरेषापरा भवति ॥

इहेह जाता समवावशीतामरेपसा तन्वा३ नामभिः स्वैः ।
जिष्णुर्वामन्यः सुमखस्य सूरिर्दिवो अन्यः सुभगः पुत्र ऊहे ॥
ऋ० १ । १८१ । ४ ॥

इह चेह च जातौ संस्तूयेते पापेनालिप्यमानया तन्वा नामभिश्च स्वैर्जिष्णुर्वामन्यः सुमहतो बलस्येरयिता मध्यमो दिवोऽन्यः सुभगः पुत्र ऊह्यत आदित्यः । तयोरेषापरा भवति ॥ ३ ॥

प्रातर्युजा वि बोधयाश्विनावेह गच्छताम् ।
अस्य सोमस्य पीतये ॥ ऋ० १ । २२ । १ ॥

प्रातर्योगिनौ विबोधयाश्विनाविहागच्छतामस्य सोमस्य पानाय । तयोरेषापरा भवति ॥ ४ ॥

प्रातर्यजध्वमश्विना हिनोत न सायमस्ति देवया अजुष्टम् । उतान्यो अस्मद्यजते वि चावः पूर्वः पूर्वो यजमानो वनीयान् ॥ ऋ० ५ । ७७ । २ ॥

प्रातर्यजध्वमश्विनौ प्रहिणुत न सायमस्ति देवेज्या अजुष्टमेतत् । अप्यन्योऽस्मद्यजते वि चावः । पूर्वः पूर्वो यजमानो वनीयान्वनयितृतमः । तयोः कालः सूर्योदयपर्यन्तस्तस्मिन्नन्या देवता ओप्यन्ते ॥

उषा वष्टेः कान्तिकर्मण उच्छतेरितरा माध्यमिका । तस्या एषा भवति ॥ ५ ॥

उपस्तच्चित्रमा भरास्मभ्यं वाजिनीवति ।
येन तोकं च तनयं च धामहे ॥ ऋ० १ । ९२ । १३ ॥

उपस्तच्चित्रं चायनीयं मंहनीयं धनमाहरास्मभ्यमन्नवति येन पुत्रांश्च पौत्रांश्च दधीमहि तस्या एषापरा भवति ॥ ६ ॥

एता उ त्या उषसः केतुमक्रत पूर्वे अर्धे रजसो भानुमञ्जते । निष्कृण्वाना आयुधानीव धृष्णवः प्रति गावोऽरुषीर्यन्ति मातरः ॥ ऋ० १ । ९२ । १ ॥ साम० उ० आ० ८ । ३ । १६ । १ ॥

एतास्ता उषसः केतुमकृषत प्रज्ञानमेकस्या एव पूजनार्थे बहुवचनं स्यात् । पूर्वेऽर्धेऽन्तरिक्षलोकस्य समञ्जते भानुना । निष्कृण्वाना आयुधानीव धृष्णवः । निरित्येष समित्येतस्य स्थाने । एमींदेषां निष्कृतं जारिणीव (ऋ० १० । ३४ । ५) इत्यपि निगमो भवति । प्रति यन्ति गावो गमनादरुषीरारोचनान्मातरो भासो निर्मात्र्यः ॥

सूर्या सूर्यस्य पत्न्येषैवाभिसृष्टकालतमा । तस्या एषा भवति ॥ ७ ॥

सुकिंशुकं शल्मलिं विश्वरूपं हिरण्यवर्णं सुवृतं सुचक्रम् । आ रोह सूर्ये अमृतस्य लोकं स्योनं पत्ये वहतुं कृणुष्व ॥ ऋ० १० । ८५ । २० ॥

सुकाशनं शल्मलं सर्वरूपमपि वोपमार्थे स्यात्सुकिंशुकमिव शल्मलिमिति । किंशुकं क्रंशतेः प्रकाशयतिकर्मणः शल्मलिः सुशरो भवति शरवान्वा । आरोह सूर्ये

अमृतस्य लोकमुदकस्य सुखं पत्ये वहतुं कुरुष्व । सविता सूर्यां प्रायच्छत्सोमाय राज्ञे प्रजापतये वेति च ब्राह्मणम् ॥

वृषाकपायी वृषाकपेः पत्न्येवाभिसृष्टकालतमा । तस्या एषा भवति ॥ ८ ॥

वृषा॑कपायि॒ रेव॑ति॒ सुपु॑त्र॒ आदु॒ सुस्नु॑षे । घस॑त्त॒ इन्द्र॑ उ॒क्षणः॑ प्रि॒यं का॑चित्क॒रं ह॒विर्विश्व॑स्मा॒दिन्द्र॒ उत्त॑रः ॥ ऋ० १० । ८६ । १३ ॥

वृषाकपायि रेवति सुपुत्रे मध्यमेन सुस्नुषे माध्यमिकया वाचा । स्नुषा साधुसादिनीति वा साधुसानिनीति वा स्वपत्यं तत्सनोतीति वा । प्राश्नातु त इन्द्र उक्षण एतान्माध्यमिकान्संस्त्यायान् । उक्षण उक्षतेर्वृद्धिकर्मण उक्षन्त्युदकेनेति वा । प्रियं कुरुष्व सुखचयकरं हविः सुखकरं हविः सर्वस्माद्य इन्द्र उत्तरस्तमेतद् ब्रूम आदित्यम् ॥

सरण्यूः सरणात् । तस्या एषा भवति ॥ ९ ॥

अपा॑गूहन्न॒मृतां॒ मर्त्ये॑भ्यः कृ॒त्वी सव॑र्णामददु॒र्विव॑स्वते । उ॒ताश्विना॑वभर॒द्यत्तदासी॒दज॑हादु॒ द्वा मि॑थु॒ना स॑र॒ण्यूः ॥ ऋ० १० । १७ । २ ॥

अपागूहन्नमृतां मर्त्येभ्यः कृत्वी सवर्णामददुर्विवस्वतेऽप्यश्विनावभरद्यत्तदासीद-जहाद् द्वौ मिथुनौ सरण्यूः । मध्यमं च माध्यमिकां च वाचमिति नैरुक्ता यमं च यमीं चेत्यैतिहासिकाः । तत्रेतिहासमाचक्षते । त्वाष्ट्री सरण्यूर्विवस्वत आदित्याद्यमौ मिथुनौ जनयाञ्चकार । सा सवर्णामन्यां प्रतिनिधायाश्वं रूपं कृत्वा प्रदुद्राव स विवस्वानादित्य आश्वमेव रूपं कृत्वा तामनुसृत्य सम्बभूव ततोऽश्विनौ जज्ञाते सवर्णायां मनुः । तदभिवादिन्येषर्ग्भवति ॥ १० ॥

त्वष्टा॑ दुहि॒त्रे व॑ह॒तुं कृ॑णो॒तीती॒दं विश्वं॒ भुव॑नं॒ समे॑ति । य॒मस्य॑ मा॒ता प॑र्युह्यमा॑ना म॒हो जा॒या विव॑स्वतो ननाश ॥ ऋ० १० । १७ । १ ॥

त्वष्टा दुहितुर्वहनं करोतीतीदं विश्वं भुवनं समेतीमानि च सर्वाणि भूतान्यभिसमागच्छन्ति यमस्य माता पर्युह्यमाना महतो जाया विवस्वतो ननाश । रात्रिरादित्यस्यादित्योदयेऽन्तर्धीयते ॥ ११ ॥

इति षष्ठाऽध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

अथ द्वितीयः पादः ॥

सविता व्याख्यातः । तस्य कालो यदा द्यौरपहततमस्काकीर्णरश्मिर्भवति । तस्यैषा भवति ॥ १२ ॥ १ ॥

विश्वा रूपाणि प्रति मुञ्चते कविः प्रासावीद्भद्रं द्विपदे चतुष्पदे ।
वि नाकमख्यत्सविता वरेण्योऽनु प्रयाणमुषसो वि राजति ॥
ऋ० ५ । ८१ । २ ॥

सर्वाणि प्रज्ञानानि प्रतिमुञ्चते मेधावी कविः क्रान्तदर्शनो भवति कवतेर्वा प्रसुवति भद्रं द्विपाद्भ्यश्च चतुष्पाद्भ्यश्च व्यचिख्यपन्नाकं सविता वरणीयः प्रयाणमनूषसो विराजति । अधोरामः सावित्र इति पशुसमाम्नाये विज्ञायते । कस्मात् सामान्यादित्यधस्तात्तद्वेलायां तमो भवत्येतस्मात्सामान्यादधस्ताद्रामोऽधस्तात्कृष्णः कस्मात्सामान्यादित्यग्निं चित्वा न रामामुपेयात् । रामा रमणायोपेयते न धर्माय कृष्णजातीयैतस्मात्सामान्यात् । कृकवाकुः सावित्र इति पशुसमाम्नाये विज्ञायते । कस्मात्सामान्यादिति कालानुवादं परीत्य । कृकवाकोः पूर्वं शब्दानुकरणं वचेरुत्तरम् ॥

भगो व्याख्यातः । तस्य कालः प्रागुत्सर्पणात् । तस्यैषा भवति ॥ १३ ॥ २ ॥

प्रातर्जितं भगमुग्रं हुवेम वयं पुत्रमदितेर्यो विधर्ता ।
आध्रश्चिद्यं मन्यमानस्तुरश्चिद्राजा चिद्यं भगं भक्षीत्याह ॥
ऋ० ७ । ४१ । २ ॥

प्रातर्जितं भगमुग्रं ह्वयेम वयं पुत्रमदितेर्यो विधारयिता सर्वस्याध्रश्चिद्यं मन्यमान आढ्यो दरिद्रस्तुरश्चित्तुर इति यमनाम तरतेर्वा त्वरतेर्वा त्वरया तूर्णगतिर्यमो राजा चिद्यं भगं भक्षीत्याह । अन्धो भग इत्याहुरनुत्सृप्तो न दृश्यते । प्राशित्रमस्याक्षिणी निर्जघानेति च ब्राह्मणम् । जनं भगो गच्छतीति वा जनं गच्छत्यादित्य उदयेन ॥

सूर्यः सर्तेर्वा सुवतेर्वा स्वीर्यतेर्वा । तस्यैषा भवति ॥ १४ ॥ ३ ॥

उदु त्यं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः ॥
दृशे विश्वाय सूर्यम् ॥ ऋ० १ । ५० । १ ॥

उद्वहन्ति तं जातवेदसं रश्मयः केतवः सर्वेषां भूतानां दर्शनाय सूर्यमिति । कमन्यमादित्यादेवमवक्ष्यत् । तस्यैषापरा भवति ॥ १५ ॥ ४ ॥

चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः। आप्रा द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च ॥ ऋ० १। ११५। १॥ यजु० ७। ४२॥

चायनीयं देवानामुदगमदनीकं ख्यानं मित्रस्य वरुणस्याग्नेश्चापूपुरद् द्यावापृथिव्यौ चान्तरिक्षं च महत्त्वेन तेन सूर्य आत्मा जङ्गमस्य च स्थावरस्य च ॥

अथ यद्रश्मिपोषं पुष्यति तत्पूषा भवति। तस्यैषा भवति ॥ १६ ॥ ५ ॥

शुक्रं ते अन्यद्यजतं ते अन्यद्विषुरूपे अहनी द्यौरिवासि। विश्वा हि माया अवसि स्वधावो भद्रा ते पूषन्निह रातिरस्तु॥ ऋ० ६। ५८। १॥

शुक्रं ते अन्यल्लोहितं ते अन्यद्यजतं ते अन्यद्यज्ञियं ते अन्यद्विषमरूपे ते अहनी कर्म द्यौरिव चासि। सर्वाणि प्रज्ञानान्यवस्यन्नवन्भाजनवन्ती ते पूषन्निह दत्तिरस्तु। तस्यैषापरा भवति ॥ १७ ॥ ६ ॥

पथस्पथः परिपतिं वचस्या कामेन कृतो अभ्यानळर्कम्। स नो रासच्छुरुधश्चन्द्राग्रा धियंधियं सीषधाति प्र पूषा ॥ ऋ० ६। ४०। ८॥

पथस्पथोऽधिपतिं वचनेन कामेन कृतोऽभ्यानडर्कमभ्यापन्नोऽर्कमिति वा। स नो ददातु चायनीयाग्राणि धनानि कर्मकर्म च नः प्रसाधयतु पूषेति॥ अथ यद्विषितो भवति तद्विष्णुर्भवति। विष्णुर्विशतेर्वा। व्यश्नोतेर्वा। तस्यैषा भवति ॥ १८ ॥ ७ ॥

इदं विष्णुर्वि चक्रमे त्रेधा नि दधे पदम्॥
समूळ्हमस्य पांसुरे॥ ऋ० १। २२। १७॥

यदिदं किं च तद्विक्रमते विष्णुस्त्रिधा निधत्ते पदं त्रेधाभावाय पृथिव्यामन्तरिक्षे दिवीति शाकपूणिः। समारोहणे विष्णुपदे गयाशिरसीत्यौर्णवाभः। समूढमस्य पांसुरे प्यायनेऽन्तरिक्षे पदं न दृश्यते। अपि वोपमार्थे स्यात्समूढमस्य पांसुल इव पदं न दृश्यत इति। पांसवः पादैः सूयन्त इति वा पन्नाः शेरत इति वा पंसनीया भवन्तीति वा॥ १९ ॥ ८ ॥

इति षष्ठाऽध्यायस्य द्वितीयः पादः॥

अथ तृतीयः पादः ॥

विश्वानरो व्याख्यातः (७ । २१) । तस्यैष निपातो भवत्यैन्द्र्यामृचि ॥ २० ॥ १ ॥

विश्वानरस्य वस्पतिमनानतस्य शवसः ।
एवैश्च चर्षणीनामूती हुवे रथानाम् । ऋ० ८ । ६८ । ४ ॥

विश्वानरस्यादित्यस्यानानतस्य शवसो महतो बलस्यैवैश्च कामैरयनैरवनैर्वा चर्षणीनां मनुष्याणामूत्या च यथा रथानामिन्द्रमस्मिन्यज्ञे ह्वयामि ॥

वरुणो व्याख्यातः (१० । ३) । तस्यैषा भवति ॥ २१ ॥ २ ॥

येना पावक चक्षसा भुरण्यन्तं जनाँ अनु ।
त्वं वरुण पश्यसि ॥ ऋ० १ । ५० । ६ ॥

भुरण्युरिति क्षिप्रनाम भुरण्युः शकुनिर्भूरिमध्वानं नयति स्वर्गस्य लोकस्यापि वोढा तत्सम्पाती भुरण्युरनेन पावकख्यानेन भुरण्यन्तं जनाँ अनु त्वं वरुण पश्यसि । तत्ते वयं स्तुम इति वाक्यशेषोऽपि वोत्तरस्याम् ॥ २२ ॥ ३ ॥

येना पावक चक्षसा भुरण्यन्तं जनाँ अनु ।
त्वं वरुण पश्यसि ॥ ऋ० १ । ५० । ६ ॥
वि द्यामेषि रजस्पृथ्वहा मिमानो अक्तुभिः ।
पश्यञ्जन्मानि सूर्य ॥ ऋ० १ । ५० । ७ ॥

व्येषि द्यां रजश्च पृथु महान्तं लोकमहानि च मिमानोऽक्तुभी रात्रिभिः सह पश्यञ्जन्मानि जातानि सूर्य । अपि वा पूर्वस्याम् ॥ २३ ॥ ४ ॥

येना पावक चक्षसा भुरण्यन्तं जनाँ अनु ।
त्वं वरुण पश्यसि ॥ ऋ० १ । ५० । ६ ॥
प्रत्यङ् देवानां विशः प्रत्यङ्ङुदेषि मानुषान् ।
प्रत्यङ् विश्वं स्वर्दृशे ॥ ऋ० १ । ५० । ५ ॥

चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः। आप्रा द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च ॥ ऋ० १ । ११५ । १ ॥ यजु० ७ । ४२ ॥

चायनीयं देवानामुदगमदनीकं ख्यानं मित्रस्य वरुणस्याग्नेश्चापूपुरद् द्यावापृथिव्यौ चान्तरिक्षं च महत्त्वेन तेन सूर्य आत्मा जङ्गमस्य च स्थावरस्य च ॥

अथ यद्रश्मिपोषं पुष्यति तत्पूषा भवति । तस्यैषा भवति ॥ १६ ॥ ५ ॥

शुक्रं ते अन्यद्यजतं ते अन्यद्विषुरूपे अहनी द्यौरिवासि। विश्वा हि माया अवसि स्वधावो भद्रा ते पूषन्निह रातिरस्तु ॥ ऋ० ६ । ५८ । १ ॥

शुक्रं ते अन्यल्लोहितं ते अन्यद्यजतं ते अन्यद्यज्ञियं ते अन्यद्विषमरूपे ते अहनी कर्म द्यौरिव चासि । सर्वाणि प्रज्ञानान्यवस्यन्नवन्भाजनवती ते पूषन्निह दत्तिरस्तु । तस्यैषापरा भवति ॥ १७ ॥ ६ ॥

पथस्पथः परिपतिं वचस्या कामेन कृतो अभ्यानळर्कम् । स नो रासच्छुरुधश्चन्द्राग्रा धियंधियं सीषधाति प्र पूषा ॥ ऋ० ६ । ४० । ८ ॥

पथस्पथोऽधिपतिं वचनेन कामेन कृतोऽभ्यानडर्कमभ्यापन्नोऽर्कमिति वा । स नो ददातु चायनीयाग्राणि धनानि कर्मकर्म च नः प्रसाधयतु पूषेति ॥ अथ यद्विषितो भवति तद्विष्णुर्भवति । विष्णुर्विशतेर्वा । व्यश्नोतेर्वा । तस्यैषा भवति ॥ १८ ॥ ७ ॥

इदं विष्णुर्वि चक्रमे त्रेधा नि दधे पदम् ॥
समूळ्हमस्य पांसुरे ॥ ऋ० १ । २२ । १७ ॥

यदिदं किं च तद्विक्रमते विष्णुस्त्रिधा निधत्ते पदं त्रेधाभावाय पृथिव्यामन्तरिक्षे दिवीति शाकपूणिः । समारोहणे विष्णुपदे गयाशिरसीत्यौर्णवाभः । समूढमस्य पांसुरे प्यायनेऽन्तरिक्षे पदं न दृश्यते । अपि वोपमार्थे स्यात्समूढमस्य पांसुल इव पदं न दृश्यत इति । पांसवः पादैः सूयन्त इति वा पन्नाः शेरत इति वा पंसनीया भवन्तीति वा ॥ १९ ॥ ८ ॥

इति षष्ठाऽध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

प्रत्यङ्ङिदं सर्वमुदेषि प्रत्यङ्ङिदं सर्वमभिविपश्यसीति । अपि वैतस्यामेव ॥ २४ ॥ ५ ॥

येना पावक चक्षसा भुरण्यन्तं जनाँ अनु ।
त्वं वरुण पश्यसि ॥ ऋ० १ । ५० । ६ ॥

तेन नो जनानभिविपश्यसि ॥

केशी केशा रश्मयस्तैस्तद्वान् भवति काशनाद्वा प्रकाशनाद्वा । तस्यैषा भवति ॥ २५ ॥ ६ ॥

केश्य१ग्निं केशी विषं केशी बिभर्ति रोदसी ।
केशी विश्वं स्वर्दृशे केशीदं ज्योतिरुच्यते ॥ ऋ० १० ।
१३६ । १ ॥

केश्यग्निं च विषं च । विषमित्युदकनाम विष्णातेर्विपूर्वस्य स्नातेः शुद्ध्यर्थस्य विपूर्वस्य वा सचतेः । द्यावापृथिव्यौ च धारयति । केशीदं सर्वमिदमभिविपश्यति केशीदं ज्योतिरुच्यत इत्यादित्यमाह । अथाप्येते इतरे ज्योतिषी केशिनी उच्येते धूमेनाग्नी रजसा च मध्यमः । तेषामेषा साधारणा भवति ॥ २६ ॥ ७ ॥

त्रयः केशिन ऋतुथा वि चक्षते संवत्सरे वपत एक एषाम् । विश्वमेको अभि चष्टे शचीभिर्ध्राजिरेकस्य ददृशे न रूपम् ॥ ऋ० १ । १६४ । ४४ ॥

त्रयः केशिन ऋतुथा विचक्षते कालेकालेऽभिविपश्यन्ति संवत्सरे वपत एक एषामित्यग्निः पृथिवीं दहति । सर्वमेकोऽभिविपश्यति कर्मभिरादित्यो गतिरेकस्य दृश्यते न रूपं मध्यमस्य ॥ अथ यद्रश्मिभिरभिप्रकम्पयन्नेति तद्वृषाकपिर्भवति वृषाकम्पनः । तस्यैषा भवति ॥ २७ ॥ ८ ॥

पुनरेहि वृषाकपे सुविता कल्पयावहै । य एष स्वप्नंनशनोऽस्तमेषि पथा पुनः । विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥
ऋ० १० । ८६ । २१ ॥

पुनरेहि वृषाकपे सुप्रसूतानि वः कर्माणि कल्पयावहै य एष स्वप्नंनशनः स्वप्नान्नाशयस्यादित्य उदयेन सोऽस्तमेषि पथा पुनः । सर्वस्माद्य इन्द्र उत्तरस्तमेतं ब्रूम आदित्यम् ॥

यमो व्याख्यातः (१० । १६) । तस्यैषा भवति ॥ २८ ॥ ९ ॥

यस्मिन्वृक्षे सुपलाशे देवैः सम्पिबते यमः ।
अत्रा नो विश्पतिः पिता पुराणाँ अनु वेनति ॥
ऋ० १० । १३५ । १ ॥

यस्मिन्वृक्षे सुपलाशे स्थाने वृतक्षये वापि वोपमार्थे स्याद्वृक्ष इव सुपलाश इति वृक्षो व्रश्चनात् पलाशं पलाशनात् । देवैः सङ्गच्छते यमो रश्मिभिरादित्यस्तत्र सर्वस्य पाता वा पालयिता वा पुराणाननुकामयेत ॥

अज एकपादजन एक. पाद् एकेन पादेन पातीति वैकेन पादेन पिबतीति वै-कोऽस्य पाद इति वा । एकं पादं नोत्खिदति (अथ० ११ । ४ । २१) इत्यपि निगमो भवति । तस्यैव निपातो भवति वैश्वदेव्यामृचि ॥ २६ ॥ १० ॥

पावीरवी तन्यतुरेकपादजो दिवो धर्त्ता सिन्धुरापः समुद्रियः । विश्वे देवासः शृणवन्वचांसि मे सरस्वती सह धीभिः पुरन्ध्या ॥ ऋ० १० । ६५ । १३ ॥

पवि. शल्यो भवति यद्विपुनाति कायं तद्वत्पवीरमायुधं तद्वानिन्द्रः पवीरवान् । आतितस्थौ पवीरवान् (ऋ० १० । ६० । ३) इत्यपि निगमो भवति । तद्देवता वाक्पावीरवी पावीरवी च दिव्या वाक् । तन्यतुस्तनित्री वाचोऽन्यस्याः । अजश्चैकपाद् दिवो धारयिता सिन्धुश्चापश्च समुद्रियाश्च सर्वे च देवाः सरस्वती च सह पुरन्ध्या स्तुत्या प्रयुक्तानि धीभिः कर्मभिर्युक्तानि शृण्वन्तु वचनानीमानीति ॥

पृथिवी व्याख्याता (१ । १३–१४) । तस्या एव निपातो भवत्यैन्द्राग्न्या-मृचि ॥ ३० ॥ ११ ॥

यदिन्द्राग्नी परमस्यां पृथिव्यां मध्यमस्यामवमस्या-मुतस्थः । अतः परि वृषणावा हि यातमथा सोमस्य पिबतं सुतस्य ॥ ऋ० १ । १०८ । १० ॥

इति सा निगदव्याख्याता ॥

समुद्रो व्याख्यातः (२ । १०) । तस्यैष निपातो भवति पावमान्या-मृचि ॥ ३१ ॥ १२ ॥

पवित्रवन्तः परि वाचमासते पितैषां प्रत्नो अभि रक्षति व्रतम् । महः समुद्रं वरुणस्तिरो दधे धीरा इच्छेकुर्धरुणेष्वारभम् ॥ ऋ० ९ । ७३ । ३ ।

पवित्रवन्तो रश्मिवन्तो माध्यमिका देवगणा पर्यासते माध्यमिका वाच पितैषा प्रत्न पुराणोऽभिरक्षति व्रतं कर्म । मह समुद्र वरुणस्तिरोऽन्तर्दधात्यथ धीरा शक्नुवन्ति धरुणेषूदकषु कर्मण आरभमारब्धुम् ॥ अजे एकपाद् व्याख्यात पृथिवी व्याख्याता समुद्रो व्याख्यात । तपामेवा निपातो भवत्यपरस्या बहुदेवतायामृचि ॥३२॥१३॥

उत नोऽहिर्बुध्न्यः शृणोत्वज एकपात्पृथिवी समुद्रः । विश्वे देवा ऋतावृधो हुवाना स्तुता मन्त्राः कविशस्ता अवन्तु ॥ ऋ० ६ । ५० । १४ ॥

अपि च नोऽहिर्बुध्न्य शृणोत्वजश्चैकपात्पृथिवी च समुद्रश्च सर्वे च देवा सत्यवृधो वा यज्ञवृधो वा हूयमाना मन्त्रैः स्तुता मन्त्रा कविशस्ता अवन्तु मेधाविशस्ता ।

दध्यङ् प्रत्यक्तो ध्यानमिति वा प्रत्यक्तमस्मिन्ध्यानमिति वा । अथर्वा व्याख्यात (११ । १८) । मनुर्मननात् । तपामेव निपातो भवत्यैन्द्र्यामृचि ॥ ३३ ॥ १४ ॥

यामथर्वा मनुष्पिता दध्यङ् धियमत्नत । तस्मिन्ब्रह्माणि पूर्वथेन्द्र उक्था समग्मतार्चन्ननु स्वराज्यम् ॥ ऋ० १ । ८० । १६ ॥

यामथर्वा च मनुश्च पिता मानवाना दध्यङ् च धियमतनिषत तस्मिन्ब्रह्माणि कर्माणि पूर्वेन्द्र उक्थानि च सङ्गच्छन्तामर्चन्योऽनुपास्ते स्वाराज्यम् ॥ ४३ ॥ १५ ॥

इति षष्ठाऽध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

अथ चतुर्थः पादः ॥

अथातो द्युस्थाना देवगणाः ॥ तेषामादित्याः प्रथमागामिनो भवन्ति । आदित्या व्याख्याताः (२ । १३) । तेषामेषा भवति ॥ ३५ ॥ १ ॥

इमा गिर॑ आ॒दि॒त्येभ्यो॑ घृ॒तस्नूः॑ स॒नाद्राज॑भ्यो जु॒ह्वा॑ जुहोमि । शृ॒णोतु॑ मि॒त्रो अ॑र्य॒मा भगो॑ नस्तुविजा॒तो वरु॑णो॒ दक्षो॒ अंशः॑ ॥ ऋ० २ । २७ । १ ॥

घृतस्नूर्घृतप्रस्नाविन्यो घृतप्रसाविन्यो घृतसानिन्यो घृतसारिण्य इति वाहुतीरादित्येभ्यश्चिरं जुह्वा जुहोमि चिरं राजभ्य इति वा शृणोतु न इमा गिरो मित्रश्चार्यमा च भगश्च बहुजातश्च धाता दक्षो वरुणोऽंशश्च । अंशोऽशुना व्याख्यातः ॥

सप्त(४२६) ऋषयो (२ । ११) व्याख्याताः । तेषामेषा भवति ॥ ३६ ॥ २ ॥

स॒प्त ऋष॑यः॒ प्रति॑हिताः॒ शरी॑रे स॒प्त र॑क्षन्ति॒ सद॒मप्र॑मादम् । स॒प्तापः॒ स्वप॑तो लो॒कमी॑युस्तत्र॑ जागृ॒तो अस्व॑प्नजौ सत्र॒सदौ॑ च दे॒वौ ॥ यजुः ३४ । ५५ ॥

सप्त ऋषयः प्रतिहिता. शरीर रश्मय आदित्ये सप्त रक्षन्ति सदमप्रमादं संवत्सरमप्रमाद्यन्तः सप्तापनात एव स्वपतो लोकमस्तमितमादित्यं यन्ति तत्र जागृतोऽस्वप्नजौ सत्रसदौ च देवौ वाय्वादित्यावित्यधिदैवतम् । अथाध्यात्मं सप्त ऋषयः प्रतिहिताः शरीर षडिन्द्रियाणि विद्या सप्तम्यात्मनि सप्त रक्षन्ति सदमप्रमादं शरीरमप्रमाद्यन्ति सप्तापनानीमान्येव स्वपतो लोकमस्तमितमात्मानं यन्ति तत्र जागृतोऽस्वप्नजौ सत्रसदौ च देवौ प्राज्ञश्चात्मा तैजसश्चेत्यात्मगतिमाचष्टे । तेषामेषापरा भवति ॥ ३७ ॥ ३ ॥

ति॒र्यग्बि॑लश्चम॒स ऊ॒र्ध्वबु॑ध्नो॒ यस्मि॒न्यशो॒ निहि॑तं वि॒श्वरू॑पम् । अत्रा॑सत॒ ऋष॑यः स॒प्त सा॒कं ये अ॒स्य गो॒पा म॑ह॒तो ब॑भू॒वुः ॥ अथ० १० । २६ । ६ ॥

तिर्यग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबन्धन ऊर्ध्वबोधनो वा यस्मिन्यशो निहितं सर्वरूपमत्रासत ऋषयः सप्त सहादित्यरश्मयो ये अस्य गोपा महतो बभूवुरित्यधिदैवतम् । अथाध्यात्मं

तिर्यग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबन्धन ऊर्ध्वबोधनो वा यस्मिन्यशो निहितं सर्वरूपमत्रासत ऋषयः सप्त सहेन्द्रियाणि यान्यस्य गोपृणि महतो बभूवुरित्यात्मगतिमाचष्टे ॥

देवा व्याख्याताः (७ । १५)। तेषामेषा भवति ॥ ३८ ॥ ४ ॥

दे॒वानां॑ भ॒द्रा सु॑म॒तिर्ऋ॑जूय॒तां दे॒वानां॑ रा॒तिर॒भि नो॒ नि व॑र्त्तताम् । दे॒वानां॑ स॒ख्यमुप॑ सेदिमा व॒यं दे॒वा न॒ आयुः प्र ति॑रन्तु जी॒वसे॑ ॥ ऋ० १ । ८९ । २ ॥

देवानां वयं सुमतौ कल्याण्यां मतावृजुगामिनामृजुगामिनामिति वा देवानां दानमभि नो निवर्ततां देवानां सख्यमुपसीदेम वयं देवा न आयुः प्रवर्धयन्तु चिरं जीवनाय॥

विश्वे देवाः सर्वे देवाः । तेषामेषा भवति ॥ ३९ ॥ ५ ॥

**ओमा॑सश्चर्षणीधृतो॒ विश्वे॑ देवास॒ आ ग॑त ।
दा॒श्वांसो॑ दा॒शुषः॑ सु॒तम् ॥ ऋ० १ । ३ । ७ ॥**

अवितारो वाऽवनीया वा मनुष्यधृतः सर्वे च देवा इहागच्छत दत्तवन्तो दत्तवतः सुतमिति । तदेतदेकमेव वैश्वदेवं गायत्रं तृचं दशतयीषु विद्यते । यत्तु किंचिद् बहुदैवतं तद्वैश्वदेवानां स्थाने युज्यते यदेव विश्वलिङ्गमिति शाकपूणिरनत्यन्तगतस्त्वेष उद्देशो भवति बभ्रुरेक इति दश द्विपदा अलिङ्गा भूतांशः काश्यप आश्विनम् (ऋ० १० । १०६)। एकलिङ्गमभितष्टीयं सूक्तम् (ऋ० ३ । ३८)। एकलिङ्गम् ॥

साध्या देवाः साधनात् । तेषामेषा भवति ॥ ४० ॥ ६ ॥

**य॒ज्ञेन॑ य॒ज्ञम॑यजन्त दे॒वास्तानि॒ धर्मा॑णि प्रथ॒मान्या॑सन् ।
ते ह॒ नाकं॑ महि॒मानः॑ सचन्त॒ यत्र॒ पूर्वे॑ सा॒ध्याः सन्ति॑ दे॒वाः ॥ ऋ० १ । १६४ । ५० ॥**

यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवा अग्निनाग्निमयजन्त देवा अग्निः पशुरासीत्तमालभन्त तेनायजन्तेति च ब्राह्मणम् । तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् । ते ह नाकं महिमानः समसेवन्त यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवाः साधनाः । द्युस्थानो देवगण इति नैरुक्ताः पूर्वं देवयुगमित्याख्यानम् ॥

वसवो यद्विवसते सर्वम् । अग्निर्वसुभिर्वासव इति समाख्या तस्मात्पृथिवीस्था-। इन्द्रो वसुभिर्वासव इति समाख्या तस्मान्मध्यस्थानाः । वसव आदित्यरश्मयो वासनात्तस्माद् द्युस्थानाः । तेषामेषा भवति ॥ ४१ ॥ ७ ॥

सुगा वो देवाः सदनमकर्म य आजग्मुः सवनमिदं जुषाणाः ।
जक्षिवांसः पपिवांसश्च विश्वेऽस्मे धत्त वसवो वसूनि ॥
यजुः ८ । १८ ॥

स्वागमनानि वो देवाः सुपथान्यकर्म य आगच्छत सवनानीमानि जुषाणाः खादितवन्तः पीतवन्तश्च सर्वेऽस्मासु धत्त वसवो वसूनि । तेषामेषापरा भवति ॥ ४२ ॥ ८ ॥

उमया अत्र वसवो रन्त देवा उरावन्तरिक्षे मर्जयन्त शुभ्राः ।
अर्वाक्पथ उरुज्रयः कृणुध्वं श्रोता दूतस्य जग्मुषो नो अस्य ॥
ऋ० ७ । ३९ । ३ ॥

उमया अत्र वसवोऽरमन्त देवा उमा पृथिवी तस्यां मया वरौ चान्तरिक्षे मर्जयन्त गमयन्त रमयन्त शुभ्राः शोभमाना अर्वाच एनान्पथो बहुजवाः कुरुध्वं शृणुत दूतस्य जग्मुषो नोऽस्याग्नेः ॥

वाजिनो व्याख्याताः (२ । २८) । तेषामेषा भवति ॥ ४३ ॥ ९ ॥

शं नो भवन्तु वाजिनो हवेषु देवताता मितद्रवः स्वर्काः ।
जम्भयन्तोऽहिं वृकं रक्षांसि सनेम्यस्मद्युयवन्नमीवाः ॥
यजुः ९ । १६ ॥

सुखा नो भवन्तु वाजिनो ह्वानेषु देवताती यज्ञे मितद्रवः सुमितद्रव स्वर्काः स्वञ्चना इति वा स्वर्चन इति वा स्वर्चिष इति वा जम्भयन्तोऽहिं च वृकं च रक्षांसि च क्षिप्रमस्मद्यावयन्त्वमीवा देवाश्वा इति वा ॥

देवपत्न्यो देवानां पत्न्यः । तासामेषा भवति ॥ ४४ ॥ १० ॥

देवानां पत्नीरुशतीरवन्तु नः प्रावन्तु नस्तुजये वाजसातये ।
याः पार्थिवासो या अपामपि व्रते ता नो देवीः सुहवाः शर्म यच्छत ॥
ऋ० ५ । ४६ । ७ ॥

देवानां पत्न्य उशत्योऽवन्तु नः प्रावन्तु नस्तुजयेऽपत्यजननाय चान्नसंसननाय च । याः पार्थिवासो या अपामपि व्रते कर्मणि ता नो देव्यः सुहवाः शर्म यच्छन्तु शरणम् । तासामेषापरा भवति ॥ ४५ ॥ ११ ॥

उत ग्ना व्यन्तु देवपत्नीरिन्द्राण्यग्नाय्यश्विनी राट्
आ रोदसी वरुणानी शृणोतु व्यन्तु देवीर्य ऋतुर्जनीनाम् ॥
ऋ० ५ । ४६ । ८ ॥

अपि च ग्ना व्यन्तु देवपत्न्य इन्द्राणीन्द्रस्य पत्न्यग्नाय्यग्नेः पत्न्यश्विन्यश्विनोः पत्नी राट् राजते रोदसी रुद्रस्य पत्नी वरुणानी च वरुणस्य पत्नी व्यन्तु देव्य कामयन्ता य ऋतु कालो जायानाम् ॥ ४६ ॥ १२ ॥

इति षष्ठाऽध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

समाप्तश्चायमध्यायः ॥

निरुक्ते द्वादशाऽध्यायश्च समाप्तः ॥

ओ३म् ॥

अथ परिशिष्टम् ॥

अथ प्रथमाध्यायः ।

अथेमा अतिस्तुतय इत्याचक्षतेऽपि वा संप्रत्यय एव स्यान्महाभाग्याद् देवतायाः । सोऽग्निमेव प्रथममाह । त्वमग्ने द्युभिस्त्वमाशुशुक्षणिः (ऋ० २ । १ । १) इति यथैतस्मिन्त्सूक्ते । नहि त्वदारे निमिषश्च नेशे (ऋ० २ । २८ । ६) इति वरुणस्य । अथैषेन्द्रस्य ॥ १ ॥

यद् द्याव इन्द्र ते शतं शतं भूमीरुत स्युः ।
न त्वा वज्रिन्त्सहस्रं सूर्या अनु न जातमष्ट रोदसी ॥
ऋ० ८ । ७० । ५ ॥

यदि त इन्द्र शतं दिवः शतं भूमयः प्रतिमानानि स्युर्न त्वा वज्रिन्त्सहस्रमपि सूर्या न द्यावापृथिव्यावप्यभ्यश्नुवीतामिति । अथैषादित्यस्य ॥ २ ॥

यदुदञ्चो वृषाकपे गृहमिन्द्राजगन्तन । क्व स्य पुल्वघो मृगः कमगञ्जनयोपनो विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ ऋ०१० । ८६ । २२ ॥

यदुदञ्चो वृषाकपे गृहमिन्द्राजगमत क्व स्य पुल्वघो मृग क्व स बह्वादी मृगः । मृगो मार्ष्टेर्गतिकर्मणः । कमगमद् देशं जनयोपनः सर्वस्माद्य इन्द्र उत्तरस्तमेतद् ब्रूम आदित्यम् । अथैषादित्यरश्मीनाम् ॥ ३ ॥

वि हि सोतोरसृक्षत नेन्द्रं देवममंसत । यत्रामदद्वृषाकपि-रर्यः पुष्टेषु मत्सखा विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ ऋ० १० । ८६ । १ ॥

व्यसृक्षत हि प्रसवाय न चेन्द्रं देवममंसत यत्रामादद्वृषाकपिरर्य ईश्वरः पुष्टेषु पोषेषु मत्सखा मम सखा मदनसखा ये नः सखायस्तैः सहेति वा सर्वस्माद्य इन्द्र उत्तरस्तमेतद् ब्रूम आदित्यम् । अथैषाग्नेः ॥ ४ ॥

सृण्येव जर्भरी तुर्फरीतू नैतोशेव तुर्फरी पर्फरीका । उदन्यजेव जेमना मदेरू ता मे जराय्वजरं मरायु ॥ १० । १०६ । ६ ॥

सृण्येवेति द्विविधा सृणिर्भवति भर्ता च हन्ता च तथाश्विनौ चापि भर्तारौ जर्भरी भर्त्तारावित्यर्थस्तुर्फरीतु हन्तारौ । नैतोशेव तुर्फरीपर्फरीका । नितोशस्यापत्यं नैतोशं नैतोशेव तुर्फरी क्षिप्रहन्तारौ । उदन्यजेव जेमना मदेरू । उदन्यजेवेत्युदकजे इव रत्ने सामुद्रे चान्द्रमसे वा जेमने जयमन जेमना मदेरू । ता मे जराय्वजरं मरायु । एतज्जरायुजं शरीरं शरदमजीर्णम् । अथैषा सोमस्य ॥ ५ ॥

तरत्स मन्दी धावति धारा सुतस्यान्धसः ।
तरत्स मन्दी धावति ॥ ऋ० ६ । ५८ । १ ॥

तरति स पापं सर्वं मन्दी य स्तौति धावति गच्छत्यूर्ध्वां गतिम् । धारा सुतस्यान्धसः । धारयाभिषुतस्य सोमस्य मन्त्रपूतस्य वाचा स्तुतस्य । अथैषा यज्ञस्य ॥ ६ ॥

चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य । त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महो देवो मर्त्याँ आ विवेश ॥ ऋ० ४ । ५८ । ३ ॥

चत्वारि शृङ्गेति वेदा वा एत उक्तास्त्रयोऽस्य पादा इति सवनानि त्रीणि द्वे शीर्षे प्रायणीयोदयनीये सप्त हस्तासः सप्त छन्दांसि त्रिधा बद्धस्त्रेधा बद्धो मन्त्रब्राह्मणकल्पैर्वृषभो रोरवीति । रोरवणमस्य सवनक्रमेण ऋग्भिर्यजुर्भिः सामभिर्यदेन मृग्भिः शंसन्ति यजुर्भिर्यजन्ति सामभिः स्तुवन्ति । महो देव इत्येष हि महान्देवो यद्यज्ञो मर्त्याँ आविवेशेत्येष हि मनुष्यानाविशति यजनाय । तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय ॥ ७ ॥

स्वर्यन्तो नापेक्षन्त आ द्यां रोहन्ति रोदसी ।
यज्ञं ये विश्वतोधारं सुविद्वांसो वितेनिरे ॥ अथ० ४ । १४ । ४ ॥

स्वर्गच्छन्त ईजाना वा नेक्षन्ते तेऽमुमेव लोकं गतवन्तमीक्षन्तमिति । आ द्यां रोहन्ति रोदसी । यज्ञं ये विश्वतोधारं सर्वतोधारं सुविद्वांसो वितेनिर इति ।

अथैषा वाचः प्रवल्हितेव ॥ ८ ॥

च॒त्वा॑रि॒ वाक्परि॑मिता प॒दानि॒ तानि॑ विदुर्ब्राह्म॒णा ये म॑नी॒षिणः॑ ।
गुहा॒ त्रीणि॒ निहि॑ता॒ नेङ्ग॑यन्ति तु॒रीयं॑ वा॒चो म॑नु॒ष्या॑ वदन्ति ॥
ऋ० १ । १६४ । ४५ ॥

चत्वारि वाचः परिमितानि पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मेधाविनो गुहायां त्रीणि निहितानि नार्थं वेदयन्ते । गुहा गूहतेस्तुरीयं त्वरतेः । कतमानि तानि चत्वारि पदानि । ओंकारो महाव्याहृतयश्चेत्यार्षम् । नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्चेति वैयाकरणाः । मन्त्रः कल्पो ब्राह्मणं चतुर्थी व्यावहारिकीति याज्ञिकाः । ऋचो यजूंषि सामानि चतुर्थी व्यावहारिकीति नैरुक्ताः । सर्पाणां वाग्वयसां क्षुद्रस्य सरीसृपस्य चतुर्थी व्यावहारिकीत्येके । पशुषु तूणवेषु मृगेष्वात्मनि चेत्यात्मप्रवादाः । अथापि ब्राह्मणं भवति **सा वै वाक्सृष्टा चतुर्धा व्यभवदेष्वेव लोकेषु त्रीणि पशुषु तुरीयं या पृथिव्यां साग्नौ सा रथन्तरे यान्तरिक्षे सा वायौ सा वामदेव्ये या दिवि सादित्ये सा बृहति सा स्तनयित्नावथ पशुषु ततो या वागत्यरिच्यत तां ब्राह्मणेष्वदधुस्तस्माद् ब्राह्मणा उभयीं वाचं वदन्ति या च देवानां या च मनुष्याणामिति** । अथैषाक्षरस्य ॥ ६ ॥

ऋ॒चो अ॒क्षरे॑ पर॒मे व्यो॑म॒न्यस्मि॑न्दे॒वा अधि॒ विश्वे॑ निषे॒दुः ।
यस्तन्न वेद॒ किमृ॒चा क॑रिष्यति॒ य इत्तद्वि॒दुस्त इ॒मे समा॑सते ॥
ऋ० १ । १६४ । ३९ ॥

ऋचो अक्षरे परमे व्यवने यस्मिन्देवा अधिनिषण्णाः सर्वे यस्तन्न वेद किं स ऋचा करिष्यति य इत्तद्विदुस्त इमे समासत इति विदुष उपदिशति । कतमत्तदेतदक्षरम् । ओमित्येषा वागिति शाकपूणिर्ऋचश्च ह्यक्षरे परमे व्यवने धीयन्ते नानादेवतेषु च मन्त्रेषु । **एतद्ध वा एतदक्षरं यत्सर्वां त्रयीं विद्यां प्रतिप्रतीति** च ब्राह्मणम् ॥ १० ॥

आदित्य इति पुत्रः शाकपूणेरेषर्ग्भवति यदेनमर्चन्ति प्रत्यृचः सर्वाणि भूतानि तस्य यदन्यन्मन्त्रेभ्यस्तदक्षरं भवति रश्मयोऽत्र देवा उच्यन्ते य एतस्मिन्नधिनिषण्णा इत्यधिदैवतम् । अथाध्यात्मं शरीरमत्र ऋगुच्यते यदेनेनार्चन्ति प्रत्यृचः सर्वाणीन्द्रियाणि तस्य यदविनाशिधर्म तदक्षरं भवतीन्द्रियाण्यत्र देवा उच्यन्ते यान्यस्मिन्नात्मन्येकं भवन्तीत्यात्मप्रवादाः ॥ ११ ॥

अक्षरं न क्षरति न क्षीयते वाक्षरं भवति वाचोऽक्ष इति वाचो यानस्याञ्जनात्तत्प्रकृतीतरद्वर्तनसामान्यादिति । अय मन्त्रार्थचिन्ताभ्यूहोऽभ्यूढोऽपि श्रुतितोऽपि तर्कतो

ननु पृथक्त्वेन मन्त्रा निर्वक्तव्याः प्रकरणश एव तु निर्वक्तव्याः । न ह्येषु प्रत्यक्षमस्त्यनृषेरतपसो वा पारोवर्य्यवित्सु तु खलु वेदितृषु भूयो विद्यः प्रशस्यो भवतीत्युक्तं पुरस्तात् । मनुष्या वा ऋषिषूत्क्रामत्सु देवानब्रुवन्को न ऋषिर्भविष्यतीति तेभ्य एतं तर्कमृषिं प्रायच्छन्मन्त्रार्थचिन्ताभ्यूहमभ्यूढम् । तस्माद्यदेव किं चानूचानोऽभ्यूहत्यार्षं तद्भवति ॥ १२ ॥

हृदा तष्टेषु मनसो जवेषु यद्ब्राह्मणाः संयजन्ते सखायः । अत्राह त्वं वि जहुर्वेद्याभिरोहब्रह्माणो वि चरन्त्यु त्वे ॥ ऋ० १० । ७१ । ८ ॥

हृदा तष्टेषु मनसां प्रजवेषु यद् ब्राह्मणाः संयजन्ते समानख्यानाः ऋत्विजोऽत्राह त्वं विजहुर्वेद्याभिर्वेदितव्याभिः प्रवृत्तिभिरोहब्रह्माण ऊहब्रह्माण ऊह एषां ब्रह्मेति वा। सेयं विद्या श्रुतिमतिबुद्धिः तस्यास्तपसा पारमीप्सितव्यं तदिदमायुरिच्छता न निर्वक्तव्यं तस्माच्छन्दस्सु शेषा उपेक्षितव्याः । अथागमो यां यां देवतां निराह तस्यास्तस्यास्ताद्भाव्यमनुभवति ॥ १३ ॥

परिशिष्टे प्रथमोऽध्यायः ॥

इति निरुक्ते त्रयोदशोऽध्यायः ॥

ओ३म्

अथ द्वितीयाध्यायः ॥

व्याख्यातं दैवतं यज्ञाङ्गं च । अथात ऊर्ध्वमार्गगतिं व्याख्यास्याम. । सूर्य आत्मा (ऋ० १ । ११५ । १) इत्युदितस्य हि कर्मद्रष्टा । अथैतदनुप्रवदन्त्यथैतं महान्तमात्मानमेषर्गणः प्रवदन्ति । इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुः (ऋ० १ । १६४ । ४६) इति । अथैष महानात्मात्मजिज्ञासयात्मानं प्रोवाचाग्निरस्मि जन्मना जातवेदा अहमस्मि प्रथमजा इत्येताभ्याम् ॥ १ ॥

अ॒ग्निर॑स्मि॒ जन्म॑ना जा॒तवे॑दा घृ॒तं मे॒ चक्षु॑र॒मृतं॑ म आ॒सन् ।
अ॒र्कस्त्रि॒धातू॒ रज॑सो वि॒मानोऽज॑स्रो घ॒र्मो ह॒विर॑स्मि॒ नाम॑ ॥
ऋ० ३ । २६ । ७ ॥

अ॒हम॑स्मि प्रथम॒जा ऋ॒तस्य॒ पूर्वं॑ दे॒वेभ्यो॑ अ॒मृत॑स्य॒ नाभिः॑ ।
यो मा॒ ददा॑ति॒ स इदे॒वमा॑वा॒ अ॒हमन्न॒मन्न॑म॒दन्त॑मद्मि ॥
तै० ब्रा० २ । ८ । ८ । १ ॥

इति स ह ज्ञात्वा प्रादुर्बभूवेवं तं व्याजहारायतमात्मानमध्यात्मजमन्तिकमन्यस्मा आचचक्षेति ॥ २ ॥

अप॑श्यं गो॒पामनि॑पद्यमान॒मा च॒ परा॑ च प॒थिभि॒श्चर॑न्तम् ।
स स॒ध्रीचीः॒ स विषू॑ची॒र्वसा॑न॒ आ व॑रीवर्ति॒ भुव॑नेष्व॒न्तः ॥
ऋ० १ । १६४ । ३१ ॥

आवरीवर्ति भुवनेष्वन्तरित्यथैष महानात्मा सत्वलक्षणस्तत्परं तद् ब्रह्म तत्सत्यं तत्सलिलं तदव्यक्तं तदस्पर्शं तदरूपं तदरसं तदगन्धं तदमृतं तच्छुक्लं तन्निष्ठो भूतात्मा । सैषा भूतप्रकृतिरित्येके तत्क्षेत्रं तज्ज्ञानात्क्षेत्रज्ञमनुप्राप्य निरात्मकम् । अथैष महानात्मा त्रिविधो भवति सत्वं रजस्तम इति । सत्वं तु मध्ये विशुद्धं तिष्ठत्यभितो रजस्तमसी इति । कामद्वेषस्तम् इत्यविज्ञातस्य विशुध्यतो विभूतिं कुर्वतः क्षेत्रज्ञपृथक्त्वाय कल्पते प्रतिभाति लिङ्गो महानात्मा तमोलिङ्गो विद्याप्रकाशलिङ्गस्तमोऽपि लिङ्गपरिज्ञ आकाश. ॥ ३ ॥

आकाशगुणः शब्द आकाशाद्वायुर्द्विगुणः स्पर्शेन वायोर्ज्योतिस्त्रिगुणं रूपेण ज्योतिष आपश्चतुर्गुणा रसेनाद्भ्यः पृथिवी पञ्चगुणा गन्धेन पृथिव्या भूतग्रामस्थावरजङ्गमास्तदेतदहर्युगसहस्रं जागर्ति । तस्यान्ते सुषुप्स्यन्नङ्गानि प्रत्याहरति भूतग्रामाः पृथिवीमपि यन्ति पृथिव्यप आपो ज्योतिषं ज्योतिर्वायुं वायुराकाशमाकाशो मनो मनो विद्यां विद्या महान्तमात्मानं महानात्मा प्रतिभां प्रतिभा प्रकृतिं सा स्वपिति युगसहस्रं रात्रिः । तावेतावहोरात्रावजस्रं परिवर्तेते स कालस्तदेतदहर्भवति ॥

युगसहस्रपर्यन्तमहर्यद् ब्रह्मणो विदुः ॥ *
रात्रिं युगसहस्रान्तां तेऽहोरात्रविदो जनाः इति ॥ ४ ॥

तं परिवर्तमानमन्योऽनुप्रवर्तते स्रष्टा द्रष्टा विभक्तातिमात्रोऽहमिति गम्यते स मिथ्यादर्शनेदं पावकं महाभूतेषु चिरोष्वाकाशाद्वायोः प्राणश्चक्षुश्च वक्तारं च तेजसोऽद्भ्यः स्नेहं पृथिव्या मूर्तिं । पार्थिवांस्त्वष्टौ गुणान्विद्यात्त्रीन्मातृतस्त्रीन्पितृतोऽस्थिस्नायुमज्जानः पितृतस्त्वङ्मांसशोणितानि मातृतोऽन्नपानमित्यष्टौ सोऽयं पुरुषः सर्वमयः सर्वज्ञानोऽपि क्लृप्तः ॥ ५ ॥

स यद्यनुरुध्यते तद्भवति । यदि धर्ममनुरुध्यते तद् देवो भवति यदि ज्ञानमनुरुध्यते तदमृतो भवति यदि काममनुरुध्यते संच्यवते । इमां योनिं सन्दध्यात्तदिदमत्र मतम् । श्लेष्मा रेतसः सम्भवति श्लेष्मणो रसो रसाच्छोणितं शोणितान्मांसं मांसान्मेदो मेदसः स्नावा स्नाव्नोऽस्थीन्यस्थिभ्यो मज्जा मज्जातो रेतस्तदिदं योनौ रेतः सिक्तं पुरुषः सम्भवति । शुक्रातिरेके पुमान् भवति शोणितातिरेके स्त्री भवति द्वाभ्यां समेन नपुंसको भवति शुक्रभिन्नेन यमो भवति शुक्रशोणितसंयोगान्मातृपितृसंयोगाच्च । तत्कथमिदं शरीरं परं संयम्यते सौम्यो भवति । एकरात्रोषितं कललं भवति पंचरात्राद् बुद्बुदाः सप्तरात्रात्पेशी द्विसप्तरात्रादर्बुद. पंचविंशतिरात्रः स्वस्थितो घनो भवति माससात्रात्कठिणो † भवति द्विमासाभ्यन्तरे शिरः सम्पद्यते मासत्रयेण ग्रीवाव्यादेशो मासचतुष्केण त्वग्व्यादेशः पञ्चमे मासे नखरोमव्यादेशः षष्ठे मुखनासिकाक्षिश्रोत्रं च सम्भवति सप्तमे चलनसमर्थो भवत्यष्टमे बुद्ध्याध्यवस्यति नवमे सर्वाङ्गसम्पूर्णो भवति ॥

मृतश्चाहं पुनर्जातो जातश्चाहं पुनर्मृतः ।
नाना योनिसहस्राणि मयोषितानि यानि वै ॥

---

* किञ्चिद् भेदेन मानवे धर्मशास्त्रे (१ । ७३) वर्तते ।

† "कठिनो" इत्यपि क्वचित् ॥

आहारा विविधा भुक्ताः पीता नानाविधाः स्तनाः ।
मातरो विविधा दृष्टाः पितरः सुहृदस्तथा ॥
अवाङ्मुखः पीड्यमानो जन्तुश्चैव समन्वितः ।
साङ्ख्यं योगं समभ्यस्येत्पुरुषं वा पञ्चविंशकम्

इति । ततश्च दशमे मासे प्रजायते जातश्च वायुना स्पृष्टस्तन्न स्मरति जन्ममरणम् । अन्ते च शुभाशुभं कर्मैतच्छरीरस्य प्रामाण्यम् ॥ ६ ॥

अष्टोत्तरं सन्धिशतमष्टाकपालं शिरः सम्पद्यते षोडश वपापलानि नव स्नायुशतानि सप्त शतं पुरुषस्य मर्मणामर्धचतस्रो रोमाणि कोट्यो हृदयं ह्यष्टकपालानि द्वादशकपालानि जिह्वा वृषणौ ह्यष्टसुपर्णौ तथोपस्थगुदपाय्वेतन्मूत्रपुरीषं कस्मादाहारपानसिक्तत्वादनुपचितकर्माणावन्योन्यं जयेते इति । स विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा च । स महत्यज्ञानतमसि मग्नो जरामरणक्षुत्पिपासाशोकक्रोधलोभमोहमदभयमत्सरहर्षविषादेर्ष्यासूयात्मकैर्द्वन्द्वैरभिभूयमानः सोऽस्मादार्जवं जवीभावान्न निर्मुच्यते सोऽस्मात्पाप्मनो महाभूमिकावच्छरीरात्क्षिप्रमात्रे प्रक्रम्य प्रकृतिरधिपरीत्य तैजसं शरीरं कृत्वा कर्मणोऽनुरूपं फलमनुभूय तस्य सङ्क्षये पुनरिमँल्लोकं प्रतिपद्यते ॥ ७ ॥

अथ ये हिंसामाश्रित्य विद्यामुत्सृज्य महत्तपस्तेपिरे चिरेण वेदोक्तानि वा कर्माणि कुर्वन्ति ते धूममभिसम्भवन्ति धूमाद्रात्रिं रात्रेरपक्षीयमाणपक्षमपक्षीयमाणपक्षाद् दक्षिणायनं दक्षिणायनात्पितृलोकं पितृलोकाच्च द्रमसं चन्द्रमसो वायुं वायोर्वृष्टिं वृष्टेरोषधयश्चैतद्भूत्वा तस्य सङ्क्षये पुनरेवेमँल्लोकं प्रतिपद्यते * ॥ ८ ॥

अथ ये हिंसामुत्सृज्य विद्यामाश्रित्य महत्तपस्तेपिरे ज्ञानोक्तानि वा कर्माणि कुर्वन्ति तेऽर्चिरभिसम्भवन्त्यर्चिषोऽहरह्न आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षादुदगयनमुदगयनाद् देवलोकं देवलोकादादित्यमादित्याद्वैद्युतं वैद्युतान्मानसं मानसः पुरुषो भूत्वा ब्रह्मलोकमभिसम्भवन्ति ते न पुनरावर्तन्ते । शिष्टा दन्दशूका यत इदं न जानन्ति तस्मादिदं वदितव्यम् । अथाप्याह ॥ ९ ॥

न तं विदाथ य इमा जजानान्यद्युष्माकमन्तरं बभूव ।
नीहारेण प्रावृता जल्प्या चासुतृप उक्थशासश्चरन्ति ॥
ऋ० १० । ८२ । ७ ॥

---

* प्रतिपद्यन्ते ।

न तं विद्यथा विदुषो यमेवं विद्वांसो वदन्त्यक्षरं ब्रह्मणस्पतिमन्यद्युष्माकमन्तरमन्यदेषामन्तरं बभूवेति नीहारेण प्रावृतास्तमसा जल्प्या चासुतृप उक्थशासः प्राणं सूर्यं यत्पथगामिनश्चरन्ति । अविद्वांसः क्षेत्रज्ञमनुप्रवदन्ति । अथाहो विद्वांसः क्षेत्रज्ञोऽनुकल्पते तस्य तपसा सहाप्रमादमेत्ययाप्नव्यो भवति तेनासन्ततमिच्छेत्तेन सख्यमिच्छेदेष हि सखा श्रेष्ठः समञ्जानाति भूतं भवद्भविष्यदिति । ज्ञाता कस्माज्जायते: सखा कस्मात्सख्यतेः सह भूतेन्द्रियैः शेरते महाभूतानि सेन्द्रियाणि प्रज्ञया कर्म कारयतीति तस्य यदापः प्रतिष्ठाशीलमुपशम आत्मा ब्रह्मेति स ब्रह्मभूतो भवति साक्षिमात्रो व्यवतिष्ठतेऽपन्धो ज्ञानकृतः ॥

अथात्मनो महतः प्रथमं भूतनामधेयान्युदक्रमिष्यामः ॥ १० ॥

हंसः । घर्मः । यज्ञः । वेनः । मेधः । कृमिः । भूमिः । विभुः । प्रभुः । शम्भुः । शम्भुः । विश्वकर्मा । सोमः । भूतम् । भुवनम् । भविष्यत् । आपः । महत् । व्योम । यशः । महः । स्वर्णीकम् । स्मृतीकम् । स्वृणीकम् । सतीकम् । सतीनम् । गहनम् । गभीरम् । गह्वरम् । कम् । अन्नम् । हविः । सद्म । सदनम् । ऋतम् । योनिः । ऋतस्ययोनिः । सत्यम् । नीरम् । हविः । रयिः । सत् । पूर्णम् । सर्वम् । अक्षितम् । बर्हिः । नाम । सर्पिः । अपः । पवित्रम् । अमृतम् । इन्दुः । हेम । स्वः । सर्गाः । शम्बरम् । अम्बरम् । वियत् । व्योम । बर्हिः । धन्व । अन्तरिक्षम् । आकाशम् । आपः । पृथिवी । भूः । स्वयम्भूः । अध्वा । पुष्करम् । सगरः । समुद्रः । तपः । तेजः । सिन्धुः । अर्णवः । नाभिः । ऊधः । ऊर्ध्वः । तत् । यत् । किम् । ब्रह्म । वरेण्यम् ।

हंसः । आत्मा । भवति । बधन्त्यध्वानम् । यद्वाहिंष्या । शरीराणि । अव्ययं च संस्कुरुते । यज्ञः । आत्मा । भवति । यदेनं तन्वते ॥

अथैत महान्तमात्मानमेतानि सूक्तान्येता ऋचोऽनुप्रवदन्ति ॥ ११ ॥

सोमः पवते जनिता मतीनां जनिता दिवो जनिता पृथिव्याः । जनिताग्नेर्जनिता सूर्यस्य जनितेन्द्रस्य जनितोत विष्णोः ॥ ऋ० ९ । ९६ । ५ ॥

सोमः पवते सोमः सूर्यः प्रसवनाज्जनिता मतीनां प्रकाशकर्मणामादित्यरश्मीनां दिवो द्योतनकर्मणामादित्यरश्मीनां पृथिव्याः प्रथनकर्मणामादित्यरश्मीनामग्नेर्गतिकर्मणामादित्यरश्मीनां सूर्यस्य स्वीकरणकर्मणामादित्यरश्मीनामिन्द्रस्यैश्वर्यकर्मणामादित्यरश्मीनां विष्णोर्व्याप्तिकर्मणामादित्यरश्मीनामित्यधिदैवतम् । अथाध्यात्मं सोम आत्माप्येतस्मादेवेन्द्रियाणां जनितेत्यर्थः । अपि वा सर्वाभिर्विभूतिभिर्विभूतत । आत्मेत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ १२ ॥

ब्रह्मा देवानां पदवीः कवीनामृषिर्विप्राणां महिषो मृगाणाम् । श्येनो गृध्राणां स्वधितिर्वनानां सोमः पवित्रमत्येति रेभन् ॥ ऋ० ९ । ९६ । ६ ॥

ब्रह्मा देवानामित्येष हि ब्रह्मा भवति देवानां देवनकर्मणामादित्यरश्मीनां पदवीः कवीनामित्येष हि पदं वेत्ति कवीनां कवीयमानानामादित्यरश्मीनामृषिर्विप्राणामित्येष हि ऋषिणो भवति विप्राणां व्यापनकर्मणामादित्यरश्मीनां महिषो मृगाणामित्येष हि महान् भवति मृगाणां मार्गणकर्मणामादित्यरश्मीनां श्येनो गृध्राणामिति श्येन आदित्यो भवति श्यायतेर्गतिकर्मणो गृध्र आदित्यो भवति गृध्यते स्थानकर्मणो यत एतस्मिंस्तिष्ठति स्वधितिर्वनानामित्येष हि स्वयं कर्माण्यादित्यो धत्ते वनानां वननकर्मणामादित्यरश्मीनां सोम पवित्रमत्येति रेभन्नित्येष हि पवित्रं रश्मीनामत्येति स्तूयमान एष एवैतत्सर्वमक्षरमित्यधिदैवतम् । अथाध्यात्मं ब्रह्मा देवानामित्ययमपि ब्रह्मा भवति देवानां देवनकर्मणामिन्द्रियाणां पदवीः कवीनामित्ययमपि पदं वेत्ति कवीनां कवीयमानानामिन्द्रियाणामृषिर्विप्राणामित्ययमपि ऋषिणो भवति विप्राणां व्यापनकर्मणामिन्द्रियाणां महिषो मृगाणामित्ययमपि महान्भवति मृगाणां मार्गणकर्मणामिन्द्रियाणां श्येनो गृध्राणामिति श्येन आत्मा भवति श्यायतेर्ज्ञानकर्मणो गृध्राणीन्द्रियाणि गृध्यतेर्ज्ञानकर्मणो यत एतस्मिंस्तिष्ठन्ति स्वधितिर्वनानामित्ययमपि स्वयं कर्माण्यात्मनि धत्ते वनानां वननकर्मणामिन्द्रियाणां सोम पवित्रमत्येति रेभन्नित्ययमपि पवित्रमिन्द्रियाण्यत्येति स्तूयमानोऽयमेवैतत्सर्वमनुभवत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ १३ ॥

तिस्रो वाचं ईरयति प्र वह्निर्ऋतस्य धीतिं ब्रह्मणो मनीषाम् ।
गावो यन्ति गोपतिं पृच्छमानाः सोमं यन्ति मतयो वावशानाः ॥
ऋ० ६ । ६७ । ३४ ॥

वह्निरादित्यो भवति स तिस्रो वाचः प्रेरयत्यृचो यजूंषि सामान्यृतस्यादित्यस्य कर्माणि ब्रह्मणो मतान्येष एवैतत्सर्वमक्षरमित्यधिदैवतम् । अथाध्यात्मं वह्निरात्मा भवति स तिस्रो वाच ईरयति प्रेरयति विद्यामतिबुद्धिमतामृतस्यात्मनः कर्माणि ब्रह्मणो मतान्ययमेवैतत्सर्वमनुभवत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ १४ ॥

सोमं गावो धेनवो वावशानाः सोमं विप्रा मतिभिः पृच्छमानाः ।
सोमः सुतः पूयते अज्यमानः सोमे अर्कास्त्रिष्टुभः सं नवन्ते ॥
ऋ० ६ । ६७ । ३५ ॥

एत एव सोमं गावो धेनवो रश्मयो वावश्यमानाः कामयमाना आदित्यं यन्त्येवमेव सोमं विप्रा रश्मयो मतिभि पृच्छमानाः कामयमाना आदित्यं यन्त्येवमेव सोमः सुतः पूयते अज्यमान एतमेवार्काश्च त्रिष्टुभश्च सन्नवन्ते तत एतस्मिन्नादित्य एकं भवन्तीत्यधिदैवतम् । अथाध्यात्ममेत एव सोमं गावो धेनव इन्द्रियाणि वावश्यमानानि कामयमानान्यात्मानं यन्त्येवमेव सोमं विप्रा इन्द्रियाणि मतिभि पृच्छमानानि कामयमानान्यात्मानं यन्त्येवमेव सोम सुत पूयते अज्यमान इममेवात्मा च सप्त ऋषयश्च सन्नवन्ते तान्येतस्मिन्नात्मन्येकं भवन्तीत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ १५ ॥

अक्रान्त्समुद्रः प्रथमे विधर्मञ्जनयन्प्रजा भुवनस्य राजा ।
वृषा पवित्रे अधि सानो अव्ये बृहत्सोमो वावृधे सुवान इन्दुः ॥
ऋ० ६ । ६७ । ४० ॥

अत्यक्रमीत्समुद्र आदित्य. परमे व्यवने वर्षकर्मणा जनयन्प्रजा भुवनस्य राजा सर्वस्य राजा । वृषा पवित्रे अधि सानो अव्ये बृहत्सोमो वावृधे सुवान इन्दुरित्यधिदैवतम् । अथाध्यात्ममत्यक्रमीत्समुद्र आत्मा परमे व्यवने ज्ञानकर्मणा जनयन्प्रजा भुवनस्य राजा सर्वस्य राजा । वृषा पवित्रे अधि सानो अव्ये बृहत्सोमो वावृधे सुवान इन्दुरित्यात्मगतिमाचष्टे ॥ १६ ॥

महत्तत्सोमो महिषश्चकारापां यद्गर्भोऽवृणीत देवान् ।
अदधादिन्द्रे पवमान ओजोऽजनयत्सूर्ये ज्योतिरिन्दुः ॥
ऋ० ६ । ६७ । ४१ ॥

महत्तत्सोमो महिषश्चकारापां यद्गर्भोऽवृणीत देवानाधिपत्यमदधादिन्द्रे पवमान ओजोऽजनयत्सूर्ये ज्योतिरिन्दुरादित्य इन्दुरात्मा ॥ १७ ॥

विधुं दद्राणं समने बहूनां युवानं सन्तं पलितो जगार ।
देवस्य पश्य काव्यं महित्वाद्या ममार स ह्यः समान ॥
ऋ० १० । ५५ । ५ ॥

विधुं विधमनशीलं दद्राणं दमनशीलं युवानं चन्द्रमसं पलित आदित्यो गिरति सद्यो म्रियते स दिवा समुदितेत्यधिदैवतम् । अथाध्यात्मं विधुं विधमनशीलं दद्राणं दमनशीलं युवानं महान्तं पलित आत्मा गिरति रात्रौ म्रियते रात्रिः समुदितेत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ १८ ॥

साकंजानां सप्तथमाहुरेकजं षळिद्यमा ऋषयो देवजा इति ।
तेषामिष्टानि विहितानि धामश स्थात्रे रेजन्ते विकृतानि रूपशः ॥
ऋ० १ । १६४ । १५ ॥

सहजातानां षण्णामृषीणामादित्यः सप्तमस्तेषामिष्टानि वा कान्तानि वा क्रान्तानि वा गतानि वा मतानि वा नतानि वाद्भिः सह सम्मोदन्ते यत्रैतानि सप्तऋषीणानि ज्योतींषि तेभ्यः पर आदित्यस्तान्येतस्मिन्नेकं भवन्तीत्यधिदैवतम् । अथाध्यात्मं सहजातानां षण्णामिन्द्रियाणामात्मा सप्तमस्तेषामिष्टानि वा कान्तानि वा क्रान्तानि वा गतानि वा मतानि वा नतानि वान्नेन सह सम्मोदन्ते यत्रेमानि सप्तऋषीणानीन्द्रियाण्येभ्यः पर आत्मा तान्येतस्मिन्नेकं भवन्तीत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ १९ ॥

स्त्रियः सतीस्ताँ उ मे पुंस आहुः पश्यदक्षण्वान्न वि चेतदन्धः ।
कविर्यः पुत्रः स ईमा चिकेत यस्ता विजानात्स पितुष्पितासत् ॥
ऋ० १ । १६४ । १६ ॥

स्त्रिय एवैताः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धहारिण्यस्ता अमुं पुंशब्दे निराहारः प्राण इति पश्यन्कष्टाक्ष विजानात्यन्धः कविर्यः पुत्रः स इमा जानाति यः स इमा जानाति स पितुष्पितासदित्यात्मगतिमाचष्टे ॥ २० ॥

सप्तार्धगर्भा भुवनस्य रेतो विष्णोस्तिष्ठन्ति प्रदिशा विधर्मणि ।
ते धीतिभिर्मनसा ते विपश्चितः परि भुवः परि भवन्ति विश्वतः ॥
ऋ० १ । १६४ । ३६ ॥

सप्तैतानादित्यरश्मीनयमादित्यो गिरति मध्यस्थानोर्ध्वशब्दो यत एतस्मिंस्तिष्ठति तानि धीतिभिश्च मनसा च विपर्ययन्ति परि भुवः परि भवन्ति सर्वाणि कर्माणि वर्षकर्मणेत्यधिदैवतम् । अथाध्यात्मं सप्तेमानीन्द्रियाण्ययमात्मा गिरति मध्यस्थानोर्ध्वशब्दो यान्यस्मिंस्तिष्ठन्ति तानि धीतिभिश्च मनसा च विपर्ययन्ति परि भुवः परिभवन्ति सर्वाणीन्द्रियाणि ज्ञानकर्मणेत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ २१ ॥

न वि जानामि यदिवेदमस्मि निण्यः संनद्धो मनसा चरामि ।
ऋ० १ । १६४ । ३७ ॥

न हि विजानान्बुद्धिमतः पुत्रः परिवेदयन्तेऽयमादित्योऽयमात्मा ॥ २२ ॥

अपाङ् प्राङेति स्वधया गृभीतोऽमर्त्यो मर्त्येना सयोनिः ।
ता शश्वन्ता विषूचीना वियन्ता न्यन्यं चिक्युर्न नि चिक्युरन्यम् ॥ ऋ० १ । १६४ । ३८ ॥

अपाञ्चयति प्राञ्चयति स्वधया गृभीतोऽमर्त्य आदित्यो मर्त्येन चन्द्रमसा सह । तौ शश्वद् गामिनौ विश्वगामिनौ बहुगामिनौ वा पश्यत्यादित्यं न चन्द्रमसमित्यधिदैवतम् । अथाध्यात्ममपाञ्चयति प्राञ्चयति स्वधया गृभीतोऽमर्त्य आत्मा मर्त्येन मनसा सह । तौ शश्वद्गामिनौ विश्वगामिनौ बहुगामिनौ वा पश्यत्यात्मानं न मन इत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ २३ ॥

तदिदास भुवनेषु ज्येष्ठं यतो जज्ञ उग्रस्त्वेषनृम्णः ।
सद्यो जज्ञानो नि रिणाति शत्रूननु यं विश्वे मदन्त्यूमाः ॥
ऋ० १० । १२० । १ ॥

तद्भवति भूतेषु भुवनेषु ज्येष्ठमादित्यं यतो जज्ञ उग्रस्त्वेषनृम्णो दीप्तिनृम्णः सद्यो जज्ञानो निरिणाति शत्रूनिति रिणातिः प्रीतिकर्मा दीप्तिकर्मा वानुमदन्ति यं विश्व ऊमा इत्यधिदैवतम् । अथाध्यात्मं तद्भवति भूतेषु भुवनेषु ज्येष्ठमव्यक्तं यतो जायत उग्रस्त्वेषनृम्णो ज्ञाननृम्णः सद्यो जज्ञानो निरिणाति शत्रूनिति रिणातिः प्रीतिकर्मा दीप्तिकर्मा वानुमदन्ति यं सर्व ऊमा इत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ २४ ॥

को अद्य युङ्क्ते धुरि गा ऋतस्य शिमीवतो भामिनो दुर्हृणायून् ।
आसन्निषून्हृत्स्वसो मयोभून्य एषां भृत्यामृणधत्स जीवात् ॥
ऋ० १ । ८४ । १६ ॥

क आदित्यो धुरि गा युंक्ते रश्मीन्कर्मवतो भानुमतो दुराधर्षानसून्यसुनवन्तीषूनिपुणावन्ति मयोभूनि सुखभूमि य इमं सम्भृतं वेद कथं स जीवतीत्यधिदैवतम् । अथाध्यात्मं क आत्मा धुरि गा युङ्क्त इन्द्रियाणि कर्मवतो भानुमतो दुराधर्षानसून्यसुनवन्तीषूनिपुणावन्ती मयोभूनि सुखभूनि य इमं सम्भृतं वेद चिरं जीवतीत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ २५ ॥

क ईषते तुज्यते को बिभाय को मंसते सन्तमिन्द्रं को अन्ति ।
कस्तोकाय क इभायोत रायेऽधि ब्रवत्तन्वे३ को जनाय ॥
ऋ० १ । ८४ । १७ ॥

क एव गच्छति को ददाति को बिभेति को मंसते सन्तमिन्द्रं कस्तोकायापत्याय महते च नो रणाय रमणीयाय दर्शनीयाय ॥ २६ ॥

को अग्निमीट्टे हविषा घृतेन स्रुचा यजाता ऋतुभिर्ध्रुवेभिः।
कस्मै देवा आवहानाशु होम को मंसते वीतिहोत्रः सुदेवः॥
ऋ० १ । ८४ । १८ ॥

क आदित्यं पूरयति हविषा च घृतेन च स्रुचा यजाता ऋतुभिर्ध्रुवेभिरिति । कस्मै देवा आवहानाशु होमार्थान्को मंसते वीतिहोत्रः सुदेवः कल्याणदेव इत्यधिदैवतम् । अथाध्यात्मं क आत्मानं पूरयति हविषा च घृतेन च स्रुचा यजाता ऋतुभिर्ध्रुवेभिरिति । कस्मै देवा आवहानाशुहोमार्थान्को मंसते वीतिहोत्रः सुप्रज्ञः कल्याणप्रज्ञ इत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ २७ ॥

त्वमङ्ग प्रशंसिषो देवः शविष्ठ मर्त्यम् ।
न त्वदन्यो मघवन्नस्ति मर्डितेन्द्र ब्रवीमि ते वचः ॥
ऋ० १ । ८४ । १९ ॥

त्वमङ्ग प्रशंसीर्देवः शविष्ठ मर्त्यं न त्वदन्योऽस्ति मघवन् पाता वा पालयिता वा जेता वा सुखयितावेन्द्र ब्रवीमि ते वचः स्तुतियुक्तम् ॥ २८ ॥

हंसः शुचिषद्वसुरन्तरिक्षसद्धोता वेदिषदतिथिर्दुरोणसत् ।
नृषद्वरसदृतसद्व्योमसदब्जा गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतम् ॥
ऋ० ४ । ४० । ५ ॥

हंस इति हंसाः सूर्यरश्मयः परमात्मा परं ज्योति पृथिवी व्याप्नेति व्याप्तं सर्वं व्याप्तं वननकर्मणानभ्यासेनादित्यमण्डलेनेति त्ययतीति लोको त्ययतीति हंसत्ययतीति हंसा परमहंसा परमात्मा सूर्यरश्मिभिः प्रभूत गभीर वसतीति त्रिभिर्वसतीति वा रश्मिभिर्वसतीति वा वह्निर्वसतीति वा सुवर्णरेताः पूषा गर्भा रिभेति रिभन्ता वनकुटिलानि कुटन्ता रिभन्तान्तरिक्षा चरत्यथान्तरिक्षा चरदिति दिवि भुवि गमनं वा सुभानुः सुप्रभूतो होतादित्यस्य गता भवन्त्यतिथिर्दुरोणसत्सर्वे दुरोणसद् द्रवं सर्वे रसा विकर्षयति रश्मिर्विकर्षयति वह्निर्विकर्षयति वननं भवत्यश्वगोजा अद्रिगोजा भूरश्मिगोजा सर्वे गोजा ऋतजा बहुशब्दा भवन्ति निगमो निगमऽयति भवत्युषे निर्वचनाय ॥ २९ ॥

द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परि षस्वजाते ।
तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभि चाकशीति ॥
ऋ० १ । १६४ । २० ॥

द्वौ द्वौ प्रतिष्ठितौ सुकृतौ धर्मकर्तारौ दुष्कृतं पापं परिसारकमित्याचक्षते सुपर्णा सयुजा सखायेत्यात्मानं दुरात्मानं परमात्मानं प्रत्युत्तिष्ठति शरीर एव तज्जायते वृक्षं

रद्वा शरीरं वृत्तं पक्षौ प्रतिष्ठापयति तयोरःयंद्रुक्तुवात्मनश्चान्यां सरूपतां सलोकता-मश्नुते य एवं वेदात्मनश्चान्योऽभिचाकशीतीत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ ३० ॥

आयांहीन्द्र पथिभिरीळितेभिर्यज्ञमिमं नो भागधेयं जुषस्व ।
तृप्तां जुंहुर्मातुलस्येव योषा भागस्ते पैतृष्वसेयी वपामिव ॥

आगमिष्यन्ति शक्रो देवतास्तास्त्रिभिस्तीर्थैभिः शक्रपतरैरीलितेभिस्त्रिभिस्तीर्थैर्य-ज्ञमिमं नोयज्ञभागमग्नीषोमभागाविन्द्रो जुषस्व तृप्तामिव मातुलयोगकन्या भागं सर्तु-केव सा या देवतास्तास्तत्स्थाने शक्रं निदर्शनम् ॥ ३१ ॥

विप्रं विप्रासोऽवसे देवं मर्तास ऊतये ।
अग्निं गीर्भिर्हवामहे ॥ ऋ० ८ । ११ । ६ ॥

विप्रं विप्रासोऽवसे विदुर्वेद विन्दतेर्वेदितव्यं विमलशरीरेण वायुना विप्रस्तु हृत्पद्मनि लयस्थितमकारसंहितमुकारं पूरयेन्मकारनिलयं गतं विप्रं प्राणेषु विन्दुसिक्तं विकसिक्तं वह्नितेजःप्रभं कनकपद्मेष्वमृतशरीरममृतजातस्थितममृतवाचामृतमुखे वद-न्ति । अग्निं गीर्भिर्हवामहे । अग्निं सम्बोधयेदग्निः सर्वा देवता (ऐ० ब्रा० श० १ । २ । ६ । २०) इति । तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय ॥ ३२ ॥

जातवेदसे सुनवाम सोमंमरातीयतो नि दंहाति वेदः ।
स नः पर्षदति दुर्गाणि विश्वा नावेव सिन्धुं दुरितात्यग्निः ॥
ऋ० १ । ९९ । १ ॥

जातवेदस इति जातमिदं सर्वं सचराचरं स्थित्युत्पत्तिप्रलयन्यायेनाच्छाय सुन-वाम सोममिति प्रसवेनाभिषवाय सोमं राजानममृतमरातीयतो यज्ञार्थमिति स्मो निश्चये निदहाति दहति भस्मीकरोति सोमो ददद्दित्यर्थः । स नः पर्षदति दुर्गाणि दुर्गमनानि स्थानानि नावेव सिन्धुं यथा कश्चित्कर्णधारो नावेव सिन्धोः स्यन्दनान्नदीं जलदुर्गां महाकूलां तारयति दुरितात्यग्निरिति तानि तारयति । तस्यैषापरा भवति ॥ ३३ ॥

इदं तेऽन्याभिरसंमानमद्भिर्याः काश्च सिन्धुं प्रवहन्ति नद्यः ।
सर्पो जीर्णामिव त्वचं जहाति पापं सशिरस्कोऽभ्युपेत्य ॥

इदं तेऽन्याभिरसमानाभिर्याः काश्च सिंधुं पतिं कृत्वा नद्यो वहन्ति सर्पो जीर्णा-मिव सर्पस्त्वचं त्यजति पापं त्यजन्त्याप आप्नोति । तामामेषा भवति ॥ ३४ ॥

त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् ।
उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मा मृतात् ॥
ऋ० ७ । ५६ । १२ ॥

त्र्यम्बको रुद्रस्त त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिम् । सुगधिं सुष्ठुगन्धिं पुष्टिवर्धनं पुष्टिकारकमिवोर्वारुकमिव फलं बन्धनादारोधनान्मृत्यो सकाशान्मुञ्चस्व मा कस्मादित्येषापरा भवति ॥ ३५ ॥

शतं जीव शरदो वर्धमानः शतं हेमन्ताञ्छतमु वसन्तान् ।
शतमिन्द्राग्नी सविता बृहस्पतिः शतायुषा हविषेमं पुनर्दुः ॥
ऋ० १० । १६१ । ४ ॥

शतं जीव शरदो वर्धमान इत्यपि निगमो भवति । शतमिति शत दीर्घमायुर्मरुत पना वर्धयन्ति शतमेनमेव शतात्मान भवति शतमनन्त भवति शतमैश्वर्यं भवति शतमिति शत दीर्घमायु ॥ ३६ ॥

मा ते राधांसि मा त ऊतयो वसोऽस्मान्कदा चना दभन् ।
विश्वा च न उपमिमीहि मानुष वसूनि चर्षणिभ्य आ ॥
ऋ० १ । ८४ । २० ॥

मा च ते धामानि मा च ते कदा चन सरिपु सर्वाणि प्रज्ञानान्युपमानाय मनुष्यहितोऽयमादित्योऽयमात्मा । अथैतदनुप्रवदन्त्यथैत महान्तमात्मानमेषर्गणा प्रवदति वैश्वकर्मणो देवाना नु वयं जानाना सदासीन्नो सदासीत्तदानीमिति च सैषात्मजिज्ञासा सैषा सर्वभूतजिज्ञासा ब्रह्मणः सारिष्टं सरूपता सलोकता गमयति य एवं वेद ॥

इति परिशिष्टे द्वितीयोऽध्यायः ॥

समाप्तं चेदं परिशिष्टम् ॥ 6233

निरुक्ते चतुर्दशोऽध्यायः ॥

समाप्तं चेदं निरुक्तम् ॥